

Nazim Mustafa

İrean Şehri

Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi

Ankara 2015

Bu kitabın tüm hakları yazarına ve yayıncısına aittir.

Nazim Mustafa

İrean Şehri

Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi

ISBN

978-605-9912-63-1

Grafik-Tasarım

Biçer YILDIRIM

Baskı & Cilt

Berikan Ofset Matbaa

Sertifika No: 13642

Gersan/Ankara

BERİKAN YAYINEVİ

Cumhuriyet Mah. Bayındır 1 Sk. No: 15/1-2

Çankaya-Kızılay / ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

Kitabın Türkçeye tercümesi ve Türkiye`de yayınlanmasında desteğinden dolayı Azərbaycan Cumhurbaşkanlığı himayesindeki Stratejik Araştırmalar Merkezine sonsuz teşekkür ediyorum.

Nazim Mustafa

İÇİNDEKİLER

- ÖNSÖZ	7
- GİRİŞ	11
- Şehrin tarihi	16
- Şehrin nüfusu.....	22
İREVAN HANLIĞI DÖNEMİ	31
- Hanlığın İdari Yapısı	33
- Hanlığın nüfusu	39
- Hanlığın yönetim şekli.....	47
- Şehrin Rus Çarlığı tarafından işgal edilmesi.....	52
<i>RUSYA ÇARLIĞI DÖNEMİ</i>	70
ŞEHRİN ETNİK DENGESİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ	75
- 1905-1906 katliamları.....	77
- 1918-1920 soykırımı	83
- 1948-1953 sürgünü	95
- 1988-1989 sürgünü.....	104
BİLİM, EĞİTİM VE KÜLTÜR	117
- Bilim ve eğitim	148
- Edebi mühit	148
- Tiyatro	169
BASIN- İREVAN'IN TÜRKÇE BASILAN GAZETE VE DERGİLERİ	179
- İrevan'daki Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan gazete ve dergiler	181
- Çarlık Rusyası döneminde İrevanlı aydınların	

<i>Azerbaycan basınındaki faaliyetleri</i>	181
- <i>Lek-lek</i> 'in yayın politikası.....	183
- <i>Bürhani-hakikat dergisi</i>	186
- <i>Sovyet Ermenistanı'nda Azerbaycan Türkçesi'nde yayınlanan gazete ve dergiler</i>	189

MİMARLIK VE SANAT	199
- <i>İrevan Kalesi</i>	201
- <i>Han Sarayı</i>	204
- Camiler	220
- <i>Serdar Camii</i>	222
- <i>Recep Paşa Camii</i>	225
- <i>Gök Camii</i>	226
- <i>Zal Han Camii</i>	229
- <i>Tepebaşı Camii</i>	230
- <i>Demirbulağ Camii</i>	231
- Emir Seed Türbesi	236
- Ermenistan'da değiştirilen Türk toponimleri (İsimleri)	241
- SONUÇ	247
- KAYNAKÇA	249
- EKLER	259
- İrevan yöneticileri	259
- <i>Arab Hilafeti dönemi</i>	259
- <i>Emirler ve Beylerbeyiler</i>	260
- <i>İrevan hanları</i>	262
- <i>İrevan gubernatorları (Valileri)</i>	262

ÖN SÖZ

Okuyucular için sunulan bu kitapta Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel merkezlerinden biri İrevan şehrinde bahsedilmektedir.

İrevan şehri hakkında orta asırlardan itibaren tarihçiler, gezginler ve araştırmacılar yeteri kadar bilgi vermektedirler. Salnameçiler bu kale şehri Türk-İslam şehri olarak tanıtmaktadırlar. İrevan şehrinin bulunduğu bölge eski Türk toprağıdır. Azerbaycan coğrafyasının eski halkları Hürriiler, Kimmerler, İskitler, Saklar, Hunlar ve diğer Oğuz ve Kıpçak Türkleri bu bölgede yaşamış ve geriye zengin tarih miras bırakmışlardır.

Ermeni ve Ermeni tezlerini destekleyen tarihçiler İrevan'ı Ermeni şehri olarak tanıtmaktadırlar. Hatta Ermeni tarihçiler İrevan şehrinin isminin Urartu Çarı I Argiştin'in döneminde (m.ö. 782) yapılmış Ereuni (İrpuni) kalesinden geldiğini iddia etmektedirler. Fakat ne Urartuların Ermenilerle ne de Ereuni kalesinin İrevan şehri ile mekan ve tarih olarak bir bağı bulunmamaktadır.

Ermeniler öncelikle Hıristiyan misyonerler olarak ticaret yolları üzerindeki yerleşim yerlerinde yerleşmişler. Ermenilerin İrevan çevresinde toplu şekilde yerleşmesi 1441'de Ermeni Katolikliğinin Kilikya'da Sis şehrinde Çukur-Seed emirliyi Valarşabad köyündeki Üçmüezzin (Eçmiedzin) kilisesine yerleşmesinden sonra yaşanmıştır. Bu döneme kadar Çukur-Seed bölgesinde Ermenilere ait hiç bir toprak olmamıştır.

Tebriz-Erzurum ticaret yolunun üzerinde bulunan bu şehir safevi-Osmanlı savaşları sonucunda defalarca yıkıma uğramış olsa da kısa sürede yeniden yapılmıştır.

İrevan kale şehir olarak, Karakoyunlu döneminde Çukur-Seed Emirliyi'nin, Safeviler döneminde Çukur-Seed Beylerbeyliyi'nin, Kaçarlar döneminde İrevan Hanlığı'nın, Çarlık Rusyası döneminde ise İrevan Guberniyası'nın merkezi olmuştur.

Güney Kafkasya'nın en büyük camisi 1766'da yapımı tamamlanan Gök Camii veya Hüseyinalı han Camisi olmuştur. İrevan kalesi, İrevan hanlarının sarayı, onun Aynalı salonu, İrevan hanlarının yazlığı, kaledeki Serdar ve Recep Paşa camileri hakkında Avrupa ve Rusya'dan gelen gezginler ve araştırmacılar eserlerinde geniş bilgi vermişlerdir.

XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya Rusya Çarlığı, Kaçarlar ve Osmanlı arasında savaş alanına dönüşmüştür. Stratejik olarak önemli coğrafi bölgede bulunan İrevan kalesinin kontrolü Rusya'nın işgal planında önemli yere sahip olmuştur. Rusya İrevan kalesinin işgal edilmesinde Ermenilerin ve Eçmiyedzin kilisesinin desteğinden yararlanmıştır. Birinci Rusya-İran Savaşı'nda (1804-1813) İrevan kalesini iki defa kuşatan Rus ordusu geri çekilmek zorunda kalmış, yalnız ikinci Rus-İran savaşı (1826-1828) zamanı Ermenilerin desteği ile kaleyi işgal edebilmiştir.

Ermenilerin bu desteği Ruslar tarafından onların bölgeye yerleştirilmesi ile ödüllendirilmiştir. 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay ve 1829'da Rusya-Osmanlı arasında imzalanan Edirne anlaşmaları ile Ermeniler Türkiye ve İran'dan getirilerek bölgeye yerleştirilmiştir.

İrevan şehrinde Ermeni nüfusu yalnız 1905-1906 katliamlarından sonra çoğunluk oluşturmuştur. 1918 yılında Güney Kafkasya'da üç bağımsız devlet kurulduğu zaman Azerbaycan Ulusal Konseyi İrevan'ı başkent olarak Ermenistan's vermiştir. 1918-1920'de Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri soykırıma uğramış ve 1988-1989 yıllarında onların

Ermenistan`dan zorla göçü yaşanmıştır. Sonuçta günümüzde Ermenistan tek milletli bir devlete dönüşmüştür.

Tarihçi Nazım Mustafa`nın ilk kaynaklar temel alınarak yazdığı bu kitap İrevan şehrinin tarihini objektif şekilde ortaya koymaktadır. Yazar hem yabancı, hem de Ermeni yazarlardan alıntı yaparak İrevan`ın Türk-Müslüman şehri olduğunu kanıtlamaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de bu konuya özellikle önem vermektedir. Konuşmalarından birinde Cumhurbaşkanı bu konuda şunları söylemiştir: "Tarihte bir defa Azerbaycan topraklarında Ermeni devleti kurulmuştur. O devlet bugünkü Ermenistan`dır. O topraklar bizim atalarımızın topraklarıdır. İrevan hanlığı, Zengezur bölgesi- bütün bunlar hepsi Azerbaycan toponimleridir. Hatta şimdi Ermeniler kendileri de XX. yüzyılın başlarında İrevan şehrinde nüfusun çoğunluğunun Azerbaycanlılardan oluştuğunu itiraf etmektedirler. Bunu kanıtlayan belgeler ve resimler bulunmaktadır".

Nazım Mustafa`nın bu kitabında İrevan`daki Azerbaycanlılara ait tarihi eserlerin, camilerin, kalelerin, türbelerin Ermeniler tarafından nasıl yok edildiği de araştırılarak yazılmıştır. Bu anlamda Ermeniler İrevan`ın tarihinin Roma`dan 30 yıl daha eski olduğunu iddia etmiş olsalar da aslında İrevan`daki Ermeni eserlerinin yaşı 200 yılı geçmemektedir. İrevan`da Ermenilerin tahrip edemedikleri, şu anda faaliyette bulunan ve 200 yıldan fazla tarihe sahip tek eser Gök Camii`dir. Azerbaycan Türklerinin camisi olan bu cami de restorasyon için İran`a verilmiş ve o da dünyaya Fars camisi olarak tanıtılmaktadır.

Nazım Mustafa`nın en önemli özelliklerinden biri onun Ermeniceyi bilmesi ve kitabı yazarken Ermenice kaynakları kullanmasıdır. Nazım Mustafa aynı zamanda *İrevan Hanlığı* kitabının da yazarlarındadır. İrevan Hanlığı kitabı Azerbaycan

Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev`ın tavsiyesi ve benim yönetimimde basılmıştır. Bu kitap 2012 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti devlet ödülünü almıştır. Okuyuculara sunulan bu kitap ise İrevan şehrinin tarihi ile ilgili önemli bir boşluğu doldurmakta ve Ermeni tarihçilerinin iddialarına karşı en objektif cevap niteliğindedir.

Bu kitabın Türkçeye tercümesi Türk toplumu ve araştırmacılarının İrevan`ın objektif tarihi ile tanışmasına fırsat sunmaktadır. Okuyucular bu kitapla tarihi Türk-Müslüman şehri olan İrevan`ın nasıl Ermenileştirildiği ve sadece Ermenilerin yaşadığı bir şehir olduğunu öğrenecekler.

Prof. Dr. Yakup Mahmudov,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Tarih Enstitüsü Müdürü

GİRİŞ

Her bir Azerbaycan Türkü için eski Bakü, Gence, Berde, Şeki, Derbent, Nahçıvan, Tebriz, Erdebil şehirleri ne kadar önemliyse, İrevan kenti de bir o kadar değerli ve yakındır. İrevan şehrinin bulunduğu topraklar Urartu, Sasani, Arap Hilafeti, Saciler, Şeddadiler, Selçuklular, Eldenizler, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşarlar, Kacarlar ve Çarlık Rusyası devletlerinin yönetiminde olmuştur.

Eskiden sadece Azerbaycan Türklerinin yerleşik olduğu bu şehrin adı Ortaçağ yazılı kaynaklarında Revan, İrevan, İrivan gibi kaydedilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Rus birliklerinin işgalinden sonra şehrin adı İrevan (Эривань) olarak yazılmış, daha sonraları, XX. yüzyılda tarihte ilk kez Ermeni devletinin başkentine dönüştürüldükten sonra Yerevan olarak adlandırılmıştır. Ermeni tarihçileri şu anda Yerevan olarak adlandırdıkları şehrin adını Urartu Kralı I. Argiştin'in döneminde (e. E. 782 yılında) kurulmuş olan Erebuni (İrpuni) Kalesi'nin adı ile ilişkilendirmeye çalışıyorlar. Erebuni Kalesi sadece askeri istihkam amacıyla inşa edilmiş ve onun etrafında hiç şehir altyapısı oluşmamıştır. Urartuluların Ermenilere hiçbir benzerliği olmadığı gibi, eski Erebuni Kalesi'nin de şimdiki İrevan şehri ile mekansal ve tarihsel açıdan ilişkisi bulunmamaktadır. Eski yerleşim birimi olan, ortaçağda şehir olarak kurulan İrevan yerleşim birimi ile 1950 yılında arkeolojik kazılarda ortaya çıkan Erebuni Kalesi arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Yalnız XX. yüzyılın ikinci yarısından Erebuni Kalesi'nin bulunduğu Kanlı tepe de şehir sınırları içine dahil edilmiştir. Urartululara ait bulunan çivi yazılardan da anlaşılmıştır ki, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Ağrı vadisi (Aras nehrinin sol sahili ve Arpaçay'ın aşağı kısmı) Urartu-

lular tarafından fethedilene kadar aynı arazi Aza halkının ülkesi olarak adlandırılmıştır.

İrevan şehri ve çevresindeki hidronimlerin (çay, göl, kaynak vb.), oronimlerin (dağ, dere, aşırım, ova vb.), oykonimlerin (yerleşim birimleri, sokaklar, mahalleler vb.) çoğunluğunun Azerbaycan Türkçesinde olması bu toprakların Azerbaycan Türklerinin eski yerleşim yerlerinden olduğunu kanıtlamaktadır. İrevan'da yapılan kazılarda ortaya çıkan maddi kültür örnekleri içerisinde şimdikiye kadar Ermenilere ait olanına rastlanmamıştır. Urartuluların çöküşünden Arap hilafetinin kurulmasına kadar olan yaklaşık 1200 yıl boyunca hiçbir kaynakta bu yerleşim biriminin adı geçmiyor. Bu düşüncüyü bazı objektif Ermeni tarihçileri de itiraf ediyor.

Ticaret yollarının üzerinde bulunan ve şehir olarak ortaçağda şekillenen, sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bu kale-şehir, aynı zamanda Azerbaycan'ın zengin kültür merkezlerinden biri olmuştur. İrevan şehri bir merkez olarak, Çukurca-Seed Beylerbeyliği ve İrevan Hanlığı dönemlerinde sosyal-ekonomik açıdan hızla gelişmiştir.

Zengi (Hrazdan olarak değiştirilmiş) ve Geder nehrinin arasında bulunan İrevan şehrinin ortaçağda kuzeybatısı ve kuzey-doğusu dağlarla ve tepelerle, güney ve güneybatısı ekin için yararlı vadi ile çevrilmişti. İrevan Kalesi Zengi nehrinin sol kıyısındaki sarp tepenin üzerinde başlamıştı. Coğrafi açıdan stratejik önem arz ettiği için İrevan şehri sürekli savaşlar meydanına dönüşmüş ve defalarca el değiştirmiştir. Savaşlar ve depremler sonucu büyük yıkımlara maruz kalan şehir, her defasında kısa sürede yeniden restore edilmiştir. İrevan Kalesi ve bahçeleri kente gelen tüm gezginlerin ilgi odağı olmuş, onlar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

İrean bağları ve bahçeleri İrean hanlarının çeşitli dönemlerde Zengi ve Geder nehirlerinden çektirdikleri kanallarla sulanmıştır. Zengi nehrinden şehirdeki ve çevredeki bağları sulamak için Mamre, Abuheyat, Delme ve Tezekend kanalları çekilmiştir. Kentin güneyindeki bağlar ise Kırkbulağ nehrinden çekilen kanal ve arklarla sulanıyordu. İrean topraklarından yılda 2-3 kez ürün alınıyordu. XX. yüzyılın başlarında İrean şehri için 4 kaynaktan - Zenginehri, Söyüdlük denilen bölgedeki yaylalardan, Geder (Kırkbulağ) nehrinin şehir bağlarından geçen bölümünde inşa edilen barajdan ve çeşitli yerlerde kazılan artezyen kuyusundan içme suyu sağlanıyordu. XX. yüzyılın başında İrean'dan yaklaşık 19 km uzaklıkta Geder nehrinin kaynağından (Kırkbulağ) şehre su kemeri çekilmiştir. Bu kemerin çekilmesinde şehrin varlıklı Azerbaycanlıları önemli rol oynamışlardır.

Hanlıklar döneminde İrean şehri dört mahalleden - Kale, Şehir (Şehri), Tepebaşı ve Demirbulağ mahallelerinden oluşmuştur. Sayıca çok az olan Ermeniler sadece şehrin çevresindeki bazı kasabalarda yaşıyorlardı. Şehir (Şehri) yerleşim bölgesi İrean'ın en eski yeri olmuştur. Şehrin batısında bulunan Tepebaşı yerleşim bölgesinde (şu anda Konda deniyor) Hindistan'dan gelen 50'ye yakın Ermeni Çingen ailesi yerleşmiştir. Tepebaşı mahallesini Şehir mahallesinden İrean'ın varlıklı insanların sayısız bahçeleri ayırıyordu. Kentin güneyinde bulunan Demirbulağ yerleşim bölgesinde (şu anda Karanki Tağ deniyor) sadece Azerbaycanlılar yaşıyorlardı. İrean Kalesi'nde ise Fransız gezginler J.Tavernye ve J.Şarden'in belirttikleri gibi, sadece Müslümanlar (yani Azerbaycanlılar) yaşıyorlardı.

Modern İrean kentinde Ermenilere ait yaşı 200 yılı aşkın hiçbir tarihi-mimari anıt bulunmamaktadır. Çünkü Ermeniler İrean kentinde XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın

İrean Hanlığı'nı işgalinden sonra İran ve Türkiye'den göç ettirilerek yerleşmişlerdir. İrean'daki tarihi-mimari anıtlar Doğu mimarisi tarzında inşa edilmiştir. Gezginler ve tarihçiler eserlerinde İrean'ı tipik Müslüman şehri olarak tarif etmişlerdir.

İrean şehri kervan yollarının kesiştiği yerde bulunduğu için burada çok sayıda kervansaraylar ve ticaret meydanları kurulmuştur. Taştan örülmüş, ortasında kare şekilli meydanlar, su havuzları olan kervansaraylar İrean'ın güzel yapıları olarak biliniyordu. XIX. yüzyılın başlarında İrean'da 8 kervansaray vardı. Culfa, Gürcü, Zerrabi Han (Serrafhana), Tahir, Sulu, Susuz, Avşar, Hacı Ali Kervansarayları'nda 851 köşk mevcut olmuştur.

Şehrin merkezi kısmında eni ve uzunluğu 400 m olan Büyük Meydan bulunuyordu. Ağır yükleri çekmek için Kantar terazisi, hafif yükleri çekmek için Mizan terazisi bu meydanda bulunuyordu. Diğer meydanlar Han bağı, Zal Han, Hüseyinali Han, Fahle (Amele) pazarı meydanı olarak adlandırılıyordu. Penah Han Makinski köşkünün bulunduğu bölge ise son dönemlere kadar Penah Han Meydanı olarak biliniyordu.

İrean'da Doğu mimari tarzında 8 hamam - Şehir, Zal Han, Şeyhülislam, Mehdi Bey, Hacı Beyim (son İrean hanının kardeşi Hasan Han'ın kızı), Tepebaşı, Hacı Ali, Hacı Feteli, Kerim Bey hamamları bulunmaktaydı. Hazırda İrean'ın merkezindeki Cumhuriyet meydanının bulunduğu yerde bir zamanlar mevcut olan Zal Han hamamında yeraltı kahvene ile birlikte, muğam meclisleri için özel oda ayrılmıştı.

XIX. yüzyılın sonları, XX yüzyılın başlarında İrean kentinde isimleri Türkçe olan onlarca sokak bulunmaktaydı. Eski İrean'da bu sokak isimleri yaygındı: Şeriat, Karvansara, Kale, Sultan, Çölmekçi, Nahçıvan, Pazar, Taşlı, Paşa Han, Garipler

ocağı, Deyirmanlı, Cami, İşçi pazarı, Tepebaşı, Kabristan, Naib, Mir Cafer, Rüstem Han, İmamre, Korbulağ, Bey, Keten, Dükanlı, Sallahlar vb.

Bahçeler şehri İrevan'da ve çevresinde 1473 bahçe vardı ve onlardan 772'si şehrin içinde bulunuyordu. Serdar, Delme, Abbasderesi, Abuheyat, Keşağlı, Kızılgala, Dere, Sevizikeri, Hosrovabad, Söyüdlü, Kul deresi, Kenkan, Kerpichana bahçelerinin ünü İrevan'dan çok-çok uzaklarda da biliniyordu. İrevan bahçelerinin bazı meyveleri kurutulmuş şekilde Avrupa'ya ihraç ediliyordu.

Kentte ve çevresinde 45 değirmen bulunmaktaydı. Azerbaycanlılara ait Hacıbeyim, Muhammed Han, Sübhankulu Han, Kale, Han, Dokuz deyrmanlar şehrin en büyük deyrmanları olmuştur.

Tarihi kaynaklarda İrevan kentinde 15'e yakın caminin ve iki Ermeni kilisesinin isimleri geçiyor. Gök Camii (veya Hüseyinali Han), Kale Camisi (Serdar yahut Abbas Mirza), Şah Abbas, Tepebaşı, Zal Han (veya Şehir), Sertib Han, Hacı Novruzeli Bey, Demirbulağ, Hacı Cafer Bey, Recep Paşa, Muhammed Sertib Han, Hacı İnam Camilerinin minareleri uzaktan bakıldığında İrevan'ın Müslüman şehri olduğunu göstermekteydi. Fakat Sovyetler döneminde camiler birbiri ardına yıkılmıştır. Güney Kafkasya'nın en büyük camisi olan Gök Camii'de İrevan şehrinin tarih müzesi yapılmış, Zal Han Camii ressamların sergi salonuna dönüştürülmüştü. Sadece Demirbulağ Camii 1988'e kadar cami olarak hizmet vermiş fakat daha sonra Ermeni milliyetçiler tarafından yıkılmıştır. Onun yerinde çok katlı bir bina yapılmıştır. Kentte camilerle birlikte var olan Poğos-Petros ve Katoğke kiliseleri zamanında Hıristiyan misyonerlerinin desteği ile yapılmış ve amaç Ermenilerin şehre gelmesini sağlamaktır.

Değişik dönemlerde İrevan'da bulunmuş gezgin ve tarihçiler şehri Doğu'nun bilim ve kültür merkezi olarak kayda geçmişler. Bu anlamda İrevan şehri sadece tarihi eserleri ile değil, aynı zamanda Azerbaycan bilim ve kültürünün gelişmesinde önemli merkez olmuştur. İrevan şehrinde Azerbaycan Türk kökenli yüzlerce kültür ve bilim adamı yetişmiş ve yaşamıştır. Fakat 1905-1906 katliamları, 1918-1920 soykırımı, 1948-1953 ve 1988-1989 sürgünleri İrevan şehrindeki dengeyi Ermenilerin lehine değiştirmiştir. Azerbaycanlıları İrevan'dan kovarak tek etnikli bir şehir kurmağı başaran Ermenistan yönetimi günümüzde de Azerbaycanlılara ait olan tarihi yerleri yabancılaştırma ve yok etme politikasını sürdürmektedir. İrevan'da Azerbaycanlılara ait tarihi eserlerin yok edilmesi sonucu olarak şehirde tarihi 200 yılı aşkın eser bulunmamaktadır. Hâlbuki İrevan Azerbaycanlıların bilim, kültür ve din adamlarının eserleri dünyanın çeşitli müze, kütüphane ve arşivlerinde korunmaktadır. Bu anlamda özellikle İrevanlı soyadı ile bilinen bilim, din ve kültür adamlarının eserli dikkat çekicidir. Yani Ermenistan yönetimi ve milliyetçi Ermeniler İrevan'daki Azerbaycan izini silmeye çalışsa da tarih buna izin vermeyecektir.

Şehrin Tarihi

İrevan şehrinin bulunduğu bölge değişik zamanlarda Urartu, Sasani, Arap Hilafeti, Saciler, Şeddadiler, Selçuklular, Eldenizler, İlhanlılar, Türk-Moğol, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşarlar, Kacarlar devletlerinin sınırlarına dahil olmuştur. İrevan şehrinin bir merkez olarak sosyo-ekonomik gelişimi ise Çukur-Seed Beylerbeyliği ve İrevan Hanlığı dönemlerinde olmuştur. Ortaçağ tarihi kaynaklarında şehrin adı Revan ve İrevan olarak geçer.

Ermeni tarihçileri 1950 yılında İrevan kentinin güneydoğusundaki Kanlı tepede yapılan kazılarda Urartu Kralı I. Argiştı'nın döneminde alınmış Erebus (İripuni) Kalesi'nin kalıntılarının bulunmasından sonra İrevan şehrinin tarihini bununla bağladılar. Erebus Kalesi sadece askeri istihkam amacıyla inşa edilmiş ve etrafında şehir altyapısı olmamıştır. Aslında, Urartuluların Ermenilerle hiçbir alakası olmadığı gibi, eski Erebus Kalesi'nin de şimdiki İrevan şehri ile ne coğrafi, ne de tarihsel açıdan bir bağı bulunmamıştır. Artık ortaçağda şehir olan İrevan yerleşim birimi ile 1950 yılında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan Erebus Kalesi arasında mesafe hayli uzak olmuştur. Yalnız XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İrevan şehrinin sınırları genişleyerek Erebus kalesinin bulunduğu Kanlı tepeli kendi içerisine almıştır. Urartululara ait çivi yazılardan da anlaşılıyor ki, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Ağrı vadisi (Aras nehrinin sol sahili ve Arpaçayın sağ kısmı) Urartulular tarafından işgal edilene kadar aynı arazi Aza halkının ülkesi olarak biliniyordu.¹

İrevan'ın Urartu Kralı I. Argiştı tarafından M.Ö. 782 yılında temeli atılan Erebus (İripuni) şehri olduğunu iddia etmek tarihi sahtekarlıktır. Bu iddia tarihçi ve karısı Ermeni olan Boris Piotrovski tarafından "Urartu şehri Erebus'un adı Ermenistan'ın başkenti Yerevan (İrevan) kentinin adında yaşamaya devam ediyor" şeklinde gündeme getirilmiştir. 1968 yılında İrevan'ın 2750. kuruluş yıldönümünü kutlayan Ermeniler, güya İrevan şehrinin eski Roma'dan 30 yaş daha "büyük" olduğunu savunmuşlardır.

Ermeni tarihçiler İrevan adının tarihini "Ermenice konuşan" Nuh Peygamberle ilişkilendiriyorlar. Ermeni tarihçile-

¹ Н.В. Арутюнян, **Бийнили** (Урарту). Ереван, 1970, с.423.

rin iddialarına göre, dünyayı su basarken Nuh Peygamberin yaptırdığı gemi Ağrı Dağı'nın zirvesine oturmuş. Su çekilende Nuh Peygamber kuru alan olarak gördüğü ve ilk söylediği ifade "Yereval" (yani Ermenice "Göründü") olmuştur. Aynı görünen yer ise güya şimdiki İrevan şehriymiş.

Ermeni yazarı Haçatur Abovyan "İrevan şehrinin kısa tarihi" makalesinde şöyle yazıyor: "Ermeni yazarları XIII. yüzyılın başlarında, İrevan kentinin adından bahsetmiyorlar. 1209 yılından itibaren orayı "küçük yer" olarak tanımlarlar. Halk arasında dolaşan efsaneye göre, güya İrevan adı Ermeni Kralı Ervand'ın adından ve ya yerevil, yerevan, yani gördü, göründü sözcüklerinden türetilmiştir ve güya Nuh Peygamber Ağrı'nın zirvesinden ilk kez karayı bu yerlerde, yani şehrin yerleştiği bölgede görürken onu böyle isimlendirmiştir. Bu, tamamen uydurmadır. Daha doğrusu, bu şehir 1441 yılından, Cihan Şah döneminde Farmlar (yani Karakoyunlu Emirleri) burayı istila ettikten sonra bilinmiştir. O dönemden 1827 yılına kadar İrevan gah Farmlar, gah da Türkler tarafından istila edilmiş, sürekli olarak bir halkın elinden diğer halkın eline geçmiştir... Sonuncu olarak İrevan serdari da dâhil, İrevan şehrinin ve onun kazasını çeşitli zamanlarda Türkler tarafından 10 paşa ve Farmlar tarafından 33 han yönetmiştir..."²

İrevan bölgesi 658 yılında Araplar tarafından işgal edilmiştir. Hilafet döneminde Güney Kafkasya Emirliklerinin yöneticiliği bir kural olarak Türklere tahsis edilmiştir. (Arap hilafeti döneminde İrevan eyaletinin kimler tarafından yönetildiği hakkında kitapta ayrıca bir listeye yer verilmiştir.)

² Haçatur Abovyan. **Yerkeri liakadar joğovaçu**. VII cilt, Yerevan, 1958, s. 287. (Haçatur Abovyan. Seçilmiş əsərləri (erməni dilində), VIII cild, Yerevan, 1958).

Evliya Çelebi İrevan'ı XV. yüzyılın başlarına ait yerleşim yeri gösterir. Onun yazdığına göre, hicri takvimi ile 810 yılında (1407-1408) Timur'un tacirlerinden Hacı Han Lehicani adlı tüccar çok verimli İrevan toprağına ayak basarak, kendi aile üyeleri ile burada yaşamaya başlamış, pirinç ekerek gündüze zenginleşmiş ve bu büyük köyün temelini atmıştır. Evliya Çelebi daha sonra ekler, Safeviler Devletinin Şahı İsmail hicri 915 yılında (1509-1510) kale yapılması konusunda Veziri Revangulu Han'a talimat vermiş, o da 7 yılda kaleyi yaptırmış ve adını da Revan koymuştur.³

Bazı araştırmacılar İrevan şehrinin ve kalesinin yapımının tarihi ile ilgili Evliya Çelebi'nin yazdıkları gibi düşünüyor, bazıları ise şehrin tarihinin daha eski olduğunu yazan diğer yazarları haklı buluyorlar. Gerçek şu ki, Şah İsmail 1501 yılında İrevan şehrini fethettikten sonra Komutanı Revangulu Han'a Zengi Nehri kıyısında stratejik öneme sahip bir yerde kale inşa ettirme görevini vermiştir. Revangulu Han da kaleyi 7 yılda yaptırmıştır.

İrevan Kalesi'nde ve şehirde nadir mimari yapılar camiler, kervansaraylar, hamamlar, dinlenme parkları inşa edilmişti. Şehre Kırkbulağ yaylasından içme suyu çekilmiş ve yeni sulama kanalları sayesinde İrevan bahçeler diyarına dönüşmüştü. Doğu'nun ender mimari incilerinden sayılan Han Sarayı yahut Serdar Sarayı İrevan Serdarı Emirgüne Han Gacar (1605-1625) tarafından yaptırılmış, 1760-1770 yıllarında İrevan Hanı Hüseyinali Han (1762-1783) tarafından genişletilmiştir. 1791 yılında Hüseyinali Han'ın oğlu Muhammed Han (1784-1805) sarayın camlı salonunu ve yazlığını inşa ettirmişti.

³ Evliya Çələbi, **Səyahətnamə** (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr. Hazırlayan Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997, s.50.

Avrupa gezginleri Jan Tavernye, Jan Şarden, Kerr-Porter, James Morier, Monpere, Cameron, Linç ve diğerleri farklı zamanlarda İrevan'da bulunmuş, Han Sarayını, onun camlı salonunu, kaledeki ve kentteki camileri, havuz ve hamamları, Zengi nehrinden inerek geçen yeraltı mermer merdivenli yolu eserlerinde tarif etmişlerdir.

İrevan şehri 4 yerleşim biriminden oluşmuştur: Kale, Şehri (veya Eski şehir), Tepebaşı (Kond) ve Demirbulağ (şu anda Karankitağ). Kale ile diğer yerleşim birimleri arasında Pazar Meydanı bulunuyordu. Şehrin mahalleleri Kırkbulağ nehrinin sağ sahili ile İrevan Kalesi'ne kadar uzanıyordu. Şehrin merkezi pazarı ve tüm meydanları, birçok kervansaray ve hamamı bu bölümde bulunuyordu. Tepebaşı mahallesi Zengi nehri ile Şehri mahallesinin arasındaki tepede bulunuyordu. Tepebaşı mahallesini Şehri mahallesinden İrevan soylularının sayısız bağları ayırıyordu. Hüseyngulu Han'a ait meşhur Han bağı ve yay köşkü Zengi nehrinin sağ kıyısında bulunuyordu. Demirbulağ mahallesi Şehri mahallesinden güneydoğuda, İrevan Kalesi'nin doğusunda bulunuyordu. Cafer Bey Camii ve hamamı, ayrıca Hasanali hamamı ve Susuz konağı da burada bulunuyordu. 1853 depreminde İrevan Kalesi'nin duvarları yeniden yıkılmıştır. 1864 yılında İrevan Kalesi'nin askeri amaçlar için kullanımına son verilmiştir. 1868'de Han Sarayının Serdar salonunda İrevan şehir polisi bulunuyordu. İrevan valisinin talebi ile Kafkas Guberniyası Serdar salonunun (aynalı salon) tamiri için 1867, 1871, 1874, 1880 yıllarında ödenek ayırmıştı.⁴

1865 yılında İrevan Kalesi'nin topraklarının bir bölümünü Nerses Tahiryar adlı bir tüccar satın alarak orada şa-

⁴ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов. 1801-1917 гг. Ереван, 1978, с.286-288.

rap fabrikası (şimdiki konyak fabrikası) inşa ettirmiştir. B.Mehrabov'un 1906-1911 yıllarında İrevan şehri için hazırladığı planda 8 cami (Tepebaşı, Şehir (Zal Han), Sertib Han, Gök Camii (Hüseynali Han), Hacı Novruzali Bey, Kale Camii (Abbas Mirza mescidi), Demirbulağ, Hacı Cafer) yer almıştır.

Aynı dönemde İrevan kentinde Türkçe olan sokak adları şöyleydi: Şeriat, Karvansaray, Kale, Sultan, Çölmekçi, Nahçıvan, Pazar, Taşlı, Paşa Han, Garipler ocağı, Deyirmanlı, Cami, Fehle (Amele) pazarı, Tepebaşı, Mezarlık, Naib, Mir Cafer, Rüstem Han, İmamre, Korbulağ, Bey, Keten, Dükanlı, Sallahlar vb.⁵

İrevan'da çok sayıda kervansaray da mevcut olmuştur: Afşar, Serdar, Şeyhülislam, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Ali, Kömürücü, Gürcü, Culfa, Hacı İlyas vb. Azerbaycanlılara ait bu kervansarayların hepsi yıkıma uğramıştır.

XX. yüzyılın başlarında İrevan'ın sokakları gaz ve gazyağı fenerleri ile ışıklandırılıyordu. 1907 yılında İrevan'ın zenginlerinden Hacı İbrahim Oğlu Zengi Nehri üzerinde hidroelektrik santral inşa edilmesi girişiminde bulunmuştu. 1909 yılında şehrin zengin Azerbaycanlılarından mühendis Halil Bey Kasımbeyov meslektaşı Arşak Malhasyanla birlikte kurdukları "Kooperasiya" şirketinin adına hidroelektrik santralinin inşası için şehir idaresine müracaat etmişlerdi.

1911 yılında İrevan'dan yaklaşık 19 km mesafeden Geder nehrinden (Kırkbulağ) şehre su çekilmişti. Bu hattın çekilmesinde Abbasgulu Han'ın İrevanski'nin müstesna rolü olmuştu.⁶ 28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'da üç bağımsız devlet Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan devletleri kurulduğunda Azerbaycan Milli Şurası'nın 29 Mayıs 1918 tarihli kararı ile İrevan şehri Ermenilere başkent olarak taviz verilmiş-

⁵ Развитие Еревана... с.356-357.

⁶ Тадевос Акопян, **Очерк истории Еревана**. Ереван, 1977, с.269-273.

tir.⁷ Fakat 1918-1920 yıllarında Ermenistan'da kurulan Taşnak iktidarı döneminde İrevan kentinde Azerbaycanlılara karşı soykırım, onlara ait maddi kültür anıtlarına karşı yıkım gerçekleştirilmiştir. Camiler yakılmış, Azerbaycanlıların evleri talan ve istila edilmişti.

Sovyet yıllarında da Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık ve sürgün Ermenistan hükümeti resmi politikasının bir parçası olmuştur. 1924 yılında Aleksander Tamanyan'ın projesi temelinde gerçekleştirilen İrevan şehrinin yeniden yapılandırılması, aslında Azerbaycanlıların izinin silinmesine hizmet ediyordu. Gök Cami'ye İrevan Tarih Müzesi yerleştirilmiş, Zal Han (Şehir) Camii Ressamlar Birliği'nin sergi salonuna dönüştürülmüş, tek olarak Demirbulağ Cami'sinden başka diğer bütün camiler yıkıma uğramıştır. Demirbulağ Camii ise 1988 yılının Mart ayında Ermeniler tarafından yakılmıştır. Serdar Sarayı, İrevan Kalesi'nin duvarları sökülerek taşları Sahil bulvarının yapımında kullanılmıştı. Eski şehir merkezinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler yıkılarak yerine parklar, sinemalar, meydanlar yapılmıştır.

Şehrin nüfusu

İrevan'ın nüfusu hakkında bilgileri XIX. yüzyılın başlarına ait farklı kronoloji tarihçileri ve gezginlerin kayıtlarından ve Osmanlı yönetimi döneminde düzenlenmiş vergi defterlerinden elde etmek mümkündür. İrevan Hanlığı'nın Rusya birlikleri tarafından işgalinden sonra yapılan kameral sayımlar⁸, istatistiksel raporlar ve yıllık basılan takvimler şehrin nüfusu hakkında yeterince bilgi vermektedir. İlk kaynaklar İrevan kentinde yerli nüfusun tamamen Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu gösterir. Bazı dönemlerde şehrin nüfusu

⁷ ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 51-52.

⁸ Detaylı sayım.

hakkında rakamlar arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması şehir için Safeviler ve Osmanlılar arasında yapılan savaşlarla ilgili olmuştur. Evliya Çelebi 1647 yılında Çukur-Seed Beylerbeyliğini dolaşmış, İrevan Kalesini ve şehri kendi yazdığı "Seyahatname"sinde detaylı olarak tarif etmiştir. O, şehir içerisinde üstü kille kaplı yaklaşık 2060 evin olduğunu, kalede ise 3000 kadar muhafızın, 3 binlik han ordusunun, 7000 eyalet askerinin olduğunu belirtmiştir.⁹ Bu bilgiler ışığında ortalama hesaplama yapıldığında (her ailede 5-6 kişi olduğu tahminiyle) o dönemde İrevan kentinde kale ile birlikte yaklaşık 25 bin insanın yaşadığı sonucu çıkarılabilir.

Fransız gezgin Jan Şarden "Paris'ten İsfahan'a seyahat" eserinde 1673 yılında İrevan'da gördüklerini detaylı anlatmıştır. İrevan Kalesi'ni, Han Sarayını anlatan Şarden şöyle yazıyor, "Yaklaşık 800 evden oluşuyor neredeyse küçük bir kentten büyüktür, orada ancak Safeviler yaşıyorlar. Seyyah kalenin korunması için iki bin asker ayrılmıştır."¹⁰ Safeviler deyince, yazar İrevan'ın Şii mezhepli Türk Kızılbaş nüfusundan bahsetmiştir. "Eski İrevan" kitabında İrevan nüfusundan bahseden Yervand Şahheziz Şarden'in İrevan Kalesi nüfusu hakkında yazdıklarını bir kez daha teyit ederek şu şekilde yazıyor: "Kalede sadece Türkler yaşıyordu, Ermenilerin ise orada sadece dükkânları vardı, onlar orada gündüzleri alışveriş yapıyor, akşamları ise dükkanlarını kapatıp evlerine gidiyorlardı."¹¹

1700 yılının yazında İrevan'a gelen Alman gezgin Kaspari Şillinger Azerbaycan Türklerinin İrevan kentinde sayıca ve siyasi açıdan avantajlı olduğunu teyit ederek şunları

⁹ Челеби Эвлия. **Книга путешествия** (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М. 1983, с.285.

¹⁰ Jan Şardən, **Səyahətnamə**, ter. V.Aslanov. Bakı, 1994, s. 21.

¹¹ Yervand Şahheziz. **Hin Yerevan**. Yerevan, 1931, (Yervand Şahheziz. Qədim İrəvan. Yerevan, 1931, erməniscə) s.34.

yazmıştır: "İrevan şehrinin sınırları içinde (yani şehrin surları içerisinde) Sadece İranlılar (yani Azerbaycan Türkleri-N.M.), şehrin nispeten büyük kasabasında (Üçkilse) ve çeşitli yerlerde kiliseye hizmet için Ermeni tüccar ve esnaf yaşıyor. Onlar İranlılara vergi ödüyorlar."¹²

Rus ordularını Azerbaycan topraklarını işgal etmeye teşvik etmek için 25 Temmuz 1701'de I. Petro'nun Sarayına gelen Ermeni İsrail Ori Revan (İrevan) Kalesini ele geçirmenin yollarını gösteren bir rapor sunuyor. Rapora göre, şehirdeki barut ve diğer askeri mühimmat deposu Ermenilerin elinde bulunuyor. İ.Ori şehirde 300 kişiden fazla Ermeni'nin yaşadığını ve bu Ermenilerle işbirliği yapılması halinde onların kalenin kapısını Rus askerlerine açabileceklerini ve böylece ani bir saldırıyla şehri ele geçirebileceklerini belirtir.¹³

1736 yılında Muğan'da yapılan taç giyme töreninden sonra Nadir Şah Ermeni eserleri Azerbaycan hanlarına hediye etmiştir. Eçmiedzin Katolikosu Abram Kretasi çeşitli yerlerden esir alınmış Ermenilerin bir kısmının İrevan'a gönderilmesini sağlamıştır. 1740 yılının başında ise Katolikos Gazar Çahçesi'nin girişimiyle "Rum'dan ve Kürdistan" (*Doğu Anadolu'dan*) hayli Ermeni getirilerek Eçmiedzin'e ve çevre bölgelelere yerleştirilmiştir.¹⁴

Osmanlı işgalinden sonra 1728 yılında düzenlenen İrevan eyaletinin kayıt defterinde şehirde 428 evli Müslüman Türkün, 224 evli ve 9 bekar Hıristiyan'ın varlığı kaydedildi. Evli ailelerin ortalama 5 kişiden oluştuğu dikkate alındığında şehirde yaşayan 3369 kişinin %63,5'nün Türk-Müslüman,

¹² Schillinger G. *Persianische und Ost-indianische Reise*. Nürnberg, 1716, s.118; İrəvan xanlığı. Bakı, Azərbaycan, 2010, s.78.

¹³ Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянском народом. Документы. СПб. 1898, док. № 43. с.88.

¹⁴ Süleyman Məmmədov, "İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər". Azərbaycan, 1992, № 1-2, s.156-157.

%36,5'inin ise Hıristiyan olduğu anlaşılıyor. O sırada şehirde 100 Hıristiyan Çingene (boşa) ailesinin (yaklaşık %14,9) yaşadığını düşünürsek, İrevan kentindeki Ermenilerin nüfusun toplam %21,6 olduğu anlaşılıyor.¹⁵ Ermenilerin İrevan Hanlığı'nın arazisine kitlesel göçü 1801 yılında Rus birliklerinin İrevan Hanlığı'nın arazilerine girmesinden sonra yaşanmıştır.

İrevan Kalesi'nin alınmasındaki hizmetlerinden dolayı fahri "kont İrevanski" titrine layık görülen general İvan Paskeviç'in daveti üzerine St. Peterburg'tan İrevan'a gönderilen ve eski İrevan ve Nahçıvan hanlıkları arazisinde oluşturulan yeni arazi "Ermeni Vilayeti"nde 1829-1831 yılları kameral sayım yapan İvan Şopen'in İrevan şehrinin nüfusu hakkında verdiği istatistiki bilgiler "Müslümanlar", "Yerli Ermeniler", "İran'dan aktarılanlar" ve "Türkiye'den aktarılanlar" şeklinde olmuştur. İ.Şopen sadece Şehir, Tepebaşı ve Demirbulağ bölgesinin nüfusu hakkında bilgi vermiş, sırf Azerbaycanlıların yaşadığı Kale mahallesinin nüfusu hakkındaki bilgiyi ise listeye dahil etmemiştir. O, şehrin yukarıda isimleri belirtilen üç mahallesinde 2751 aileden (11463 kişi), 1807'nin Müslüman ailesi (7331 kişi), 567'sinin yerli Ermeni ailesi (2369 kişi), 366'sının İran'dan göç eden Ermeni ailesi (1715 kişi) ve 11'inin Türkiye'den aktarılan Ermeni ailesi (48 kişi), ayrıca 46'sının Boşa (Hıristiyan Çingeneleri) ailesi (195 kişi) olduğunu yazmıştır.¹⁶

İ.Şopen'in "yerli Ermeniler" olarak gösterdiği Ermenilerin çoğunluğu 1801 yılından İrevan Kalesi'nin işgaline dek olan dönemde kale dışında yaşayanlar olmuştur.

¹⁵ İrevan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996, s. 18.

¹⁶ И.И. Шопен, **Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи**. СПб., 1852, с.543-546.

İ.Şopen'in şehir nüfusunun çeşitli kesimleri hakkında verdiği bilgiler de özel önem taşıyor. Rusya'nın işgalinden sonra Han neslinden olanların, zengin ailelerin, din adamlarının birçoğu şehri terk ederek, Güney Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine yerleşmişlerdir. Aynı dönemde İrevan kentinde 4 han, 51 bey, 19 yazman, 50 molla, 39 seyid, 3 derviş ailesi yaşadığı halde, toplam 8 Ermeni melik ve bey, 1 Ermeni yazman, 13 papaz ailesi yaşıyordu. Demek, şehrin zengin ve elit kesimini oluşturan 188 ailenin 166'sını Azerbaycanlı, 22'sini ise Ermeni aileleri oluşturuyordu.¹⁷

Rusya işgali arifesinde İrevan Hanlığı'nda Hıristiyan nüfus toplam %20'den çok olmamıştır. Batılı araştırmacılar G.Bournoutian ve R.Hewson "Encyclopedia Iranica" da "The Persian khanate of İrevan" makalesinde şöyle yazıyorlar: "Yüz yıllık savaşlar dolayısıyla 1804 yılında İrevan şehrinin nüfusu 6.000 kişi kadar azalmıştı. 1827 yılında son Han'ın (Hüseynghulu Han) iktidarı döneminde nüfus artarak 20.000 kişiyi geçmişti. Ermeniler nüfusun sadece % 20'sini oluşturuyordu. Türkmençay Anlaşmasından ve Ermenilerin İran ve Türkiye'den göçünden sonra şehrin Ermeni nüfusu %40 oranında artmıştı. Genel nüfus ise Perslerin (yani Azerbaycanlıların-N.M.) şehri terk etmesinden sonra yaklaşık 12 bin kişiye kadar düşmüştü."¹⁸ Yazarların yazdıklarından şu sonuç çıkıyor, İrevan Hanlığı'nın Rus birlikleri tarafından işgalinden önce kentin 20 bin nüfusunun % 20'sini - yani 4 binini Ermeniler, 16 binini ise Azerbaycanlılar oluşturmuştur. İşgalden sonra şehirde 12 bin nüfus kalmıştır, onun da %40'nı-yani 4800 Ermeni, kalan 7200 ise Azerbaycanlılardan oluşmaktaydı. İşgalden önce kentte mevcut olan 16 bin Azerbaycanlıdan 8800'ü şehri terk ederek çeşitli yerlere taşınmaya mecbur olmuş veya savaş sonucu hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla

¹⁷ И.И.Шопен, a.g.e., s. 468.

¹⁸ www.iranica.com/newsite/articles/v8f5/v8f561.html.

sıyla, Rus işgalinden sonra şehrin Azerbaycanlı nüfusu yarı yarıya azalmıştır.

Rusya ordusu generali Pyotr Uslar tarafından yapılan ve 1853 yılında yayınlanan İrevan Guberniyası'nın askeri istatistiksel topluda şehirde 1437 Tatar (yani Azerbaycanlı-N.M.) ve 1169 Ermeni ailesinin yaşadığı yazılmıştır. Dolayısıyla, bu arada şehir nüfusunun %55,2'sini Azerbaycanlı aileleri, %44,8'ini ise Ermeni aileleri oluşturuyordu. Uslar, ayrıca şehirde 42 Müslüman ruhani, 3 han, 48 bey, 27 seyid ve 3 derviş ailesi karşılığında toplam 33 Ermeni ruhani ve 2 Ermeni meelik ailesinin yaşadığını da gösterir.¹⁹

İmparator Rus Coğrafya Derneğinin 1865 yılı bilgilerine göre, İrevan kentinde 6 bin 900 Tatar (yani Azerbaycanlı-N.M.) ve 5 bin 770 Ermeni yaşıyordu. Yüzde itibariyle Azerbaycanlılar %54,5, Ermeniler ise %45,5 olmuştur.²⁰

1886 yılı nüfus sayımında İrevan kentinde 14 bin 738 kişi (2.968 aile) kaydedilmiştir. Şehir nüfusunun %49,04'nü (7228 kişi) Azerbaycanlılar, %48,45'ni (7142 kişi) Ermeniler oluşturmaktaydı.²¹ 1897 yılında ilk defa olarak Rusya genelinde nüfus sayımı yapılmıştır. O sırada İrevan kentinde 29 bin altı kişi yaşıyordu ki, onun da %43,15'ni (12516 kişi) Azerbaycanlılar, %43,19'nu (12529 kişi) Ermeniler oluşturuyordu. İstatistik gösteriyor ki, İrevan kentinin dahil olduğu İrevan kazasında 2 bin 542 kişi soyluların %59,04'nü (1501 kişi) Azerbaycanlılar, %12,03'nü (306 kişi) ise Ermeniler oluşturuyordu.

¹⁹ П.К. Усларь, (сост.). **Военно-статистическое обозрение Российской Империи**. Санктпетербург, 1853, Том 16, Часть 6. Эриванская губерния. с.186.

²⁰ Сборник статистических сведений о Кавказе", Том I, Отд. III, Тифлиси, 1869, с.7.

²¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye'de Ermeni isyanlarının bastırılması sonucunda on binlerce Ermeni ülkeyi terk ederek Güney Kafkasya'ya akın etmişti. Onların büyük bir kısmı mülteci olarak İrevan'da yerleşmişti.

1896 yılında Güney Kafkasya'da 900 bin Ermeni yaşıyordu, 1908 yılında ise artık 1 milyon 301 bin Ermeni yaşıyordu. 1914-1916 yılları arasında Güney Kafkasya'ya daha 350 bin Ermeni Türkiye'den gelip yerleşmişti ki, onların da bir kısmı İrevan'da yerleştikten sonra Azerbaycanlıların durumu daha da ağırlaşmıştı.

1918 yılında Taşnak hükümeti kurulduktan sonra Ermenistan'dan göç eden Azerbaycanlıların çok az bir kısmı Ermenistan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra geri dönebilmişti. 1922 yılında İrevan'da toplam 5 bin 124 Azerbaycanlı yaşadığı halde, Ermenilerin sayısı 40 bin 396 civarındaydı. İrevan kentinde 1926 yılında 4 bin 968 Azerbaycanlı, 57 bin 295 Ermeni, 1931 yılında ise 5 bin 620 Azerbaycanlı ve 80 bin 327 Ermeni yaşıyordu.²²

1939 yılında nüfusu 200 bine kişiye ulaşan İrevan'da Azerbaycanlıların sayı % 3,3 (6569 kişi) olmuştur. 23 Aralık 1947 yılında SSCB Bakanlar Kurulu'nda "Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına göçü hakkında" karar kabul edilmişti. Diaspora Ermenilerinin Ermenistan'a göçünün önünü açan bu karar Ermenistan nüfusundaki etnik dengeyi bir daha değiştirdi. 1959 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında yaklaşık yarım milyon nüfuslu İrevan'da toplam % 0,7 oranında (3 bin 413 kişi) Azerbaycanlı kayda alınmıştı. Oysa 1939 yılından geçtiğimiz 20 yıl içinde doğal artışla İrevan'da yaşayan Azerbaycanlıların sayısının en azından 10 bin kişiyi geçmesi

²² Zaven Korkodyan. **Xorhrtayin Hayastani Bnakçutyuni**. (1831-1931) Yerevan, 1832 (Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi) s.164-167.

gerekiyordu. 1979 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında nüfusu 1 milyon kişiyi geçen İrevan şehrinde Azerbaycanlıların oranı %0,2 (2 bin 341 kişi), Ermenilerin oranı % 95, 8 (974 bin 176 kişi) olmuştur.

Bu dönemde Bakü'de Ermeniler iyi koşullarda yaşıyor, onların sayısı her yıl artıyordu. Özellikle, 1920 yılında Sovyet rejiminin kurulmasından sonra Ermenilerin Bakü'ye ve diğer bölgelere akımı hızlanmıştı. Bakü'de Ermenilerin sayısı 1970 yılda 207,5 bine, 1979 yılında da 215,8 bine ulaşmıştır. 1914'de Bakü'de 9 bin 281 kişi olan Ermeni nüfusu 22,3 kat artmıştır.²³

1988 yılının Şubat ayında Dağlık Karabağ'a yönelik Ermeni iddialarının ortaya çıkmasından sonra Ermenistan genelinde Azerbaycanlıların kovulması başlandı ve aynı yılın sonunda bu süreç tamamlandı.

18 Temmuz 1988 yılında SSCB Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu toplantısında Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki durum hakkında müzakerelerinde konuşma yapan İrevan Devlet Üniversitesi Rektörü Sergey Ambarsumyan'dan Sov. İKP MK Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov XX. yüzyılın başında İrevan'daki Azerbaycanlı nüfusun yüzde kaç olduğunu sormuştu. Rektör Ambarsumyan "Söylemekte zorlanıyorum" cevabını verince, Gorbaçov şöyle demiştir: "Siz bunu bilmelisiniz. Ben size hatırlatayım - yüzyılın başında İrevan'da Azerbaycanlılar nüfusun %43'nü oluşturuyordu. Peki, şimdi Azerbaycanlıların oranı kaç?" sorusuna S.Ambarsumya "şimdi çok azdır. Muhtemelen, bir faizdir" cevabını vermiştir.²⁴

Yukarıda tüm anlatılanlardan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Azerbaycanlılar XIX. yüzyılın başlarında İrevan şehri nüfusunun %80'ni, bu yüzyılın sonunda ise yaklaşık yarısını, XX. yüzyılın 80'li yıllarının sonlarında ise İrevan'da Azerbaycanlı kalmamıştır.

²³ Həbib Həsənov. **Silinməz adlar, sağalmaz yaralar**. Bakı, 1997, s. 60-61.

²⁴ Pravda gazetesi,(19.07.1988)

İREVAN HANLIĞI DÖNEMİ

Hanlığın idari yapısı

İrevan Hanlığı Ağrı Dağı ile Alagöz (Eleyez) dağı arasında kalan ve Aras nehrinin her iki kıyısında yerleşen bölgede bulunmuştur. İrevan Hanlığı kuzeyden Pembek eyaleti, Şemşeddil, Kazak Sultanlıkları ve Gence Hanlığı, doğudan Karabağ ve Nahçıvan hanlıkları, güneyden Hoy ve Maku Hanlıkları ve Bayazid Paşalığı ile batıdan Kars Paşalığı ve kuzeybatıdan Şöreyel Sultanlığı ile komşu idi. İrevan Hanlığı'nın arazisi yaklaşık 23,8 bin km² olmuştur.

Yukarıda belirtilen sınırlar içindeki bölge XV. yüzyılın başlarından İrevan Hanlığı'nın kurulmasına dek olan dönemde Karakoyunlu Seedli tayfası tarafından yönetilmiştir. Coğrafi konumuna göre Çukur Seed - yani Seed'in Çukuru olarak tanımlanmıştır.

1501 yılında Safeviler devleti kurulduktan sonra Azerbaycan yönetim açısından 4 beylerbeyliğine bölünmüştü ve Çukur-Seed Beylerbeyliği onlardan biriydi. Beylerbeyliğin merkezi İrevan olduğu için o, İrevan Beylerbeyliği gibi de anılıyordu. Çukur-Seed Beylerbeyliği belli dönemlerde Osmanlı'nın yönetiminde olmuş ve İrevan eyaleti olarak tanınmıştır. 1728 yılında Osmanlılar tarafından hazırlanan "İrevan eyaletinin kayıt Defteri"ne göre, eyalet arazi-idari yönetim açısından aşağıdaki bölgelere bölünmüştü: İrevan şehri, Kırkbulağ, Karbi, Maku, Hinzirek, Gerni, Vedi, Dereçiçek, Abaran, Gökçe, Dereleyez, Mezree, Sürmeli, İğdır, Akdeniz, Şerur bölgeleri, Şöreyel (Şüregel) ve Nahçıvan sancakları.²⁵

Nadir Şah'ın iktidarı döneminde (1736 yılından) İrevan vilayeti Azerbaycan Beylerbeyliği'nin içinde olmuştur. 1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Afşarlar yönetimi

kaybetmiş, bağımsız hanlıklar kurulmuştu. Azerbaycan'ın diğer hanlıklarında olduğu gibi, İrevan Hanlığı da ilçelere, ilçeler de sırayla köylere bölünmüştü.

İrevan kenti yönetim açısından ayrıca birim olarak belirtilmiştir. Hanlığın merkezi olarak İrevan kentinde yeniden yapılandırma çalışmaları gerçekleştirilmiş, camiler, karvansaraylar, hamamlar inşa edilmişti. İrevan Kalesi'nin kendisi kale-şehir gibi muhteşem mimari yapıydı.

1795 yılında Ağa Muhammed Han Kaçar İrevan Hanlığını ele geçirmiştir. Kaçar, aynı zamanda Şöreyel ve Pembek arazilerini özel fermanla İrevan hanı Muhammed Han'a vermişti. İlçelerin coğrafi konumu ve idari birimleri, savaşlar sonucu yıkılmış köyler hakkında 1829-1832 yıllarında eski İrevan Hanlığı topraklarında kameral sayımı yapan Rus tarihçi-istatistikçi İvan Şopen detaylı bilgi vermiştir.²⁶

İrevan Hanlığı'nın Rusya birlikleri tarafından 1827 yılında işgali sırasında hanlık 15 ilçeden ve hanlığa bağlı fakat özerk Şöreyel Sultanlığı'ndan oluşmuştur. İlçelerin adları şöyleydi: Kırkbulağ, Vedibasars, Talın, Seyidli-Ağsakkallı, Şerur, Zengibasars, Körpübasars, Seedli, Dereçiçek, Derekend-Parçenis, Gernibasars, Serdarabad, Abaran, Göyce ve Sürmeli.

İlçelerden sadece ikisi - Derekend-Parçenis ve Sürmeli ilçeleri Aras nehrinin sağ kıyısında bulunuyordu. İlçe sınırlarının belirlenmesinde sulama sistemleri, köylerin çay havzalarına yakınlığı dikkate alınmıştır. Örneğin, Zengibasars ilçesine Zengi nehrinin suyundan istifade eden köyler dahil edilmişti.

²⁵ İrevan eyaletinin icmal defteri. Bakı, "Elm", 1996, s.3.

²⁶ Иван Шопен. Исторический памятник состоянія Армянской-области в эпоху ея присоединенія к Россиіской-Имперіи. Санкт-Петербург, 1852, с.509-517, с. 544-600

Kırkbulağ ilçesi Dereçiçekle Zengibasars ilçeleri arasında bulunuyordu. İlçe doğudan Gökçe gölünden ayıran dağlarla, kuzeyden Dereçiçek ilçesi ile güneyden İrevan şehri, Zengi nehri, güney batıdan Gernibasars, batıdan ise Körpübasars ilçesi ile komşuydu. Kırkbulağ yaylasının çeşmeleri İrevan şehrinin içme suyunu sağlıyordu. İlçede mevcut olan 48 köyden 26'sı Rus işgali sonucunda yıkılmıştır. Kırkbulağ ilçesinin arazisi şimdiki Kotayk vilayetinin geçmiş Kotayk (Abovayan) ilinin topraklarının bir bölümüne denk gelmektedir.

Zengibasars ilçesi İrevan şehrinin güneyinde bulunuyordu. Bu ilçe kuzey ve kuzey-batıdan Körpübasars ve Kırkbulağ ilçeleri, güneyden Aras Nehri, doğudan Gernibasars, batıdan ise Serdarabad ilçeleri ile komşu idi. İlçede mevcut olan 33 köyden 7'si Rus işgali sonucunda yıkılmıştır. İlçenin arazisi şimdiki Ararat vilayetinin eski Masis (Zengibasars) bölgesi sınırları içinde olmuştur.

Gernibasars ilçesi Aras nehrinin sol kıyısında bulunuyordu. O, kuzeyden Kırkbulağ ilçesi, güneyden Vedibasars ilçesi, doğudan Göyçe ilçesi, batıdan Zengibasars ilçesi ve Aras Nehri ile komşu idi. İlçede mevcut olan 95 köyden 43'ü Rus işgali sonucunda yok olmuştur. Gernibasars ilçesi şimdiki Ararat vilayetinin eski Artaşad (Gemerli) bölgesine denk gelmektedir.

Vedibasars ilçesi Aras nehrinin sol kıyısı boyunca uzunuyordu. Vedibasars kuzeyden Gernibasars ilçesi, güney ve güneydoğudan Şerur ilçesi ve Nahçıvan Hanlığı, doğudan Göyçe ilçesi, batıdan Aras nehri ile komşu idi. Bu ilçe Vedi ve Kapan Nehrinin geçtikleri dağlardan ve ovidan oluşmaktaydı. İlçede mevcut olan 54 köyden 33'ü Rus işgali sonucunda yok olmuştur. Vedibasars ilçesi şimdiki Ararat vilayetinin eski Ararat (Vedi) bölgenin arazisine denk gelmektedir.

Körpübasars ilçesi kuzeyden Seyidli-Ağsakkallı, güneyden Zengibasars, batıdan Serdarabad, doğudan Zengi Nehri, kuzeydoğudan ise Dereçiçek ilçesi ile komşu idi. Bazı kaynaklarında ilçenin adı Karbibasars olarak verilmiştir. İlçede mevcut olan 49 köyden 9'u Rus işgali sonucunda yıkılmıştır. Körpübasars ilçesi şimdiki Armavir vilayetinin eski Eçmiedzin ili ve şimdiki Ararat vilayetinin eski Eşterek iline denk gelmektedir.

Serdarabad ilçesi Aras nehrinin kuzey tarafında, Sürmeli ilçesinin karşısında bulunmaktaydı. İlçe kuzeyden Talın, batıdan Seedli, güneyden onu Sürmeli bölgesinden ayıran Aras Nehri, doğudan ise Körpübasars ve Zengibasars ilçeleri ile komşuydu. Serdarabad ilçesi İrevan'ın son Hanı Hüseyinali Han döneminde kurulmuştu. 1817 yılında inşaatı sona eren ünlü Serdarabad kalesi bu ilçede bulunmaktaydı. İlçede mevcut olan 30 köyden 8'i Rus işgali sonucunda dağıtılmıştı. Serdarabad ilçesinin sınırları şimdiki Armavir vilayetinin eski Hoktemberyan (Serdarabad) bölgesinin sınırlarına denk gelmektedir.

Talın ilçesi İrevan Hanlığı'nın kuzeybatısında Eleyez (Alagöz) Dağı'nın güney eteklerinde bulunuyordu. Arpaçay Nehri ilçeyi Kars Paşalığı'ndan ayırıyordu. Talın ilçesi kuzeyden Şöreyel Sultanlığı, batıdan Kars Paşalığı, güneyden Serdarabad ve Seedli ilçeleri, doğudan Seyidli-Ağsakkallı ilçeleri ile komşuydu. Ünlü Talın Kervansarayı ve Talın Kalesi bu bölgede bulunuyordu. İlçede mevcut olan 47 köyden 27'si Rus işgali sonucunda dağıtılmıştı. Talın ilçesi şimdiki Aragasotn vilayetinin eski Talın bölgesinin sınırlarına denk gelmektedir.

Seedli ilçesi İrevan Hanlığı'nın en küçük ilçesiydi ve şehrin batısında bulunuyordu. Aynı bölgede Arpaçay nehri Araz nehrine birleşiyordu. Seedli ilçesi Sima Talın, batıdan

Kars Paşalığı, güneyden Derekend-Parçenis, doğudan ise Serdarabad ilçesi ile komşuydu. Bazı kaynaklarda ilçenin adı yanlış olarak Saatli ilçesi olarak verilmiştir. İlçede mevcut olan 14 köyden 5'i Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. Seedli ilçesinin arazisi şimdiki Armavir vilayetinin eski Hoktemberyan (Serdarabad) ilinin topraklarının bir bölümüne denk gelmektedir.

Abaran ilçesi Eleyez dağının eteğinde, hanlığın kuzey bitiminde bulunuyordu. İlçe kuzeyden Pembek eyaleti, güneyden Seyidli-Ağsakkallı, Körpübasar, doğudan ise Dereçiçek ilçeleri ile komşuydu. İlçede mevcut olan 61 köyden 22'si Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. Abaran ilçesinin arazisi şimdiki Aragasotn vilayetinin eski Abaran ilinin topraklarının bir bölümüne denk gelmektedir.

Seyidli-Ağsakkallı ilçesi kuzeyden Abaran, batıdan Talin ilçesi, güneyden ve doğudan Körpübasar, güney-batıdan Serdarabad ilçeleri ile komşu idi. 20 köye sahip Seyidli-Ağsakkallı ilçesinin 11 köyü Seyidli tayfasına, 9'u ise Ağsakkallı tayfasına aitti. Bazı kaynaklarda Ağsakkallı tayfasının adı yanlış olarak Ahsahlı gibi verilmiştir. Savaş sonucunda bu ilçenin köylerinde hasar olmamıştır. Seyidli-Ağsakkallı ilçesinin arazisi şimdiki Aragasotn ve Ararat vilayetlerinin geçmiş Eşterek, Talin, Abaran bölgelerinin komşu arazisidir.

Dereçiçek ilçesi kuzeyden Pembek eyaleti, güneyden Kırkbulağ ilçesi, batıdan Abaran ilçesi ve doğudan Göyçe ilçesi arasında bulunuyordu. İlçede mevcut olan 53 köyden 16'sı Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. Dereçiçek ilçesinin arazisi şimdiki Kotayk vilayetinin eski Hrazdan (Ahta) bölgesine denk gelmektedir.

Göyçe ilçesi kuzeyden Şemşeddil Sultanlığı, Gence Hanlığı, kuzey-batıdan Dereçiçek ilçesi, güneyden Nahçıvan

Hanlığı, doğudan Karabağ Hanlığı, batıdan Kırkbulağ, Gernibasar ve güney-batıdan Vedibasar ilçeleri ile komşuydu. Arazi bakımından en büyük olan Göyçe ilçesi Göyçe gölü havzasını tam kapsıyordu. İlçede mevcut olan 126 köyden 67'si Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. İ.Şopen tarafından sadece 59 köyde nüfus sayımı yapılmıştır. 37 köyün adı ise unutulmuştur. Göyçe ilçesinin arazisi şimdiki Geharkunik vilayetinin geçmiş Martuni (Aşağı Karanlık), Sevan, Vardenis (Basarkeçer), Krasnoselo (bir bölümü) bölgeleri büyüklüktedir.

Şerur ilçesi kuzeyden Vedibasar ilçesi, batıdan Araz nehri, güneyden ve güneydoğudan Nahçıvan Hanlığı'na ait topraklara komşuydu. Arpaçayı nehri ilçeyi ikiye bölüyordu. İlçede mevcut olan 61 köyden 11'i Rus işgali sonucunda dağıtılmıştı. Şerur ilçesi günümüzde Nahçıvan'ın Sederek ilçesi sınırlarına denk gelmektedir.

Derekend-Parçenis ilçesi hanlığın güneybatı bitiminde Araz nehrinin sağ kıyısında bulunuyordu. Günümüzde Türkiye sınırlarındadır. Bu ilçe kuzeyden Seedli ilçesi güney ve batıdan Bayazıt Paşalığı, doğudan ise Sürmeli ilçesi ile komşuydu. İlçede mevcut olan 88 köyden 8'i Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. Parçenis deresinde 26, Derekend Deresi'nde ise 54 köy bulunmaktaydı. Derekend-Parçenis ilçesi hazırda Türkiye'nin Kars vilayetinin Kağızman ilçesinin topraklarının bir bölümüne denk gelmektedir.

Sürmeli ilçesi İrevan Hanlığı'nın güney bitiminde, Araz nehrinin sağ sahili boyunca uzanıyordu. Bu ilçe kuzey ve kuzey-doğu ve doğudan Araz Nehri, güneyden onu Bayezit Paşalığı'ndan ayıran Ağrı Dağı ve Maku Hanlığı ile, batıdan ise Derekend-Parçenis ilçesi ile komşuydu. İlçede mevcut olan 78 köyden 28'i Rus işgali sonucunda dağıtılmıştır. Sürmeli ilçesinin arazisi İğdır vilayetinin sınırları içerisine denk gelmektedir.

Şöreyel (Şüregel) Sultanlığı İrevan Hanlığı'nın kuzeybatısında, Alagöz (Eleyez) Dağı'nın eteklerinde bulunuyordu. Sultanlık kuzeyden Kartli-Kahetiya Çarlığı, güneyden Talın ve Seyidli-Ağsakkallı ilçeleri, doğudan ise Pembek eyaleti ve Abaran ilçelerini ayıran dağlarla çevrilmişti. Arpaçay Nehri Şöreyel Sultanlığı'nı Kars Paşalığı'ndan ayırıyordu. Sultanlığın merkezi Ertik (Artik) idi. "İrevan eyaletinin kayıt Defteri"nde Şöreyel sancağında (Pembek eyaleti ile birlikte) 172 köyün varlığı gösterilmiştir. Nadir Şah'ın döneminde verilen bilgiye göre, İrevan Hanlığı'na dahil olan Şöreyel Sultanlığı'nda 109 köy mevcut olmuştur. 1804 yılında Şöreyel Sultanlığı'nın Rus birlikleri tarafından işgalinden sonra birkaç köy dışında kalan tüm köylere Osmanlı'dan göç ederek gelen Ermeniler yerleştirilmiştir.

Pembek eyaleti kuzeyden Kartli-Kahetiya Çarlığı, güneyden Abaran ve Dereçiçek ilçeleri, doğudan Şöreyel (Şüregel), batıdan ise Kazak Sultanlıkları komşuydu. 1801 yılında Pembek'te mevcut olan 44 köyden 14'ü Rus işgali sonucunda boşaltılmıştır.

Derekend-Parçenis ve Sürmeli ilçeleri hariç yukarıda isimleri belirtilen ilçeler Ermenistan Cumhuriyeti topraklarının büyük bir kısmını oluşturuyor.

Hanlığın nüfusu

İrevan Hanlığı nüfusunun etnik bileşimini Oğuz-Türk boyları oluşturmuştur. Tarihi kaynaklar hanlık nüfusunun Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kızılbaş aşiret birliklerine dahil olan Bayat, Afşar, Seedli, Baharlı, Bayandur, Kacar, Şamlu, Rumlu, Ustacı, Tekeli, Ayrımlı, Muğanlı vb. gibi aşiretlerden oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca 1441 yılından Karakoyunlu hükümdarı Cahan Şah'ın döneminde Ermeni Katolikosluğu"

nun Kilikya'dan Çukur-Seed emirliğinin Vağarşabad köyündeki Üçkilse (Eçmiedzin) manastırına getirilmesinden sonra çeşitli yerlerden gelen az sayıdaki Ermeni (Haylar) hanlığın arazisinde aşamalı olarak yerleşmişlerdir.

Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safavi devletlerinin himayesini kötüye kullanan Üçkilse katolikosları ve onların Avrupa'daki topluluğu bu bölgede Ermenilerin yerleşimine önderlik ettiler. Hıristiyan devletlerin ve misyonerlerin desteği ile zenginleşen Ermeni Kiliseleri yaşadıkları yerdeki Müslüman yönetimlerden yeni topraklar alıyorlardı. Matenadaran'da²⁷ bulunan alım-satım belgelerine göre, 1432 yılında Akkoyunlu Yakup Padişahın temsilcisi büyük toprak sahibi Emir Rüstem hazine topraklarına ait 7 köyü - Eçmiedzin (Üçkilse) manastırının bulunduğu Vağarşabad köyünü ve Eşterek, Batrinc, Noragavit, Ağunatun, Kireçli ve Muğnî köylerini Grigor Makulu'ya satmış, o da sırayla aynı köyleri Üçkilse Manastırına bağışlamıştı. Sonraları Üçkilse Manastırını daha 16 köyü ve diğer toprakları ve mülkleri ele geçirmişti.²⁸ Bu yolla Ermeniler Azerbaycan topraklarında kendilerine yeni yerleşim meskenleri yaratmışlardır.

Tarihi literatürde İrevan Hanlığı'nın halkı hakkında gerçek bilgilerin olmaması o bölgede yapılan savaşlardan kaynaklanmaktadır. İrevan Hanlığını ele geçirmek için Osmanlı, Safevi ve Afşarlar arasında yaşanan savaşlar nüfusun etnik yapısını etkilemiştir. Osmanlı sultanlarının Şii mezhepli Kızılbaş Türkler karşısı fermanları Osmanlı ordusunun gelmesinden önce İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan yerel kızılbaş nüfusun bölgeyi terk etmelerine neden olmuştur. Bu fermanlar Kızılbaş Kürtleri kapsamamış ve bu nedenle onların İrevan Hanlığı topraklarına akınına neden olmuştur.

²⁷ Ermenistan Bakanlar Kurulu bünyesinde Eski Elyazmalar Enstitüsü

²⁸ Симеон Ереванци. **Джамбр**. Москва, 1958, с.21.

İrevan Hanlığı'nın topraklarında süren savaşlardan daha çok Ermeniler yararlanmıştı. Örneğin, Safevilerle savaş sırasında Osmanlı Sultanı III. Murad'ın 28 Nisan 1578 tarihli fermanında, köylü ve vergi ödeyicisi olan Ermeni halkının mallarına ve canlarına zarar verilmemesi, emir edilmiştir. 1579 yılında Osmanlı Ordusu'nun İrevan yürüyüşünden önce Abaran bölgesinden 3 bin aile Erzurum vilayetine aktarılmıştı. Aynı yılın Ekim ayında Osmanlı Ordusu Şerabhana bölgesinden 20 bin esir almıştı. 1583 yılında Osmanlı Ordusu İrevan eyaletine geldiğinde İrevan şehrinin ve aynı isimli eyaletin Müslüman nüfusu Ağrıdaki yaylalarına çekilmiş, şehirde ve köylerde sadece Ermeniler kalmıştı.²⁹

Safevi hükümdarı I. Şah Abbas'ın politikaları Eçmiedzin çevresindeki topraklarda Ermenilerin daha da güçlenmesine neden olmuştur. 1605 yılında onun fermanı ile Safevi devletinin topraklarında yaşayan Ermenilerin toplu yaşamaları için özel bölgeler ayrılmıştır. Aynı dönemde başkent İsfahan şehrine yakın bir yerde Yeni Culfa şehri kurulmuş, buraya aktarılan Ermeniler için kilise ile manastır inşa edilmiş ve onların dış ticaretle uğraşmaları için geniş imtiyazlar verilmişti. Hatta I. Şah Abbas bu yapılar için hazineden ödenek ayırmıştı. I. Şah Abbas hatta Safeviler devletinin Avrupa ülkeleri ile diplomatik görüşmeler yürütme yetkisini müşaviri Hoca Sefer adlı bir Ermeni'ye bırakmıştı. 1608 yılında I. Şah Abbas Hoca Sefer'in önderliğinde Avrupa'ya giden heyet aracılığıyla Roma Papasına, İspanya Kralına, Toskano Hersogu ve Venedik Doju'na mektuplar göndermişti. Hoca Sefer Şah'ın mektubunu sunduktan sonra, Ermenilerin (Eçmiedzin Kilisesi) Papa ve diğer

²⁹ İrevan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov, Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996, s.12-13.

Avrupa ülkeleri başkanlarına mektuplarını da sunmuştu.³⁰ Bu mektuplarda Hıristiyan Avrupa ülkelerinden Doğu'da - Müslüman ülkelerinde yaşayan Hıristiyan Ermenileri kendi himayelerine almaları rica edilmişti.

I. Şah Abbas'ın halefi Şah Sefi 1629 yılında Katolikos Movsesin adına verdiği fermanla Eçmiedzin Katolikosluğunu her yıl şah hazinesine ödediği 100 tümen vergiden muaf tutmuştu. Şah Sefi'nin 1638 yılında verdiği diğer fermanla şah ve Han memurlarına Eçmiedzin'in iç işlerine karışmamayı emretmiş, herhangi bir vergi, rüsum ve s. talep etmeyi yasaklamıştı. Eçmiedzin Kilisesi II. Şah Abbas (1642-1667) ve Şah Süleyman (1667-1694) döneminde daha da kuvvetlenmiştir.³¹

Eçmiedzin Kilisesi Safevi hükümdarlarının Ermenilerle olan iyi ilişkilerinden ustalıkla yararlanıyordu. Katolikos I. Filippos 1650 yılında II. Şah Abbas'a gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: "Şu anda yerli Ermenilerin çoğu başkent İsfahan'da, birçoğu da bizim ilimizde yaşıyorlar. Onlar buraya Siz yüce hükümdarın tükenmez desteği ve sevgisi sayesinde değişik vilayetlerden gelip yerleştiler. Yüce hükümdar, üç yüz mü'min, - buna benzer yüz bin mümin sizin kutsal atınızın tırnaklarının kurbanı olsun, - Üçkilse`de gece ve gündüzlerini size dua etmekle geçiriyorlar ki, onlar yaşamaları için tamamen Yüce hükümdarın merhametine borçludurlar".³²

Öte yandan, Katolik misyonerleri de Vatikan ve Avrupa devletleri adına Hıristiyan azınlık olan Ermenilerin himaye ve

³⁰ В.А. Байбуртян, **Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке**, Ереван, 1969, с. 21, 34, 37.

³¹ Б. Арутюнян, **Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII — XVIII вв. по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря**. Ереван, 1940, с.9-10.

³² Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. II, 1601-1650 гг., Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1959 с.368-369.

savunmasının yapılmasını Safevi hükümdarlarından rica ediyorlardı. Örneğin, 1688 yılında Fransa Kralı XIV. Louis Şah Sultan Hüseyin'e mektup yazarak Şamahı'da ve İrevan'da kilise ve Roma Katolik Kilisesi'nin misyonerleri için okul açılmasını rica etmişlerdir. Bu ricaların daha derin ekonomik ve siyasi amaçlar taşıdığı bilinmektedir. 1708 yılında Safevi Devleti ile Fransa arasında yapılan ticaret anlaşmasında, Safevi devletinin topraklarında bulunan Hıristiyan misyonerlerin istedikleri yerde yaşayabilecekleri, tüm Ermeni ve diğer Hıristiyanların, onların çocuklarının misyonerleri ziyaret edebilecekleri, onların yanında eğitim alabilecekleri ve hiç kimsenin onları engelleyemeyeceği belirtilmiştir.³³

1723 yılında Osmanlı birliklerinin İrevan üzerine bir sonraki saldırısı sırasında İstanbul'da sarayda görev yapan Segbos adlı bir Ermeni Sultan III. Abdülhamit'ten, birliklerin Eçmiedzin Kilisesi ve Ermenilere dokunmaması konusunda talimat vermesini rica etmişti. Osmanlı birliklerinin komutanı Abdullah Paşa'nın verdiği fermanla ordunun Eçmiedzin'e yürüyüşüne izin verilmemiş, hatta onun savunması için bir alay görevlendirilmiştir.³⁴

22 Şubat 1726'da İmparatoriçe I. Yekaterina Ermenilerin korunup kollanmasına dair ferman vermişti.³⁵

Tüm bu yaşananlar azınlık olan Ermenileri ayrıcalıklı toplum haline getirmiş, bölgenin etnik-demografik durumunu yavaş-yavaş değiştirmiştir. XIX. yüzyılın başında Ermeniler İrevan Hanlığı topraklarında 50'den fazla eski Oğuz-Türk yerleşim noktasına sahip olmuşlardır.

³³ С.Б. Ашурбейли, **Католические миссионеры в Азербайджане в XVIII в.** // Средневековый Восток. Москва, 1980, с. 22-23.

³⁴ Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг. Баку, «Елм», 1988, с.11.

³⁵ Собрание актов..., Часть I, Москва, 1833, с. 43.

1801 yılında Rus birliklerinin İrevan Hanlığı'nın kuzey sınırındaki Pembek eyaletini, 1804 yılında Şöreyel Sultanlığı'nı işgal etmesinden sonra Azerbaycanlıların toplu göçü, Ermenilerin ise bu topraklara toplu yerleşimi yaşanmıştır. XIX. yüzyılın başında, bölgedeki 200 Azerbaycanlı yerleşim yerinin 190'dan Azerbaycanlılar toplu göç etmiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile İrevan Hanlığı'nın Rusya'nın yönetimine geçen bölgelerinde, özellikle de savaş sonucunda boşalmış Azerbaycanlı köylerinin çoğunda Ermeniler yerleştirilmişti. Bu süreçte sadece Pembek-Şöreyel bölgesine Türkiye'den 32 binden fazla Ermeni getirilmiştir.

İngiltere'nin Kaçarlar İran'ındaki Büyükelçiliği Sekreteri James Morier 1813 yılında İrevan'da bulunmuş, hanlığın arazisinde yaklaşık 100 bin nüfusun yaşadığını belirtmiştir.³⁶ Bu bilgileri Rus yazarlarının eserlerinde de bulmak mümkündür. XIX. yüzyılın başlarında Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı direktörü olan Semyon Bronevski'nin verdiği bilgiye göre, İrevan Hanlığında 18 bin aile yaşamıştır.³⁷

Rus birliklerinin İrevan Hanlığı üzerine 1827 yılında yaptığı son saldırısı sonucunda Müslüman nüfusun bir kısmı kendi yerlerini terk ederek komşu İran ve Türkiye'ye sığınmışlardır.

Rus birliklerinin komutanı General Paskeviç 27 Temmuz 1827 yılında kont Nesselord'a gönderdiği mektubunda, İrevan Hanlığı'nda yaşayan Türk boylarından 900 Karapapaklı, 300 Ayrımlı, 600 Uluhanlı, 200 Çobankereli aile-

³⁶ James Justinian Morier. A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816, p. 320-321.

³⁷ **Новейшие географические и исторические известия о Кавказе**, Часть I, Москва, 1823, с.60.

nin ve toplamda Müslüman Kürtlerle birlikte 2600 ailenin Türkiye'nin çeşitli yerlerine kaçtıklarını yazmıştır.³⁸

İrevan hanlığındaki nüfus dengesi hakkında gerçek bilgi 1829-1832 yıllarında hanlığın arazisinde kameral sayımı yapan İvan Şopen'in 1852 yılında St. Petersburg'da yayınlanan "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи" kitabından elde edilebilir. İ.Şopen'in çevirmeni Ermeni olmuştur. Ayrıca kitabın özet kısmından İ.Şopen'in daha çok Ermeni yazarlarının eserlerinden faydalandığı görülmektedir. İ.Şopen'in eseri İrevan Hanlığı hakkında en ayrıntılı bilgi veren eser olarak düşünülmektedir.

Yazarın verdiği bilgiye göre, işgal öncesinde İrevan Hanlığı'nın topraklarında mevcut olan 831 köyden 310'u savaş sonucunda yıkılmıştır. Her köyde ortalama 25 aile, her ailede 5-6 kişi olarak hesaplanırsa, yıkılmış 310 köyde yaklaşık 40 bin civarında insanın yaşadığını söylemek mümkündür. İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre, işgal sonrasında İrevan kentinde 7 bin 331, bölgelerinde ise 57 bin 364 Müslüman yaşamaktaydı. Oysa İrevan kentinde işgalden önce 16 bin Müslüman yaşıyordu. Bu rakamların üzerine yıkılmış köylerde yaşamış olan 43 bin kişiyi de eklersek, o zaman İrevan Hanlığı'nda işgalden önce en az 116 bin Müslüman yaşadığı ortaya çıkmaktadır. İ.Şopen bölgelerde 20 bin 073, İrevan şehrinde ise 2 bin 369 yerli Ermeni'nin toplamda İrevan Hanlığı'nda 22 bin 442 Ermeninin yaşadığını yazmaktadır.³⁹Aslında bu 22 bin 442 Ermeninin birçoğu yerli vatandaş değildi,

³⁸ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 7. Тифлис, 1878, док. 512.

³⁹ И.И. Шопен, Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.,1852, с.543-599.

1804 yılından beri hanlıkta yaşanan savaşlar sonrası Osmanlı topraklarından gelerek bölgede yerleşmişler. Bununla birlikte, yüzde olarak ifade edersek, işgalden önce Ermeniler hanlık nüfusunun %19'unu oluşturmuştur.

Ermeni asıllı ABD araştırmacısı Georgi Burnoutyan da İ.Şopen'in kameral sayım sonuçlarını analiz ederek şu sonuca varmıştır: "işgalden önce İrevan Hanlığı'nın topraklarında 20 bine yakın Ermeni yaşıyordu, Bu da toplam nüfusun yüzde 20'sini oluşturuyordu".⁴⁰

İ.Şopen'in İrevan Hanlığı'nın nüfusunun çeşitli kesimleri hakkında verdiği bilgi hanlık nüfusunun çoğunluğunun kimlerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Kameral sayımın sonuçlarına göre ise, İrevan Hanlığı topraklarında 270 han ve bey Müslüman ailesi, 30 Ermeni melik ve ağa ailesi yaşamıştır.⁴¹ Yani, Ermeniler hanlığın soylu nüfusunun toplam %10'unu oluşturuyordu.

1827 yılında hanlığın Rus birlikleri tarafından işgalinden sonra da bir süre o bölgede Azerbaycanlılar sayıca Ermenilerden üstün olmuştur. Sadece Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Anlaşmaları ile İran ve Türkiye'den Ermenilerin toplu şekilde İrevan Hanlığı topraklarına göç ettirilmesinden sonra demografik durum Ermenilerin lehine değişmiştir.

Çarlık Rusyası'nın göç politikaları sonucunda Ermeniler toplu şekilde esasen Azerbaycanlı yerleşim bölgelerinde yerleştirilmişler. Bunun sonucunda Azerbaycanlılar Ermenilerden sayıca az olsa da, Azerbaycanlı yerleşim birimleri Ermeni yerleşim birimlerinden sayıca fazlaydı. 1865 yılı itibarıyla, İrevan Guberniyası'nda mevcut olan toplam 1198 köyden

⁴⁰ G.A. Bournoutian, **The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828**. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p.59.

⁴¹ И.И. Шопен, А. г. е. с.467, 690.

694`nde Müslüman, 413`nde Ermeni, 10`unda Rus, 91`de ise Ermenilerle Müslümanlar karışık şekilde yaşıyorlardı.

Azerbaycanlılar İrevan şehrini çevreleyen ve Guberniyanın çekirdeği İrevan kazasında işgalden sonra da sayıca çoğunlukta idi. 1865 yılında kazada kayda alınan 79 bin 661 kişilik nüfusun 46 bin 617'si Azerbaycanlılar (Tatarlar), 26 bin 709'u ise Ermenilerden oluşuyordu. Yani nüfusun %58,5'ni Azerbaycanlılar, %33,5'ni ise Ermeniler oluşturuyordu.⁴² Yirminci yüzyılın başlarında Azerbaycanlılar İrevan`da halen nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. O sırada İrevan`da yaşayan 121 bin 809 kişilik nüfusun 65 bin 871'ni Azerbaycanlılar, 45 bin 624`ünü Ermeniler, 7 bin 865'ni Kürtler, 869'unu ise Ruslar oluşturuyordu. Yüzde ile nüfusun %54'nü Azerbaycanlılar, %37,5'ni Ermeniler, %6,5'ni Kürtler, %0,7'sini ise Ruslardan oluşmaktaydı.⁴³

Yukarıda belirtilen veriler, İrevan Hanlığı'nın yerli nüfusunu sadece Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu, Ermenilerin ise ortaçağdan itibaren çeşitli yollarla gelip o bölgede yerleştiklerini kanıtlamaktadır.

Hanlığın yönetim şekli

İrevan Hanlığı'nın yönetim sistemi o dönemde mevcut olan diğer Azerbaycan Hanlıklarının yönetim sistemi ile aynı olmuştur. Hanlık bütün resmi yazışmalarını Azerbaycan Türkçesi ve Farsça yapmaktaydı.

İrevan Hanlığı'nda yönetimde bir kural olarak Azerbaycanlılar oluyordu. İrevan Hanlığı'nın topraklarında yaşayan

az sayıdaki Ermeniler Hanlığın yönetiminde temsil edilmezlerdi.

Rus araştırmacılarından İvan Şopen'in, İlya Petruşevski'nin, Ermeni araştırmacılarından Yervand Şaheziz'in, Vardan Parsamyan'ın, Tatevos Hakopyan'ın eserlerinde İrevan Hanlığı'nın ve İrevan şehrinin yönetim sistemi hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır.

Tipik feodal devleti olan İrevan Hanlığı'nda, çağdaş terimlerle ifade edersek, yasama, yürütme ve yargı gücü hanın elinde (veya serdarın elinde) toplanmıştı. Han'ın kendisi ise bir kural olarak merkezi yönetim, dolayısıyla şah tarafından tayin edilirdi.

Ülkenin kaderi ile ilgili olan en önemli konularda hanın tek başına karar verme yetkisi vardı. Hanlığın toprak işlerini handan sonra ikinci şahıs olarak vezir idare ediyordu. Sınırsız yetkiye sahip olmasına rağmen, hanın yanında özel danışma kurulu - divan veya han konseyi bulunmaktaydı. Divan, Han ve veziri de dâhil, sarayda önemli görev alan kişilerden ve Şeyhülislamdan oluşmaktaydı. Divana bir kural olarak hana en yakın olan ve nüfuzlu kişi sayılan divan beyi başkanlık ediyordu. Hanın divanında yüz kadar memur çalışıyordu. Han sarayında vezirle birlikte mali işler sorumlusu *serker-ali*, hanın sarayında teknik işlerden sorumlu *kahya*, hazineye başkanlık eden hazineci (*sayman*), hazine işlerinden sorumlu *sandığdarağası*, depodan sorumlu *anbardarağası*, saray muhafızları komutanı *gorugbaşı* ve diğer görevliler vardı. Koruma hizmeti hanın buyruklarının zamanında yerine getirilmesini sağlayıp, ülkede disiplinin korunmasında önemli rol oynuyordu. Hanın emirlerinin ve mahkeme kararlarının uygulanmasıyla *müsailer* ilgileniyorlardı. Vergilerin toplanması ile yerlerde *darğalar* ilgileniyordu.

⁴² Сборник статистических сведений о Кавказе. Том 1, Под редакцией Воронова Н. И. Тифлис, 1869, Отд. I, Гл. 3, с.24.

⁴³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год. Эривань, 1903, отд. II, с.1-2.

İrevan kentinde birkaç darphane mevcut olmuştur. XVIII. yüzyıl gezgini Cemeli'nin verdiği bilgiye göre, İrevan 'daki darphanelerde gümüş ve bakır paralar basılıyordu. İrevan 'da başlıca olarak gümüş "abbası" ve "şahı" basılıyordu. Bazen "abbası" 4 "şahı" ya, bazen de 5 "şahı"ya denk olurdu. Abbası dışında İrevan 'da farklı boyutlarda bakır "siyah para" da basılırdı.

Ermeni tarihçilerinin iddia ettikleri gibi, İrevan Hanlığı'nın topraklarında her hangi bir zamanda Ermeni devleti veya Ermeni yönetimi mevcut olmuş olsaydı o zaman o bölgede devlet göstergelerinden biri olarak kabul edilen para bastırılır ve kullanıma sunulurdu. Arkeolojik kazılarda ve başka yollarla Kafkasya bölgesinde ortaya çıkan eski sikkeler üzerinde ünlü Sovyet uzmanı Yevgeni Pahomov tarafından yapılan araştırılma zamanı paralar üzerinde Ermenilere ait hiçbir örneğe rastlanmamıştır.⁴⁴

İrevan şehri bir merkez olarak hanlığın yapısında ayrıca idari birim olarak dahil edilmişti. Şehir başkanlığı görevini han tarafından atanan *naib* yapıyordu. Naib ekonomik ve idari işlerle uğraşır, vergilerin zamanında toplanmasını kontrol ediyordu. Han geçici olarak şehri terk ettiğinde şehrin yönetilmesinden *naib* sorumluydu. İrevan kale-şehir olduğu için, kalenin güvenliği sağlamak *kalabeyinin* görevi idi. Şehirde güvenliğinin sağlanmasını darğa (yani polis şefi) kontrol ediyordu. Yüzbaşılar, onbaşılar (görevlileri) darğaya bağlı idiler.

⁴⁴ Е.А.Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. III-VIII, Баку, 1940-1959.

İlçeleri yönetenlere *mirbölüker* denir, Han (veya serdar) tarafından tayin edilirdiler. Mirbölüker nüfuzlu beylerin ve diğer yüksek statülü temsilcileri arasından seçilirdi. Köyleri ise *kendhudalar* veya *kohalar* yönetirdi. Onlar da sırayla mirbölüker tarafından tayin ediliyordu. Devletlerden gelen üst düzey konuklar İrevan hanı tarafından karşılanır ve resmi törenle gönderilirdi. 1817 yılında İran'a giden heyetin içinde İrevan Hanlığı'nda bulunmuş olan Moritz Fon Kotzebue şöyle yazıyor, "Heyet İrevan kalesine varınca kalenin duvarları önünde Hüseyngulu Han'ın kardeşi Hasan Han'ın komuta ettiği iki bin kişilik serbaz alayı ve 6 bölükten oluşan atlı topçular dizilmişti. Heyet kapının önüne yaklaştığında davullar çalındı ve müzisyenler İngiltere'nin "Tanrı Kralı korusun" başlıklı milli marşını ifa ettiler. Kaleye giriş yaptıktan sonra bizi görevliler ile birlikte hanın kendisi karşıladı ve gösterişli bir ziyafet düzenlendi."⁴⁵

Han bağımsız dış politika yürütür, gerekli olduğunda komşu devletlere savaş ilan eder ve kendi ordusunu müttefiklerinin yardımına gönderirdi. Hanın nizami ordusu iki serbaz alayından, atlılardan, birkaç sahra toplarından ve zembeklerden (yani deve üstünde yüklü falkonetleri - küçük topları) oluşuyordu. Gerektiğinde, hanlıkta yaşayan ve silah tutabilen herkes orduya alınabiliyordu. Bunların dışında kale duvarları üzerinde özel toplar vardı. Sonuncu İrevan Hanı Hüseyngulu

⁴⁵ Kotzebue by Moritz Von. Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817. London: 1819. p.100-105.

Han döneminde Han'ın kardeşi Hasan Han Baş Komutan sıfatıyla orduya kumandanlık ediyordu.⁴⁶

Han suçlanan tüm kişileri yargılamak, cezalandırmak, fiziksel ceza vermek ve hatta hakkında ölüm hükmü çıkarmak yetkisine sahipti. Hüseyngulu Han'ın adil yönetim sistemi kurması ve yapılanma çalışmalarına özel önem vermesi konusunda o dönemin tarihçileri ve Ermeni yazarları geniş bilgi vermişlerdir. Fakat Hüseyngulu Han milliyetine göre asla ayrımcılık yapmadığı Ermenilerin ona karşı ihanetini bağışlamamıştı. Örneğin, İrevan çevresindeki Nurnus köyünden Hakop Harutyunyan İrevan hanının ordusunda topçu olarak görev yaparken 17 Ağustos, 1827 yılında savaş sırasında top ateşini Rus ordusuna değil, aksi yöne - İrevan hanın ordusuna yöneltmesi paniğe neden olmuş ve bundan sonra o, savaş meydanından kaçmıştı. Ancak hanın askerleri onu takip ederek Eçmiedzin manastırının yakınında yakalayarak hanın yanına getirmişler. Hüseyngulu Han Hakop'u cezalandırmıştı.⁴⁷ Tüm Müslüman devletlerinde olduğu gibi, İrevan Hanlığı'nda da şeriat mahkemesi vardı. Şeyhülislamın, imamın ve yüksek rütbeli din adamlarının dahil olduğu şeriat mahkemesi sivil davalara bakıyordu.

İrevan Hanlığı'nda eğitim sistemi diğer Azerbaycan Hanlıklarında olduğu gibiydi. Eğitimle din adamları uğraşiyor ve her caminin bünyesinde medrese bulunuyordu.

Tüm bu yukarıda yazılanlardan yola çıkarak İrevan Hanlığı'nın gelişmiş bir yönetim şekline sahip olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁶ И.И. Шопен, Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.с. 451-452.

⁴⁷ В.А. Парсамян, **История армянского народа. 1801-1990 гг.** Ереван, 1972, с.41-42.

Şehrin Rus Çarlığı tarafından işgal edilmesi

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın işgal ettiği Kuzey Azerbaycan hanlıkları içerisinde en son düşeni İrevan Hanlığı olmuştur. 150 yıldan uzun bir sürede Ermeniler Eçmiedzin Kilisesi'nin bulunduğu bölgede Ermeni devletinin kurulması için Rusya çarlarına müracaat etmiş ve askeri yürüyüşler için çeşitli vaatlerle teşvik etmeğe çalışmışlardır.

Avrupa devletlerinden tam destek alamayacaklarını anlayan bölge Ermenileri, değerli hediyeler vererek Rusya çarlarının dikkatini çekmeye çalışmışlardır. İpek ticareti ile uğraşan Yeni Culfa'da yaşayan Ermeni Hoca Zakar Sarhadov 1660 yılında Çar Aleksey Mihayloviç'e fildişinden yapılmış "Elmas taht" hediye etmişti. Şu anda Moskova'da Kremlin'in "Silahlar odası"nda bulunan o tahtın süslemeleri 897 elmas, 1298 yakut ve 18030 firuze tanesinden yapılmıştır.⁴⁸

1666 yılında Grigor Lusikov'un önderliğinde Yeni Culfa tüccarlar değerli hediyelerle Moskova'ya gelerek onları çara sunmuşlardı. Mayıs 1667'de imzalanan ticaret anlaşması Ermeni tacirlerin Rusya ile ticaret ilişkilerini geliştirme için geniş fırsatlar sunmuştur.

1677 yılında Eçmiedzin Kilisesi tarafından Avrupa'ya gönderilen heyete katılan İsrail Ori adındaki Ermeni Avrupa devletlerini dolaştıktan sonra oradan destek alamayacağından emin olmuş ve 1701 yılında Çar I. Petro'nun kabulüne gelmişti. O da çara pahalı hediyeler getirmişti. İ.Ori Safeviler İmparatorluğu topraklarında Ermeni devletinin kurulması için programı çara sunmuştu.

⁴⁸ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Часть I, Москва, 1833, с. 328; Арзуманян Ашот., Ока Бюракана, Ереван, 1976, с. 284.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler yeniden aktifleşmişlerdir. 1760 yılında Hindistan Ermeni'si Josef Emin Rus hükümeti ve Gürcü Çarı ile görüşmeler yaparak, İran ve Türkiye'ye karşı yapılacak savaşta Ermenilerin desteğini teklif etmiştir. 1769 yılında Astrahan Ermeni'si Movses Safarov Rusya sarayına Rus ordusunun desteği ile "Ermenistan'ı özgürlüğüne kavuşturmayı" ve Rusya'nın himayesinde bir devlet kurulmasını teklif eden bir proje sunmuştur. 1780 yılında Rusya'daki Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski (Hovsep Argutyan) ve Moskova'da yaşayan Ermeni zengini İvan Lazarev (Hovhannes Lazaryan - babası Yeğiazar Lazaryan 1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra hazineden değerli taşları çalıp Moskova'ya kaçmıştı. Bu pırlantaların en büyüğü sonraları II. Yekaterinaya hediye edilmişti ve şimdi Moskova'da "Silahlar Odası"nda bulunuyor) Rusya hükümetinin temsilcilerine sundukları teklifte, Osmanlı ile İran sınırlarının kesiştiği bölgelerde Rusya'nın koruması altında bağımsız Ermeni monarşisinin kurulmasını teklif etmişler. Arzulanan Ermeni krallığının başkentinin Vağarşabad veya Ani olması planlanmıştı.⁴⁹

Bir süre sonra Kafkaslara bir yürüyüş yapmayı planlayan II. Yekaterina ile Ermeni devletinin kurulması maksadıyla görüşmeler başlatılıyor. Görüşmelere kont Grigori Potyomk'in ve annesinin Ermeni olduğu iddia edilen Rus komutanı Aleksandr Suvorov dahil edilir. Ermeniler Suvorov'u, Güney Kafkasya'ya yürüyüşü zamanı Rus birliklerine yardım edeceklerine ikna ederler.⁵⁰

Valentin Pikul'un "Favori" romanında Grigori Potyomkin'le II. Yekaterina'nın bir diyalogu dikkati çekiyor. O, Çariçeye görüşmede Suvorov, Lazarev ve Argutinski ile

⁴⁹ З.Т Григорян, **Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в.** Москва, 1959, с. 48-51.

⁵⁰ **История армянского народа**, Ереван. 1980, с. 171.

birlikte Ermeni meselesini müzakere edeceklerini söylüyor. Potyomkin, Ermeniler zekidirler ve artık kendilerine başkent olarak İrevan'ı seçmişler. II. Yekaterina'nın "Ermenilerin ülkesi yoktur, sadece başkentle ne olur" - sorusuna Potyomkin cevap verir: "Şimdi değil, bizden sonra olacaktır".⁵¹

Azerbaycan hanlıklarının kendi aralarında sürekli savaşmaları XVIII. yüzyılın ikinci yarısından İrevan Hanlığını belirli aralıklarla Kartli-Kahetiya Çarlığına kısmen bağımlı duruma düşürmesine ve Çarlığın onun iç işlerine karışmasına neden olmuştur. 1783 yılının Temmuz ayında Georgiyevsk kentinde imzalanan sözleşme ile Kartli-Kahetiya Çarlığı'nın Rusya'nın korumalığını kabul etmesi Rusya'nın Güney Kafkasya'da konumunu daha da kuvvetlendirmişti. Bundan sonra Rusya Çarlığı tarafından Azerbaycan'ın tüm hanlıklarına Rusya'nın korumalığını kabul etmeleri için mektup ve hediyeler gönderilmişti. Aynı yılın Kasım ayında Kont Apraksin Rusya hükümetinin mektubunu İrevan Hanı Hüseyinali Han'a sunmuştu. Mektupta Hüseyinali Han'a Kartli-Kahetiya Çarı II. Irakliye itaat etmesi teklif ediliyordu.

Rusya'nın bu adımları Osmanlı'yı ciddi şekilde rahatsız etmiş ve Osmanlı Sultanı Azerbaycan hanlıklarını Rusya'ya karşı birleştirme politikası yürütmeye başlamıştı.⁵²

XVIII. yüzyılın 90'lı yıllarının başında Güney Azerbaycan hanlıklarını kendine bağlayan Ağa Muhammed Han'ın niyeti Safeviler İmparatorluğunu yeniden kurmak olmuştur. 1795 yılında Kuzey Azerbaycan hanlıklarının tamamını ve Kartli-Kahetiya Çarlığını yönetimi altına almak amacıyla Ağa Muhammed Han Güney Kafkasya'ya yürüyüş yapmıştır. Onun bu yürüyüşü Rusya'nın Güney Kafkasya politikasına zıttı.

⁵¹ Валентин Пикуль, **Фаворит**. Том. II, Москва, 2004, с. 189.

⁵² Qarayev Elçin. **İrevan xanlığı**. Bakı, 2010, s. 54; Əliyev Fuad, Həsənov Urfan. **İrevan xanlığı**. Bakı, 1997. s. 64-65.

1796 yılının Nisan ayında Rus birlikleri General Valerian Zubov'un komutasında Güney Kafkasya'ya saldırdı. Rus askerleri kısa sürede Derbendi, Şamahı'yı, Gence'yi ve Bakü'yü işgal etti. Bir sonraki hedef İrevan Hanlığı idi. Ancak aynı yılın Kasım ayında II. Yekaterina'nın ölümünden sonra Rus birlikleri geri çekildi.

1801 yılının Şubat ayında Doğu Gürcistan'ın Rusya'ya birleştirilmesi sonucu İrevan Hanlığı'nın kuzey sınırlarında bulunan ve Kartli-Kahetiya Çarlığına bağlı olan Pembek, Borçalı, Kazak ve Şemşeddil Sultanlıkları da Rusya'ya bağlandı. İrevan hanının Pembek eyaletini geri almak çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1802 Eylül'ünde gaddarlığı ile ün kazanan General Pavel Sisianov'un (1724 yılında Kartli-Kahetiya Çarlığı'ndan Rusya'ya göçen Gürcü knyazları Çiçişvililerin türevi olan Pavel Sisianov 1806 yılının Şubat ayında Bakü üzerine ikinci saldırısı sırasında Bakü hanının yeğeni tarafından öldürüldü). Kafkasya'daki Rus Ordusunun başkomutanı tayin edilmesinden sonra Şöreyel Sultanlığı da işgal edilmişti. 1804 yılının Ocak ayında Gence Hanlığı'nın işgalinden sonra Rus birliklerinin bir sonraki hedefi İrevan Hanlığı idi. Çünkü İrevan Hanlığını ele geçirmekle Rusya stratejik avantaj elde etmekle birlikte, İran ve Türkiye sınırlarında pozisyonunu sağlamış olacaktı. 10 Mayıs 1804'de P. Sisianov İrevan Hanı Muhammed Hana mektup göndererek aşağıdaki taleplerde bulunmuştur: "Rus Ordusu İrevan kalesinde yerleştirilmelidir, Han Rusya imparatorunu kendi yöneticisi olarak kabul etmeli ve ona sadakat yemini etmeli ve nihayet, imparatora yılda 80 bin ruble tutarında vergi ödemelidir. Bu şartların kabul edilmesi karşılığında, Sisianov Han'ın hayatının ve iktidarının kalıcı ve dokunulmaz olacağını vaat

eder.⁵³ Lakin Muhammed Han Sisianov'un tekliflerini ret etmiş ve İrevan Kalesi'nin savunmasını kuvvetlendirmiştir. Kalenin savunmasını 7 bin askerle, topların sayısını ise 22'ye çıkarır ve bir hayli erzak stoğu yapar. 12 Haziran 1804'de Sisianov'un komutasında Gümrü'yü ele geçiren Rus ordusu Abaran istikametinden İrevan Kalesi üzerine saldırır. Kaçarlar Hanedanlığı da aynı zamanda Feteli Şahın veliahdı Abbas Mirza'nın komutasında orduları ile İrevan Hanlığı'na yönelir. 19 Haziran'da Rus birlikleri Üçkilse'ye (Eçmiedzine) ulaştığında artık Abbas Mirza'nın ordusu orada mevzi almıştı. Sisianov'un Üçkilse'yi ele geçirmek için yaptığı saldırılar bir sonuç vermiyordu. Ruslar büyük kayıplar vererek geri çekilirler. 25 Haziran'da Sisianov İrevan Kalesine saldırı emrini verir. Aynı zamanda Ruslar Abbas Mirza'nın ordusunu sıkıştırarak Araz nehrinin karşı tarafına çekilmeye zorluyorlar. Ruslar İrevan Kalesini ablukaya alırlar. Sisianov'un kaleyi teslim etmek konusunda tehdit dolu mektuplarına Muhammed Han diplomatik tarzda cevaplar vererek zaman kazanmaya çalışıyordu. Rusların kaleye saldırıları ve Ermenilerin yardımı hiçbir sonuç vermiyordu. Muhammed Han, zaman uzadıkça Rus birliklerinin gıda stokunun tükeneceğinden ve kalenin kuşatılmasının hiçbir sonuç vermeyeceğinden emindi. Sonuçta 31 Ağustos'ta Sisianov'un yönetimindeki askeri konseyin toplantısında kalenin ablukasına son verilmesi kararı alındı. 2000 Rus askerinin hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan başarısız savaşa son verildi. Sisianov'un fatihlik düşü boşa çıktı. Rus birlikleri 4 Eylül'de gece geri çekilerek Gürcistan'a döndü.

Rusların İrevan Kalesine birinci saldırısı sırasında Ermeniler yine ihanet ettiler. Kale kuşatıldığı sırada Ermeni casusları Sisianov'a, kalenin doğusunun savunmasının zayıf

⁵³ Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией. (АКАК). Под ред. Ад.Берже. Том II, Тифлис, 1868, док. 1224, с. 613.

olduğunu ve öncelikle bu yönden saldırı yapmaları konusunda haber göndermişlerdi. Kalenin savunmasının gergin günlerinde Gürcistan Ermenisi Rostam`ın adamları iki kez Tiflis'ten Pembek-Abaran yolu ile Rus birliklerine silah taşımış, üçüncü kez ise yakalanmıştı.⁵⁴

Temmuz 1806'da Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı olarak atanan Mareşal İvan Kudoviç'e verilen görevlerden biri de İrevan Hanlığını fethedip, topraklarını Rusya topraklarına katmaktı. Fakat Rusya'nın Kafkasya politikası öncelikle İran ve Türkiye'yi Rusya'ya karşı kullanmak isteyen Fransa'yı ciddi rahatsız ediyordu. Aralık 1806'da orduda yapılacak reformlar ve silahların modernleştirilmesi için Fransa bu devletlere birçok subay ve mühendis gönderdi, Aralık 1807'de İrevan Hanı olan Hüseyngulu Han Kaçar İrevan Kalesinin savunmasının kuvvetlendirilmesi için Fransız mühendislerinden faydalanmıştır. İrevan Kalesi'nde top yapma ve barut fabrikaları inşa edilmiş, ek askerler toplanmış, surlar kuvvetlendirilmiştir. Kudoviç İrevan Kalesini şöyle tarif ediyordu: "Kalenin savunması Avrupa'nın harp standartlarına uygun olarak düzenlenmişti, iki duvarı vardı, duvarlarının önünde hendekler kazılmıştı, hendeğin önünde ise toprak ve kumdan oluşan tepeler oluşturulmuştu. Onların üzerinde de toprak ve kalede daha önce mevcut olmayan fugas bombaları bulunmaktaydı."⁵⁵

Rus birliklerinin İrevan Hanlığı'na ikinci saldırısı 25 Eylül 1808'de başladı. Kudoviç 6 bin asker ve 12 topla İrevan üzerine saldırıya geçmiştir. Hüseyngulu Han ertesi gün 5 bin kişilik orduyla Rusların saldırısını Abaranmahalı bölgesinde durdurmak istese de, bunu başaramamış ve geri çekilmiştir. Ruslar 27 Eylül'de Üçkilse (Eçmiedzin) Manastırını ele geçire-

⁵⁴ З.Т. Григорян, а.г.е., s. 97-98.

⁵⁵ АКАК, Том III, Тифлис, 1869, док. 467, с. 254.

rek İrevan Kalesi çevresinde kamp kurdular. Hüseyngulu Han kalenin savunmasını iki bin kişilik ordu ile birlikte kardeşi Hasan Han'a bırakarak, Rus birliklerine arkadan saldırmak amacıyla 5 bin kişilik orduyla Geder çayın etrafında kamp kurmuştur. Hasan Han, Şehrin dışını ele geçiren, kaleyi her taraftan ablukaya alan General Kudoviç'in kaleyi teslim etmek konusunda tüm notalarını ve vaatlerini reddetmiştir. Uzun süren hazırlıktan sonra 17 Kasım'da Rus askerlerinin İrevan Kalesi'ne iki hafta süren sonraki saldırısı yine başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuçta Kudoviç'in birlikleri büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Saldırı sırasında Rus Ordusunun 300 civarında asker ve subayı ölmüş, 600 kadar asker ve subay ise ağır yaralanmıştı. Kışın yaklaşması, İrevan Kalesi'ni kuşatan Rus birliklerinin mühimmat ve erzakının tükenmesi nedeniyle 30 Kasım'da kalenin ablukası kaldırılmıştır. General Kudoviç'in komutasındaki Rus Ordusu karlısoğuk havada bin kişiden fazla kayıp vererek Gürcistan'a dönmüştü. Böylece Rusların İrevan Kalesi'ne ikinci saldırısı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁶ Rusya'nın İrevan Hanlığını işgal etmek niyetinden vaz geçmediğini iyi bilen Hüseyngulu Han İrevan Kalesi'nin savunmasını kuvvetlendirmek için, 1815-1817 yıllarında Fransız mühendislerinin de desteği ile biraz uzakta Serdarabad Kalesi denilen muhteşem bir askeri istihkam inşa ettirmişti.

12 Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan Anlaşması gereği Şemşedil, Loru-Pembek ve Şöreyel eyaletleri Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Guba, Derbent, Talış Hanlıkları ve Dağıstan devamlı Rusya'nın egemenliğinde olsa da bölge istikrar kazanmamıştı. Rusya İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını da ele geçirerek kendi sınırlarını daha da geniş-

⁵⁶ Mehman Süleymanov, **İrevan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən**. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s. 113-114.

letmek, bölgede Fransa'nın yerine aktif rol alan İngiltere ise İran ve Türkiye'ye askeri yardım yaparak sıcak denizlere çıkma niyeti olan Rusya'nın Güney Kafkasya'da sıkıştırılıp çıkarılmasını istiyordu. Ordusunun hazırlık seviyesinden memnun olan Velihaht Abbas Mirza ise Rusya ile savaşta zafer kazanacağından emindi ve öncelikle Karabağ Hanlığını işgalden kurtarmak için 16 Temmuz 1826 yılında saldırıya geçmiştir. İrevan Hanı Hüseyngulu Han da Gülistan Antlaşması ile Hanlığın kayıp topraklarının geri almak için savaşa ciddi hazırlanmış ve 16 Temmuz'da Abaran ilçesinin Mirek köyündeki Rus askerlerinin merkezine saldırmıştı. Hüseyngulu Han'ın kardeşi Hasan Han ise Rus ordularının karargahının bulunduğu Büyük Karakilse (daha sonraları Kirovakan, şimdiki Vanadzor şehri) üzerine saldırıp 9 Ağustos'da onu ele geçirmiştir. Bundan sonra Gümrü de Han birliklerinin eline geçmiştir. Bununla da Şöreyel ve Pembek eyaletleri yeniden İrevan Hanlığı'nın topraklarına katılmıştır.

Rus Çarı I. Nikolay Kafkasya'daki Rus Ordularının Baş Komutanı Yermolov'dan kısa sürede İrevan Hanlığını ele geçirilmesini istemişti.

Eylül ayının ilk yarısında Abbas Mirza'nın birliklerinin Şemkir Gence ve Karabağ savaşlarındaki yenilgisinden sonra İrevan Hanının birlikleri Pembek ve Şöreyel'den geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra 1827 yılının yaz aylarına kadar Rus birlikleri İrevan üzerine saldırıya hazırlanıyor. Yermolov'a 1 Nisan tarihine kadar İrevan Hanlığı üzerine hücum etme talimatı veren İ. Nikolay Genelkurmay Başkanı Dibiçi Tiflis'e yardıma göndermiştir. 27 Mart tarihinde ise Yermolov görevinden alınarak yerine General-Adyant İvan Paskeviç atanmıştır. İrevan Hanlığı'na saldırıda yer alacak Tiflis'teki Rus birliklerinin bünyesinde bulunan Ermeni gönüllü birlikleri 30 Mart tarihinde bir askeri yürüyüş düzenlemiştir. Nisan başında General-Adyant Konstantin

Benkendorf'un emiri ile Başpiskopos Nerses Aştarakesin'in eşliğinde Rus birliklerinin Borçalı üzerinden İrevan Hanlığı üzerine sayıca üçüncü yürüyüşü başlamıştır.

Benkendorf'un ordusunda 5 bin kadar süvari, bin kadar Kazak savaşçısı ve 12 top bulunmaktaydı. Rus birlikleri 13 Nisan'da ciddi bir direnişle karşılaşmadan Üçkilse (Eçmiedzin) manastırına ulaştıktan sonra yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya kaldı. Nerses Aştarakes'in Ermenilerin Rus birliklerine erzak sağlayacağı hakkında verdiği vaatler doğru çıkmadı. Çünkü Hanlığın topraklarında Rus askerleri birkaç günlüğüne de olsa yiyecek sağlayabilecek çok sayıda Ermeni yaşamıyordu. Azerbaycanlı nüfus ise savaş başlamadan Han tarafından Aras'ın diğer tarafına göç ettirilmişti. 16 Nisan'da Benkendorf Serdarabad Kalesine saldırdı. Kale garnizonuna Hasan Han'ın 16 yaşındaki torunu Feteli Han komutanlık yapmaktaydı. Hasan Han'ın süvarileri Rusların kaleye yaklaşmasına izin vermiyordu. Fakat Rus topları Hasan Han için ciddi sorun olmaktaydı. Benkendorf'un Serdarabad Kalesini teslim etmek konusundaki teklifini Feteli Han reddetmişti. Paskeviç'in Tiflis'ten gönderdiği 10 günlük erzak Eçmiedzin'e ulaştıktan sonra Benkendorf İrevan kalesine saldırı emrini verdi.

25 Nisan'dan itibaren İrevan Kalesi'nin kuşatılmasına başlandı. Benkendorf'un kaleyi ele geçirme girişimleri bir sonuç vermedi. Kalede 26 top yerleştirilmiş, asker sayısı 5 bine çıkarılmış, yeterince erzak toplanmıştı. Kalenin içerisinden Rusların mevzileri topla vuruluyor, Han'ın askerleri küçük birlikler halinde kaleden çıkarak Ruslara saldırıyor ve hızla geri çekiliyordular. Hüseyngulu Han'a kalenin teslim edilmesi Benkendorf tarafından gönderilen notalar ve vaatler hiç bir sonuç vermiyordu. Hasan Han ise Aras'ın karşısındaki kampında kendi askerlerini güçlendirdikten sonra Benkendorf'un ordusuna arkadan sürekli darbeler indirerek

kardeşi Hüseyngulu Han'a yardım ediyordu. Gittikçe güçlenen sıcak hava ve yayılan hastalıklar Benkendorf'un ordusunu her geçen gün güçten düşürüyordu.

1 Haziran da Tiflis'ten Paskeviç komutasında yola çıkan 5 bine yakın piyade, 800 süvari, 3 bin sivil atlı grup ve 26 top-la 8 Haziran'da Üçkilseye ulaşmıştı. İrevan'ın ablukasını denetleyen Paçkeviç, cesaretsiz Benkendorf'un komutasında İrevan'ı ele geçirmenin mümkün olmayacağına emin olmuştu. 19 Haziran'da Paçkeviç İrevan'ın ablukasını general Afanasi Krasovski'nin komutanlığındaki orduya devretmişti. Aynı gün Nahçıvan'a yola çıkan Paskeviç'in amacı Nahçıvan'ı ve Abbasabad Kalesini ele geçirerek Abbas Mirza'nın ordusu ile İrevan Hanlığı'nın ilişkisini kesmekti. Rus birlikleri 26 Haziran'da Nahçıvan'ı, 7 Temmuz'da ise Abbasabad Kalesini ele geçirdiler. İrevan Kalesi'nin ablukasından istediği sonucu alamayan Krasovski 22 Haziran'da, havaların serinlemesine ve Tiflis'ten gönderilen ağır silahların yetişmesine kadar ablukayı kaldırmak ve ordusuyla Abaran'da bulunan kampa çekilmek kararını almıştır.⁵⁷

Rus birliklerinin geçici olarak uzaklaştığını ve Paskeviç'in ordusunun Nahçıvan'dan döndükten sonra yeniden İrevan Kalesine saldıracağını düşünen Hüseyngulu Han kalenin savunmasını kuvvetlendirmek için ciddi önlemler aldı. Kale çevresindeki savunma geliştiriliyor, kaleden tüfek ateşi mesafesinde bulunan tüm yapılar tahrip ediliyor, kalenin etrafını daha iyi gözlemlemek için, toprak istihkam hayli yükseltiliyor ve kale ile şehir arasında bulunan ağaçların hepsi kesiliyordu.⁵⁸

⁵⁷ З.Т. Григорян. А.г.е., s. 109-110.

⁵⁸ Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826—1828 гг. Москва, Центрполиграф, 2006, с. 317.

Kalenin duvarlarında 52 top yerleştirilmişti. Şehrin çevresinden ve bölgelerden 18 bin kişi kalede yerleştirilmişti. Onların birkaç aylık gıda ihtiyacı da karşılanmıştı.⁵⁹

Üçkilse (Eçmiedzin) etrafında bulunan Abbas Mirza'nın 30 bin ordusu ile Krasovski'nin ordusu 17 Ağustos'ta Eşterek'le Üçkilse arasında bulunan Üşeyen (şimdiki Oşakan) köyü civarında karşı karşıya geldiler. Rus birlikleri büyük kayıplar verirken, Genel Krasovski yaralanmıştır. Abbas Mirza'nın ordusu savaştan sonra Zengi nehrinin kıyısında kamp kuruyor. Rusların yenildiği haberini duyan Paskeviç bir grubu Nahçıvan'da bırakarak, orduyla Üçkilse'ye (Eçmiedzin'e) dönüyor. Abbas Mirza'nın ordusu Aras'ın karşı tarafına çekiliyor.

Paskeviç İrevan Kalesine hücum etmeden önce Serdarabad Kalesini ve orada bulunan gıda deposunu ele geçirmek istiyordu. 13 Eylül'de Paskeviç'le Krasovski'nin birlikleri iki koldan Serdarabad Kalesine saldırdılar. Kalede 2 bin asker ve 14 top bulunmaktaydı. 15 Eylül'de gece İrevan hanının kardeşi Hasan Han'da kendi ordusu ile fark edilmeden kaleye girmiştir. Lakin Rusların topları kalenin güney duvarlarını yıktıktan sonra onun korunması imkansız hale gelmiş ve 20 Eylül'de Hasan Han ordusu ile kaleden çıkarak İrevan'a doğru yönelir. Kaleye giren Paskeviç 6 aylık erzak, 13 top ve büyük miktarda barut ve askeri mühimmatı ele geçirir.⁶⁰

Ermeni tarihçisi V.Parsamyan'ın yazdığına göre, Hasan Han'ın kaleyi terk etmesinden sonra Ermeniler kalenin kapılarını Rus askerlerine açmışlardır.⁶¹

⁵⁹ А.П. Щербатов, **Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность.** Том II, 1890, с. 322, 330.

⁶⁰ Щербатов А.П. А.г.е., s. 315-318.

⁶¹ В.А. Парсамян, **История армянского народа 1801-1900 гг.** Ереван, 1972, с. 43.

Serdarabad Kalesinin düşmesinden sonra Hüseyngulu Han İrevan Kalesinin savunmasını savaşlarda gösterdiği başarılar göre Feteli Şah tarafından "Seraslan" (yani "Aslanlarbaşı") adına layık görülen kardeşi Hasan Han'a devrederek, 1200 savaşı ile kendisi kaleden çıkararak, yeni birlikler toplayarak Ruslara arkadan darbe vurmaya amacıyla Osmanlı sınırına çekilir. İrevan'a saldıran Rus birliklerinin dikkatini dağıtmaya amacıyla Abbas Mirza askerlerinin bir bölümünü Nahçıvan üzerine gönderir. 23 Eylül'de İrevan Kalesinin iki verstliyin⁶² yaklaşan Paskeviç, Mühennettepe denilen yükseklikte mevzilenir. Ertesi gün kalenin güney-doğusundan ablukaya alınması kararı alınır. 25 Eylül'den itibaren başlayan karşılıklı top atışları 29 Eylül'e kadar sürer ve Rus topları kale duvarlarında ciddi hasara yol açar.

Paskeviç Hasan Han'dan 6 saat sonra kaleyi teslim etmesini talep eder. Fakat Hasan Han Paskeviç'e cevap veremeyerek zaman kazanmak istiyordu. O, Abbas Mirza ve kardeşi Hüseyngulu Han'ın birliklerinin Ruslara arkadan saldıracağını ve bununla da kalenin ablukasına son verileceğini düşünüyordu. Fakat Paskeviç önlemini alarak onların İrevan Kalesine gelecekleri yolları kapatmıştı. 30 Eylül'de Ruslar yeni toplarla saldırıyı artırır. Hasan Han Rusların ablukasını yarıp kaleden çıkmak istese de bunu başaramıyor.

1 Ekim'de sabahleyin kalede yaşayanlar Rusların kalenin duvarları boyunca kazılmış olan hendeklerde olduğunu görmüşlerdi. Ruslar kurşun yağmuru altında kalenin güneybatı kulesini ele geçirirler. Bu sırada başka bir Rus grubu, kalenin kuzey kapısı (Şirvan kapısı) önünde mevzilenmişti. Sonuçta 1 Ekim'de kapılar kırılır ve Rus ordusu kaleye girer.⁶³

⁶² 1 Verst eşittir 1.0668 kilometreye.

⁶³ В. Потто, **Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826-1828 гг.** Москва, Центрполиграф, 2006, с. 354-358.

Kalenin işgalinden sonra Paskeviç Çar I. Nikolay'a gönderdiği raporunda şunları yazmıştır, "İmparatorun bayrağı artık İrevan Kalesi'nde dalgalanıyor. Çok ünlü kalenin anahartları elimizde, bütün garnizon esir alınmıştır, Hasan Han bu kez kaçmayı başarmamıştır. 4 bayrak (bu bayraklardan ikisi hazırda Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nde bulunuyor), 37 top, 2 gaubitsa (kısık lüleli ağır top), 9 mortir, 50 kadar falconet (küçük çaplı top) ganimet olarak ele geçirilmiştir."⁶⁴

Rusların kaleye girmesinden sonra Hasan Han savaşçıları ile birlikte kaledeki camilerden birine çekilir. Camiye giren General Krasovski Ruslara ateş açmamayı emreder. Kendisi Hasan Han'ın silahını alarak onu silahsız bırakmak ister. Hasan Han Krasovski'den kaleyi terk etmek istediği sırada kaybettiği kılıcın bulunup kendisine iadesini talep eder. Timur'a ait olan ve sonradan Safevi hükümdarlarının sarayını süsleyen bu kılıcı Hasan Han'a savaşlarda gösterdiği başarılarına göre Feteli Şah vermişti. Krasovski bu kılıcı değerli bir hediye karşılığında aldırtır ve Hasan hana verilir. Fakat değerli taşlarla süslenmiş kılıcın desteği kopmuş ve kaybolmuştu. Destek altından yapılarak tamir edilir ve sonra Hasan Han'ın isteğiyle Krasovski bu kılıcı Doğu'nun fatihi Timur'un güçlü kılıcı olarak İmparator I. Nikolay'a hediye olarak gönderir.

Yaklaşık 23 yıl Rus ordusunun korkulu rüyası olan, kahramanlığı ile ün kazanan kumutan Hasan Han'a Rus generalleri çok nazik davranırlar. Paskeviç Hasan Han ile ilgili bir karar veremez. Bu nedenle Hasan Han'ı I. Nikolay'ın yanına göndererek son kararı İmparatorun kendisinin vermesi kararını alır. Paskeviç'in talimatı ile Hasan Han önce Tiflis'e, oradan Petersburg'a gönderilir. Rus harp tarihçisi V.Potton'un yazdığına göre, siyasi koşullar Hasan Han'ın Petersburg'a

⁶⁴ АКАК, Том VII, Тифлис, 1878, док. 523, с. 581-584.

ulaşmasına izin vermez, o, Terek nehri üzerindeki Yekaterinograd şehrinde gecikir. Bundan sonra Hasan Han'ın kaderi hakkında bilgi verilmiyor.⁶⁵

Diğer bilgilere göre, İrevan Hanlığı'nın işgalinden sonra imzalanan Türkmençay (Şubat, 1828) Anlaşması'nın on üçüncü maddesi uyarınca her iki taraftan olan esirler kendi ülkelerine iade edildiğinde Hasan Han da serbest bırakılır. Kovanlı-Kaçar sülalesine mensup olan Hasan Han İran'a gelir. 1828 yılında Feteli Şah Kaçar Hasan Hanı Horasan'da yaşanan isyanları bastırmak için gönderir. Hasan Han 1830 yılına kadar orayı yönetir. Sonra Feteli Şah General Hasan Hanı Tahran'a çağırır. Hasan Han 1848 yılından Yezd, Kirman ve Belucistan eyaletlerinin yöneticisi olur. Hasan Han 1856 yılında Kirman'da vefat eder ve Necef kentinde gömülüdür.

İrevan Hanı Hüseyngulu Han'ın akıbeti hakkında ise çelişkili bilgiler mevcuttur. İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre, Hüseyngulu Han Gaçar 1834 yılında Güney Azerbaycan'da vefat etmiştir.⁶⁶ Hüseyngulu Hanla Feteli Şahı akrabalık bağları da birleştiriyordu. Feteli Şah Hüseyngulu Han'ın kız kardeşi ile Abbas Mirza ise Hüseyngulu Han'ın kızı ile evlenmişti. Ermeni asıllı Amerikalı araştırmacı George Burnoutyan'ın İran araştırmacısı M. Bamda'da istinaden yazdıklarına göre, hanlığın işgalinden sonra da Hüseyngulu Han Feteli Şah tarafından çeşitli görevlere atanmış ve 1831 yılında 90 yaşında ölmüştür.⁶⁷

"Alınmaz kale" olarak adlandırılan İrevan Kalesi'nin Rus birliklerinin 23 yıl aralıklarla gerçekleştirdikleri saldırılar sonucunda işgal edilmesiyle Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgali tamamlanmıştır. İrevan Kalesinin

⁶⁵ В. Потто. А.г.е., с. 359-361.

⁶⁶ И.И. Шопен. А. г. е. S. 170.

⁶⁷ George Bournoutian Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator Iranian Studies, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), p. 169.

Ruslar tarafından alınmasında Ermeniler önemli rol oynamıştır. Bölgeyi iyi bilen Ermeniler Rus birliklerine kılavuzluk etmiş, kalenin zayıf savunulan yerlerini Rus birliklerine göstermiş ve casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Tiflis'te kurulan Ermeni gönüllü birlikleri Rus Çarlığı birlikleri safında İrevan hanının ordusuna karşı savaşıyorlardı. İrevan Kalesinin ele geçirilmesini uzadığını anlayan Başpiskopos Nerses Aştarakesi 27-28 Eylül'de hanlığın arazisinde yaşayan Ermenilere hemen Rus ordusuna yardım etmeleri için çağrıda bulunmuştu.⁶⁸

Kale yakınındaki kampta olan Paskeviç'e İrevan Kalesi'nin alındığı haberi ulaştığında artık Rus askerleri talana başlamışlardı. Kaledeki evlerin hepsi top mermilerinden yerle bir olmuş, sokaklar ölümlerle dolmuştu. 2 Ekim'de kalenin güney kapısının önünde zafer yürüyüşü düzenlenmişti. Zafer marşı çalınmış ve toplardan yayılım ateşleri açılmıştı. Bu sırada hasar gören kale duvarlarının bir bölümü yıkılmış ve birçok insanda hayatını kaybetmişti.

İrevan Kalesinin alınmasına göre, Paskeviç imparator tarafından "Kont İrevanski" derecesi ve II. derece Kutsal Georgi madalyonu ile ödüllendirilmiştir. Diğer generaller de yüksek ödüller almışlardır. Bir süre sonra "İrevan Kalesinin alınması uğrunda" özel madalyası da tahsis edilmişti. İmparatorun emriyle Başpiskopos Nerses'e İrevan Hanlığı'nın işgali sırasındaki katkılarından dolayı Kutsal Aleksandr Nevski nişanı verilmiştir.

İrevan Kalesi'nin alınması haberi Rusya İmparatoru I. Nikolay'a Riga'dayken iletilmiştir. Hasan Han'ın kılıcını çara sunmuşlardı. Çar bu kılıcı Riga'da olmasının anısı olarak şehir belediyesine bağışlamıştı. *(Bu kılıç şu anda Kremlin "Silahlar*

⁶⁸ В.А. Парсмян, А.г.е. S. 44.

Odası'nda bulunuyor - N.M.) Petersburg'a döndükten sonra İmparator 8 Kasım'da ailesiyle birlikte Kış Sarayı'ndaki kiliseye giderek İrevan Kalesi'nin alınması dolayısıyla dualar etmiştir. İrevan Kalesi'nin anahtarları ve 4 bayrağı başkent sakinlerinin alkışlarıyla sokaklarda gezdirilmiştir.⁶⁹

İrevan Kalesi'nin düşmesiyle, Rus birlikleri 1827 yılı sonu, 1828 yılı başlarında Güney Azerbaycan'ın Tebriz, Hoy, Urmiye, Selmas ve Erdebil şehirlerini de ele geçirirler. 10 Şubat 1828'de Tebriz-Tahran yolunun üzerindeki Türkmençay köyünde imzalanan anlaşma ile İrevan Hanlığı'nın Rusya'ya ilhak edilmesi resmileştirilir.

Kalenin işgalinden hemen sonra, 1725 yılında Osmanlı Recep Paşa tarafından inşa ettirilmiş caminin kubbesindeki hilâl çıkartılarak yerine haç asılmış, minaresinde ise kilise çanı konularak Ortodoks Kilisesine dönüştürülmüştü. Kaledeki Serdar Camisi Rus birliklerinin silah deposuna, hanın haremi ise hastaneye dönüşmüştür. İrevan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Han sarayında yeni oluşturulan "Ermeni Vilayeti"nin idari binası bulunuyordu.'ın 1837 yılında İrevan Kalesi'ni ziyaret eden ve Han Sarayı'nda kalan Rus Çarı I. Nikolayşehrin çeşitli kesimlerinin temsilcilerini orada kabul etmiştir. Rus birliklerinin İrevan Kalesi üzerine saldırısını gözlemleyen ressam V.Moşkov kalenin kuzeybatı istikame-tinden ordunun top atışlarını şöyle tasvir etmiştir. "Saldırıyla İrevan kalesinin alınması" adını verdiği tablo şu anda İrevan şehir tarih müzesinde bulunmaktadır.

Diğer bir Rus ressamı Frans Rubo İrevan kalesinin alınmasını konu edindiği eseri ise Ermenistan'ın tarih müzesinde bulunuyor.

⁶⁹ В. Потто. а.г.е., s. 361-363.

İrevan Kalesi'nin Ruslar tarafından işgalinden sonra kalenin yapılan çiziminden anlaşıldığı üzere uzunluğu 850 m, genişliği 790 m olan kale kare şeklinde olmuş ve 7 dönümlük alanı kapsamıştır. Çift kale duvarlarının yüksekliği 10,5-12 m idi. Kalenin duvarı ise Zengi Nehri'nin kayalıkları üzerinde bulunuyor. Kalenin üç kapısı bulunmaktadır: güneyde Tebriz kapısı, kuzeyde Şirvan kapısı (veya Meydan kapısı) ve Köprü kapısı. 1679 yılında Meydan kapısı ile Eski şehir arasında Zengi Nehri'nin üzerinde Kırmızı köprü ismiyle köprü yapılmıştır.

İşgalden sonra İrevan Kalesi devlet mülkiyeti ilan edilmişti. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında İrevan Kalesi'ndeki 120 den fazla binada devlet kurumları ve kuruluşlar bulunuyordu. 50'li yıllarda kalenin içerisinde çeşitli inşaat ve onarım çalışmaları yapılmıştı. Kalede Rus askeri birlikleri ve onlarca top bulunuyordu. İrevan Kalesi 12 Mart 1864 yılına kadar askeri - istehkam Kalesi statüsünü korumuştur. Bu tarihte ordu kaleyi terk ettikten sonra kulelerinin taşlarını çevrede yaşayan insanlar söküp götürmüşler. 1880'li yıllardan itibaren ise birbiri ardına kalenin içerisindeki yapılar ve savunma düzenekleri yok olmuştur.⁷⁰

1865 yılında İrevan Kalesi'nin topraklarının bir bölümünü Nerses Tahiryany adlı bir tüccar satın alarak orada şarap fabrikası (şimdiki konyak fabrikası) inşa ettirmişti.

İrevan Kalesi'nin ve onun içerisinde bulunan tarihi-mimari yapıların sökülüp yok edilmesi süreci XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarında Türkiye'de Ermeni isyanlarının bastırılmasından sonra Güney Kafkasya'ya akın eden Ermeni göçmenlerinin büyük bir kısmının İrevan kentinde yerleşimlerinden sonra daha da hızlanmıştır. Ermenistan'da Sovyet

⁷⁰ Тадевос Акопян, **Очерк истории Еревана**. Ереван, 1977, с.189-190.

İktidarı kurulduktan sonra 1924 yılında şehrin planı onaylanmıştır. Çoğu araştırmacının teyit ettiği gibi, Aleksander Tamanyan'ın yönetimi altında hazırlanan bu planın başlıca amacı Azerbaycanlılara ait tarihi-mimari anıtların yok edilmesi amacını taşıyordu. 1936 yılında İrevan'ın yeni baş planı hazırlanmış ve gerçekleşmesi sonucunda kalenin içerisinde modern yüksek binalar inşa edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı dönemine ait resimlerde İrevan Kalesi'nin duvarlarının belli bölümünün halen mevcut olduğu görülmektedir. Fakat surları tamamen sökülmüş ve günümüzde onların izi kalmamıştır.

İrevan Kalesi ile aynı tarihte yapılan Bakü İçerişehir surları, onun içerisindeki Şirvanşahlar Sarayı, Şekide Han Sarayı surları bugün de varlığını sürdürüyor. İrevan'da ise ortaçağ mimarisine ait tek bir tane de olsun tarihi anıt kalmamıştır. Bu Azerbaycanlılara ait tarihi-mimari yapıların yok edilmesinin sonucudur ve İrevan kentinde yaşı 200 yıldan fazla olan tek bir tarihsel anıt kalmamıştır. Şu anda İrevan şehir tarih müzesinde modern Ermeni mimarları tarafından hazırlanmış İrevan Kalesi'nin maketi sergileniyor. Makette burada mevcut olan gerçek yapıların hepsine yer verilmemiştir. Ayrıca bu müzede kalenin Ruslar tarafından işgalinden sonra ele geçirildiği iddia edilen "İrevan Kalesinin anahtarı" da sergilenmektedir.

Son yıllarda Ermenistan yöneticileri "İrevan Kalesi" adı altında yeni bir proje başlatmışlar. Bu konuda Ermeni yetkililerin üç temel amaçları var. Birincisi, dışarıdan gelen misafirlere "eski İrevan'dan" küçük bir örnek göstermek imkanı elde etmek, ikincisi, Ermenilerin Doğu kültürüne, Müslümanların mirasına hoşgörülü olduğunu sergileme şansı, üçüncüsü ise yeni "İrevan Kalesi"nde XVII.-XVIII. mimarisi tarzında inşa edilmesi tasarlanmış olan "Sedar Sarayı"ndan, dükkanlardan,

pazarlardan kervansaraylardan, Doğu hamamlarından kazanç sağlamak istiyorlar. Şehir çevresinde - geçmişte Yenikent denilen, şimdi ise Ermenilerin Noragyuğ olarak adlandırdıkları yerleşim yerlerinden 184 hektar arazide inşa edilmesi öngörülen projenin ilk tahmini değeri 6-7 milyar ABD doları civarındadır. Moskova şehrinin eski belediye başkanı Yuri Lujkov'un Şubat 2010'daki İrevan ziyareti sırasında Ermeni yetkilileri ondan destek almışlardır. Fakat Y.Lujkov görevinden ayrıldıktan sonra "İrevan Kalesi" projesi yeni finansör bulunana kadar ertelenmiştir.

RUSYA ÇARLIĞI DÖNEMİ

İrevan Hanlığı'nın işgalinden birkaç gün sonra – 6 Ekim 1827'de o bölgede Paskeviç'in emriyle yeni Rusya yönetimi olarak, İrevan Geçici İdaresi kuruldu. Yerel birliklerin komutanı General Krasovski idarenin başkanı, kalenin geçici komutanı Yarbay Bronevski ve Başpiskopos Nerses Aştarakes'i ise idarenin üyesi olarak tayin edildiler. Geçici idarenin görevleri arasında ülkede yönetimi devralmak, düzeni sağlamak, ordunun sürekli yiyecek ihtiyacını karşılamak, İrevan, Serdarabad ve Abbasabad Kalelerini savunmak, Gürcistan'la ilişki kurmak, pamukçuluğu geliştirmek, tuz üretimini arttırmak, İrevan hanının mülklerini, sürülerini, gelirlerinin raporunu hazırlamak, onun tüm taşınır ve taşınmaz mallarını müsadere etmekte.⁷¹

Fakat Krasovski'nin Nerses'e verdiği sınırsız yetki sonucunda Ermeniler istediklerini elde ettiler. Halka dağıtılmak için verilen 4500 çetvert⁷² buğdayın büyük bölümü sayıca

⁷¹ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. (АКАК). Том VII, Тифлис, 1878, док. 432, с. 480-481.

⁷² 1 çetvert yaklaşık 209,7 kg buğdaya beraber tutulan eski rus ölçü birimi idi.

azınlık olan Ermenilere dağıtılmıştı. Müslümanlar devlet desteğinden mahrum edilmişlerdi. Bununla ilgili Paskeviç Genelkurmay başkanına 2 Nisan 1828 yılında gönderdiği mektubunda şunları yazıyordu: "Ben, Krasovski'nin sadece Nerses'in iradesiyle hareket edeceği ve benim ona verdiğim talimata aldırmadan, nüfus arasında etnik dengeyi gözetmeyeceğini, tüm nüfusun dörtte üçünü oluşturan Müslümanları himaye etmeyeceğini ve gerekli yiyecek ayırmayacağını düşünemezdim".⁷³ Yerel Müslümanlara karşı yapılan ayrımcılık memnuniyetsizliğin artmasına neden olmuş ve sonuçta onların bir kısmı İran ve Türkiye'ye göçüp gitmek zorunda bırakılmıştır. Rusya'dan memnun olmayan Müslüman nüfusun sınırın karşı tarafına göçmesi Paskeviç'i rahatsız ediyordu. Bu nedenle o, Nerses'i İrevan geçici idaresindeki görevinden uzaklaştırmıştı. Türkmençay Anlaşması imzalandıktan sonra Paskeviç General Krasovskin'i geçici yönetici görevinden almış, Müslümanlara karşı tutumundan vazgeçmeyen Başpiskopos Nerses'i ise Bessarabiya'ya sürgün ettirmişti.

10 Şubat 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya birleştirilmiştir. 20 Mart'ta bu anlaşmayı onaylayan I. Nikolay ertesi gün Ermeni vilayetinin kurulmasına dair ferman imzalamıştır. Fermanda şöyle deniliyordu: "İran'la yapılmış olan anlaşmaya göre, İran'dan Rusya'ya birleştirilen İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını bundan sonra Ermeni Vilayeti olarak isimlendirmeyi hükmediyor ve eyaletlerine dahil ediyoruz. Aynı vilayetin yapısı ve yönetimi hakkında Ali Senato gerekli düzenlemeleri yapacaktır."⁷⁴

⁷³ АКАК, Том VII, док. 438, с. 491.

⁷⁴ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Часть I, Москва, 1833, с.278-279.

Ermenilerin İrevan Hanlığı'nın işgalindeki hizmetleri dikkate alınarak, yeni oluşturulan bölge "Ermeni Vilayeti" olarak adlandırılmıştı. Aslında bu isim İran ve Türkiye üzerinden göç ettirilerek getirilen Ermenilerin yeni işgal edilmiş bölgelere yerleştirilerek Ermenilerden oluşan Hıristiyan bir tampon bölge kurulmasına hizmet ediyordu. İrevan Hanlığı'nın işgalinden hemen sonra Rus yönetim sistemi uygulanmamış, belli bir süre hanlık döneminin yönetim şekli korunmuştu.

Ermeni Vilayeti İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine ve Ordubad iline bölünmüştü. İrevan eyaletine önceki İrevan Hanlığı'nın 15 ilçesi, Nahçıvan eyaletine 5 ilçe ve Ordubad iline ise 5 ilçe dahil edilmişti. Vilayetin yöneticisi olarak yerel birliklerin komutanı tuğgeneral Aleksander Çavçavadze atanmıştı. Vilayet idaresinin üyeleri iki Rus askerden, Azerbaycanlı ve Ermenilerin temsilcilerinden oluşuyordu (*Çavçavadze'nin kızı Nina Rus tiyatro yazarı ve diplomatı, 1829 Şubat'ında Tahran'da büyükelçiyken öldürülen Aleksander Griboyedov'un karısıydı*).

13 Şubat 1830 yılında vilayetin yöneticisi olarak Tiflis Ermenisi Tuğgeneral Vasili Bebutov atanmıştır. Ermeni tarihçisi Z.Grigoryan Ermenilerin vilayetin yönetimine katılımına yasak konulduğunu teyit ederek şöyle yazıyor, V.Bebutov'un vilayet yöneticisi olduğu dönemde Ruslaştırma politikası daha da güçlendirilmiş, sadece yönetim merkezinde değil, hatta yerlerde de tüm askeri ve sivil görevlere Rus memurlar tayin edilmişti.⁷⁵

23 Haziran 1833'de Çar I. Nikolay "Ermeni Vilayeti"nin yeni yönetim yapısını onaylamıştır. İrevan kazası 4 ilçeye - İrevan, Şerur, Sürmeli ve Serdarabad ilçelerine ayrılmıştır.

⁷⁵ З. Григорян, а.е.е., s. 141.

10 Nisan 1840'ta Güney Kafkasya'nın yeni idari yapısı hakkında kanun kabul edildi. Yeni yasayla "Ermeni Vilayeti" feshediliyor ve İrevan kazası yeni oluşturulan Gürcü-İmereti Guberniyası'na dahil ediliyordu. Pembek-Şöreyel bölgesi ise Gümrü kazasına dahil ediliyordu. 1844 yılında Kafkas Vilayeti oluşturuluyor. 14 Aralık 1846 yasası ile Kafkasyanın yeni idari yapısı oluşturuldu. İrevan ve Gümrü kazaları yeni oluşturulan Tiflis Guberniyası'na dahil edildi. Senato'nun 9 Haziran 1849 tarihli kararı ile İrevan, Gümrü, Nahçıvan, Ordubad ve Novo-Beyazıt kazalarından oluşan İrevan Guberniyası kuruldu.

1870 yılında İrevan Guberniyası'nın bünyesinde yeni Şerur-Dereleyez kazası, 1875 yılında ise Sürmeli kazası kuruldu. 1918 yılına kadar İrevan Guberniyası'nın bünyesine, İrevan, Gümrü, Nahçıvan, Novo-Beyazıt, Sürmeli, Şerur-Dereleyez ve Eçmiedzin kazaları dahil edildi.

Rusya işgali döneminde İrevan ve Gümrü (Gümrü) kentlerinin, ayrıca İrevan Guberniyası'nın amblemleri oluşturulmuştur. 21 Mayıs 1843 yılında İrevan şehrinin amblemi belirlendi. Sembol ikiye bölünmüş kalkanvari gövdesi yukarıdan 1'inci altın renkli alanın zirvesinde Nuh'un gemisini sembolize eden Ağrı (Ararat) Dağı tarif yer almaktaydı. Armanın ikinci altın renkli alanında mavi dalgalı kemer Karadeniz'i simgeliyordu. Bu alanların ortasında gümüşü fonda elinde mızrak tutan süvari yer almaktaydı. Sembolün alt kısmı Gürcü-İmereti Guberniyası'nın armasından alınmıştı.

İrevan şehrinin amblemi

5 Temmuz 1878 yılında İrevan Guberniyası'nın amblemi onaylanmıştır. Amblemin, mavi kalkanvari levhasının üzerinde başında altın Rus haçının tasviri olan gümüş renkli kaya resmedilmiştir. Kalkanvari levha imparator tacı ile tamamlanmış ve şehir sembollerinde kullanılan mavi renkli Andreev şeridi (Rusya İmparatorluğu'nun ilk nişanı olan ve Mukaddes Apostol Andrey Pervozvan adına tahsis edilen madalyanın takıldığı şeridin örneği) sarınmış altın meşe yaprakları ile çevrenmiştir.

İrevan Guberniyası'nın amblemi

İrevan Guberniyası'nı yönetenler arasında hiç Ermeni Vali hatta Vali yardımcısı bile olmamıştır (*Valilerin ve Başkan valilerin listesi ayrıca ekte sunuluyor*).

Çarlık Rusyası döneminde İrevan Guberniyası'nda bulunan Türk toponimleri korunmuştur. Sadece İrevan Erevan'la (1828), Gümrü Aleksandropol'la, Keve ise Novo-Bayazet'le (1850) değiştirilmiştir. Rusya işgali döneminde basılan siyasi-idari ve topografya haritalarında belirtilen toponimler bu toprakların Azerbaycan Türklerine ait olduğunu açık şekilde gösteriyor.

ŞEHRİN ETNİK DENGESİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ

1905-1906 katliamları

1905-1906 yıllarında Rusya'da yaşanan istikrarsızlığı fırsat bilen Ermeniler, Bakü, İrevan, Yelizavetpol (Gence) ve Tiflis guberniyalarında Azerbaycanlılara karşı toplu katliamlar yaptılar. Ermeni çeteleri İrevan-Nahçıvan-Zengezur-Karabağ ve Kazak-Gence yönlerinde bulunan Azerbaycanlı yerleşim yerlerinde yaşayan nüfusa karşı katliamlar yaparak bu arazilerde Ermenileri yerleştirmek yoluyla gelecekte kurmak istedikleri "Büyük Ermenistan" devletinin temelini atmak istiyorlardı. XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında yabancı devletlerin kışkırtmasıyla Türkiye topraklarında yaşanan Ermeni isyanlarının bastırılmasından sonra 400 binden fazla Ermeni (çoğu silahlıydı) güney Kafkasya'ya geldi.⁷⁶ Mülteci Ermeni ailelerinin yerleşimi için Ermeni Kilisesi, Ermeni siyasi partileri ve Ermeni aydınları ortak bir "çıkış yolu" bulmuşlardı: silah gücüyle, toplu katliamlar gerçekleştirerek Azerbaycanlıları kendi tarihi-etnik topraklarından kovarak, boşaltılan yerlere de Ermeni ailelerini yerleştirmek. "Kaspi" gazetesi İrevan'dan alınan mektuplar esasında, Ermenilerin İrevan Guberniyası'nda tüm Müslümanları sıkıştırıp çıkarma ve onların yerine Türkiye'den gelen Ermenileri yerleştirme kararı aldıklarını, yazmaktaydı.⁷⁷ 1897 Rusya kayıtlarına göre, İrevan Guberniyası'nda mevcut 1301 köyden 959'una Türkler, 342'sine de Ermeniler yerleşmişti. İrevan şehrinin dahil olduğu İrevan'da bulunan 221 köyden 151'inde Türkler, 55'inde Ermeniler ve 15 köyde ise Ermenilerle Türkler karışık şekilde yaşıyorlardı. Azerbaycanlı köyleri İrevan şehrini

⁷⁶ Н.Н. Шавров, **Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам**, С.Петербург, 1911, səh.64.

⁷⁷ Kaspi gazetesi, № 109, (11.06.1905).

çevrelemişti. Bu nedenle Ermenilerin yaptığı katliamlar İrevan'dan başlamış ve çevre bölgelerde de devam etmişti.

1905 yılı Şubat öncesinde Bakü'de Ermeniler tarafından bir Azerbaycanlının şehrin merkezinde katledilmesinden sonra dönemin basınında "Ermeni-Müslüman katliamları" olarak bilinen karşılıklı saldırılar yaşanmıştı. "Taşnaksutyun" ve "Hınçak" parti üyelerinin terörist saldırılarına karşı Rusya yönetiminin tepkisiz kalması katliamların artmasına ve huzursuzluğun hızla İrevan kentine yayılmasına neden olmuştur.

Eserlerini A-Do imzası ile yayınlayan Ermeni yazarının (gerçek adı Hovanes Ter-Martirosyan) verdiği bilgiye göre, İrevan kentinde birinci Ermeni-Türk çatışması 20-22 Şubat 1905 tarihinde yaşanmıştı. A-do`ya göre, 20 Şubat Pazar günü sabah saat 10'da Ermeniler Türklerin Kañtar (Terazi) meydanında Ermenileri öldürdükleri, iddiasını yayararak şehirde büyük bir panik oluştururlar. Pazardaki Ermeniler şehrin Ermenilerin yaşadığı kısmına, Türkler ise Türklerin yaşadığı bölüme kaçarlar. Bir kaç saniye içinde sokaklar tamamen boşalır. Yaklaşık 15 dakika süren çatışmadan sonra şehir hastanesine birbiri ardına ölümler ve yaralılar taşınır. Bir süre sonra ölen ve yaralıların sayısı 14'e ulaşır.

21-22 Şubat'ta da katliamlar devam etmiştir. A-Do'nun verdiği bilgiye göre, İrevan kentinde meydana gelen birinci çatışma sonucu her iki taraftan toplam 54 kişi öldürülmüş ve yaralanmıştır.⁷⁸

⁷⁸ A-Do. **Hay-Turkakan Indharımı Kovkasum**. (1905-1906).(Pastakan, Vicaqrakan Teğaqrakan Lusabanutyunnerov), Yerevan, 1907, s.50. (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədlı, statistik, topoqrafik izahlarla (erməni dilində). Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi. İrevan, 1907).

Ermeni silahlı birliklerinin sonraki hedefi Nahçıvan olmuştur. 5 Mayıs 1905 yılında Ermeni silahlılarının Ermenilerin yaşadığı Şıhmahmud köyünün yakınından geçen Cehri köyünün sakinlerinden üç kişiyi yaralamaları ile Nahçıvan'da Ermeni-Müslüman çatışmaları yaşanmıştır. Kafkas Valisi Voronsov-Daşkov saldırıların önlenmesi için General Maksud Elihanov-Avanski'ni⁷⁹ Nahçıvan'a göndermiştir. Bundan sonra Nahçıvan'da durum sakinleşmiş fakat saldırılar Şerur-Dereleyez ve İrevan'da artmıştır.

Nahçıvan'da katliamlar bittikten sonra, Ermeniler İrevan'da yeniden çatışmalar olacağı haberlerini yaymağa başlamışlardı. Çatışmaları önlemek için şehrin Ermeni ve Müslüman temsilcileri ortak çalışmalar yapmaya karar vermişlerdi. Guberniya yönetiminin yardımı ile her iki milletin temsilcilerinden oluşan 22 kişilik komisyon kurulmuştu. Şehir bölgelere bölünmüş ve her bir bölgeyi kontrol etmek için birkaç nüfuzlu Ermeni ve Müslüman ayrılmıştı. Şehir polisinden komisyona yardım etmeleri ve korumayı güçlendirmeleri rica edilmişti.⁸⁰ Fakat bu önlemler İrevan'da yaşanacak sonraki katliamların önlenmesi için yeterli olmamıştır.

23-26 Mayıs'ta İrevan kentinde yaşanan ikinci katliam daha vahim olmuştu. "Kafkas" gazetesinde yer alan habere göre, İrevan'da saldırıların devam ettiği ilk üç gün içinde 31 kişi - 9 Ermeni, 21 Müslüman, 1 Asur öldürülmüş, 24 Ermeni, 10 Müslüman, 1 Yahudi ve 1 Rus yaralanmıştır.⁸¹

⁷⁹ M. Elihanov-Avanski General Hüseyin Nahçıvanski'nin ablasının kocasıydı. Bu nedenle "Taşnaksutyun" partisi Elihanov-Avanski'ye ölüm hükmü çıkarmıştı. İkinci Kafkas tümeni komutanı olan Korgeneral Elihanov-Avanski 3 Temmuz 1907 yılında Gümrü'de Ermeni teröristleri Dro, Kamo tarafından öldürüldü.

⁸⁰ Kaspi gazetesi, № 96, (24.05.1905).

⁸¹ Kaspi gazetesi, № 100, (31.05.1905).

26 Mayıs'ta yaşanan katliamlar hakkında ise "Kaspi" gazetesinin "Tiflisskiy listok" gazetesinden alıntı yaptığı habere göre, bir Tatar'ın (Azerbaycanlının-N.M.) evine yapılan bombalı saldırı sonucu 24 kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Tatarların yerleşik oldukları Tepebaşı mahallesinde de bombalı saldırı yapılmış ve çok sayıda insan ölmüştür.⁸² Ermeni çeteleri İrevan şehri çevresinde bulunan Azerbaycanlı köylerine saldırmış ve köy halkının büyük çoğunluğunu öldürmüşlerdi.

Üç aylık bir aradan sonra 18 Eylül 1905 tarihinde İrevan'da üçüncü Ermeni-Müslüman katliamları başlamıştı. İrevan Guberniyası'nın Generali Louis Napolyon Bonapart'ın (Fransa'nın İmparatoru Napolyon I. Bonapart'ın soyundan gelir) 19 Eylül'de İrevan'dan gönderdiği telgrafta şöyle diyor: 18 Eylül'de saat 3'te 10 Müslüman şehirden köye dönerken bağların yanında olan Ermenilerden biri ateş açmış ve bir Tatar ölmüş, biri de ağır yaralanmıştır. Hemen olay yerine nöbetçi polis, atlı ordu bölüğü gelmiş, onlar bağda 5 Ermeni'yi gözaltına almışlar. Saat 5'te tutuklanmış olan Ermeniler şehre getirilmiş, onların çevresine Ermeni ve Müslümanlar toplanmıştır. Atlı birliğe toplanan grubu dağıtmaları için emir verilmiştir, bundan sonra grup pazar ve bulvar tarafa yönelmiştir. Müslümanlardan birinin ateş açması ile toplu çatışma yaşanmıştır. Çatışmalar sonucunda 8 Müslüman, 2 Ermeni öldürülmüş, 3 Müslüman, 8 Ermeni ise yaralanmıştır.⁸³

General Napolyon'un saldırıları önleme çabaları Ermenilerin işine yaramıyordu. Onlar valinin görevden uzaklaştırılması için çalışıyorlardı. Kafkasya'nın Valisi Ermeni yanlısı Vorontsov-Daşkov üçüncü Ermeni-Türk çatışması yaşanmasından bir süre sonra Napolyon'u Vali görevinden almıştır.

⁸² Kaspi gazetesi, № 100, (31.05.1905).

⁸³ Kaspi gazetesi, № 186, (24.09.1905).

Ekim öncesinde durum yeniden gerginleşti. İrevan Guberniyası'nın yeni general-valisi kont Vladimir Tizenhauzen'in başkanlığında İrevan temsilcilerinin katılımıyla barış ve istikrarın sağlanması için geçici komisyon oluşturuldu. Komisyon üyelerine yaşanan çatışmalar sonucu zarar görenlerin hasarlarının belirlenmesi ve iki hafta boyunca bu hasarın zarar veren tarafından karşılanması için yetkili kurumların düzenlemeler yapması öngörülmekteydi. İrevan'ın ünlü aydınlarından Penah Han Makinski, Kerbelayı Mehmet Aliyev, Ağa Han İrevanski, Mir Abbas Mirbabayev, Elekber Bey İsmayılov, Abbasgulu Bey Hacıbeylinski komisyonun üyeleri arasındaydılar.⁸⁴

20 Şubat 1906'da Tiflis'te Kafkas Valisi Voronsov-Daşkov'un sarayında Ermeni-Müslüman çatışmalarına son vermek amacıyla toplantılar düzenlenmişti. Dönemin başında "Ermeni-Müslüman kurultayı" olarak tanımlanan bu konferansta valiliğin tüm heyeti, Tiflis, Yelizavetpol ve İrevan valileri, Ermenilerin 28, Müslümanların 29 temsilcisi, iki imam ve iki piskopos yer almıştır. İrevan Guberniyası'nın Müslüman temsilcilerini Ağa Han İrevanski, Abbasgulu Bey Hacıbeylinski ve şahzade Şahgulu Mirza temsil etmiştir.⁸⁵

20 Şubat-7 Mart tarihleri arasında süren bu toplantıda Müslüman temsilcileri Ahmet Bey Ağayev, Alimerdan Bey Topçubaşov, Edil Han Ziyathanov ve başkaları "Taşnaksutyun" partisinin faaliyetlerini eleştirerek, onun Kafkasya'da yapılan katliamların, terör eylemlerinin düzenleyicisi ve uygulayıcısı olduğunu göstermiş ve resmi hükümet çevrelerinin bu örgütün eylemlerine görmezden geldiğini kanıtlamışlardır.⁸⁶

⁸⁴ Kaspi gazetesi, № 39, (19.02.1906).

⁸⁵ Kaspi gazetesi, № 42, (23.02.1906).

⁸⁶ M.S. Ordubadi, **Qanlı illər**. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991. s. 105-116.

Tiflis'te yapılan toplantının sonucu olarak Ermeni-Müslüman uzlaşma komisyonu kurulmuştu. Lakin belli bir süre sonra Ermeni çeteleri yeniden katliamlara başlamışlardır. Ermeni yazar A-do'nun verdiği bilgiye göre, İrevan kentinde dördüncü Ermeni-Müslüman çatışması 27 Mayıs ve 8-9 Haziran 1906 tarihinde yaşanmıştır. A-do'nun yazdığına göre, çatışma 27 Mayıs'da İrevan'daki Kañtar (Terazi) meydanında başlamıştır. Çatışma çok kısa sürmüş ve yardıma gelen askeri birlikler çatışmaları durdurmağı başarmıştır. Çatışmalarda öldürülen 22 kişiden 13'ü Ermeni, 7'si Türk, 1'i Molokan⁸⁷ ve 1'i de Yahudi olmuştur. 14 yaralının 7'si Ermeni, 4'ü Türk, geri kalanı diğer milletlerin temsilcileri olmuşlardır. A-do'nun verdiği bilgiye göre, 8 Haziran'da İrevan'da yeniden çatışma başlasa da, ordunun müdahalesi ile çatışmalar durdurulmuştur. Bu çatışmada 10 kişi öldürülmüştür. Ölenlerden 5'i Türk, 3'ü Ermeni, 1'i Kürt ve 1'i de Yahudi olmuştur. 19 yaralıdan ise 13'ü Türk, 6'sı Ermeni olmuştur. 9 Haziran sabahı yaşanan çatışmalarda ise ölen olmamıştır.⁸⁸

M.S. Ordubadi 1905 yılı katliamı hakkında şöyle yazmıştır: "İrevan bir yanar dağa, volkana dönüşmüş asil İslam milletini yakmakta, boğmakta idi ..." ⁸⁹ Sadece "Difai" partisinin Gence'de merkezi ve daha sonra yerel şubelerinin kurulmasından ve bu partinin üyelerinin Ermeni terörüne karşı mücadeleye başlamasından sonra Ermeni saldırıları sona ermiştir.

XX. yüzyılın başlarında İrevan'da yaşayan Azerbaycanlı ve Ermenilerin sayısı yaklaşık olarak eşitti (12,5 bin kişi).

⁸⁷ Eski Rusya Çarlığı ve SSCB sınırları içinde yaşayan hristiyan Slavlar'dır. Bunlar Ortodoks Rus Kilisesi'ne bağlı değiller. Onlar kendilerini ne Ortodoks, ne Protestan, ne de Katolik olarak tanımlarlar. Kendilerini "Manevi Hristiyanlar" olarak tanımlarlar. (çevirmenin notu)

⁸⁸ A-Do, a.g.e., s. 62-63.

⁸⁹ Ordubadi M.S., a.g.e., s. 27-35.

Fakat 1905-1906 yıllarında İrevan'da Ermenilerin yaptıkları toplu katliamlardan sonra nüfusun dengesi Ermenilerin lehine değişmişti. Zengin Azerbaycanlıların bir kısmının İrevan'dan göç etmesi şehirde Azerbaycanlıların pozisyonunu önemli ölçüde zayıflatmıştı.

Araştırmaların sonucu 1905-1906 yıllarında Ermeni birliklerinin Bakü'de, İrevan'da ve çevre köylerinde, Eçmiadzin (Üçkilse), Şerur-Dereleyez ve Nahçıvan kazalarında, Yelizavetpol (Gence) Guberniyası'nın Zengezur kazasının Gorus, Kafan (Kapan) ve Karakilse (Sisyan) nahiyelerinde, Şuşa, Cavanşir, Cebrail, Kazak kazalarında, Tiflis kentinde ve Borçalı'da toplu katliamlar yaptığı, 200'den fazla yerleşim yerini yakıp yıktıkları ortaya çıkmıştır.

1918-1920 Soykırımı

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'ya saldıran Rus ordusunda 150 bin Ermeni askeri bulunmaktaydı. Üstelik Eçmiadzin kilisesinin onayı ile 10 bin gönüllüden oluşan 4 Ermeni birliği de Güney Azerbaycan toprakları (Hoy, Urmiye, Selmas eyaletleri üzerinden) ve Kars vilayeti üzerinden hareket ederek Rus birliklerine katılmışlardı.⁹⁰ Fırsattan yararlanan Ermeni orduları geçtikleri yolların üzerindeki Azerbaycanlı ve Türk köylerini yakıp yıkıyor ve kitlesel katliamlar yapıyorlardı.

Kasım 1917'de Rusya'da yaşanan darbe sonucunda, Rus birlikleri silah ve mühimmatını Ermeni komutanlarına teslim ederek Doğu Anadolu'dan geri çekildiler. Rus askerilerinin çekilmesinden sonra Ermeniler katliamların boyutunu daha da genişletmişlerdir. 1918 yılının Şubat'ından itibaren Türk

⁹⁰ А.О. Арутюнян, **Кавказский фронт 1914-1917 гг.**, Аястан, Ереван, 1971, с. 296.

birlikleri karşı saldırıya geçerek Ermeni birliklerini Doğu Anadolu'dan çıkardılar.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma niyetlerinin boşa çıkmasından sonra Ermeniler ve müttefikleri İrevan Guberniyası ve ona bitişik bölgelerde Ermeni devleti kurma fikrini gündeme getirdiler.

Andranik'in, Hamazasp'ın, Dron'un ve Njdeh'in komutanı olduğu Ermeni ordusu öncelikle Erzurum ve Kars illerinde, sonra ise İrevan Guberniyası'nda ve Zengezur'da Müslümanlara karşı soykırım gerçekleştirmişti. Rus işgali döneminde Doğu Anadolu'da yapılan katliamlarda iştirak eden Ermeniler de Güney Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Aynı dönemde Türkiye'den gelen 350 bin Ermeni'nin büyük bir kısmı İrevan Guberniyası'nda yerleşmesi sonucunda Azerbaycanlıların durumu daha da ağırlaşmıştı.

1918 yılının Mart ayına kadar Ermeni çeteleri sadece İrevan Guberniyası'nın İrevan kazasında 32, Eçmiadzin kazasında 84, Novo-Beyazıt kazasında 7 ve Sürmeli kazasında 75 köyü yani toplam 198 köyü yok etmiştir. Bu kazalarda yaklaşık 135 bin Türk soykırımı uğramıştır⁹¹

1918 yılının Mart ayında Güney Kafkasya (Transkafkasya) Seymi'ndeki Müslüman milletvekillerinden oluşan grup tarafından İrevan Guberniyası'ndan olan mültecilerin durumunu araştırma komisyonu kurdu. Komisyon Seym hükümeti karşısında konuyu gündeme getirerek bölgeye araştırma heyeti göndermeyi başarmış, araştırmaların sonucu Seymin oturumunda müzakere edilmiştir. Fakat ne yazık ki, mültecilerin durumu belli ölçüde iyileştirilse de, bölgede

⁹¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siy.10, iş.80, vərəq.49-56.

Müslüman halka karşı yapılan katliamları durdurmak mümkün olmamıştı⁹²

İrevan Guberniyası'nda yaşayan Müslümanlara yardım etmek için Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin İrevan kentinde şubesi kurulmuştur. İrevan Guberniyası'nda Azerbaycanlıların toplu katliamlarının birinci aşaması tarihi Azerbaycan topraklarında ilk kez bağımsız Ermeni devletinin kurulmasına denk gelmiştir. 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi⁹³ kendini feshetmiş ve Seym'e üye ülkeler Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişti. Müslüman Ulusal Konseyi 27 Mayıs'ta gerçekleştirilen oturumda Güney Kafkasya Fedetaif Birliği'nin Milli Eğitim Bakanı Nesib Bey Yusufbey'li Müslüman ve Ermeniler arasındaki sorunun çözümü konusunda şunları anlatmıştır: Batum toplantısında temsil edilen Türkiye heyetinin kanaatine göre, Güney Kafkasya bağımsızlığını korumalıdır, onun birliğinin ve dayanışmasının korunması için Ermenilere biraz toprak ödün verilmelidir.⁹⁴

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra, 29 Mayıs'ta yapılan Müslüman Milli Konseyi toplantısında İrevan'ın başkent olarak Ermenistan'a ödün verilmesi kararı alındı. Ulusal Konsey'in İrevan'dan olan üyeleri bu karara hemen itiraz ettiler. Lakin 28 üyeden 16'sının lehte, üçünün tarafsız ve birinin aleyhte oy kullanması ile karar kabul edildi⁹⁵. Ulusal Konsey'in 1 Haziran'da yapılan toplantısında Konseyin İrevan'dan olan üyeleri Mir Hidayet Seyidov, Bağır Rizayev ve Neriman Bey

⁹² Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Баку, 1920, Второй часть, с. 10-11.

⁹³ Seym Ocak 1918'de üç Güney Kafkasya devletinin kurmuş olduğu yasama organıydı.

⁹⁴ ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 46.

⁹⁵ ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 51-52.

Nerimanbeyov İrevan'ın Ermenistan'a ödün verilmesi hakkındaki karara yazılı olarak itirazlarını bildirseler de sonuç değişmedi. İrevan Guberniyası'ndaki durumu yerinde öğrenmek için bölgeye heyet gönderme kararı alındı.⁹⁶

Mayıs 1918'te Gümrü ve Büyük Karakilse Türk ordusu tarafından Doğu Anadolu'da Türklere karşı kitlesel katliamlar yapan Ermeni silahlı birliklerinden geri alındı. Türk ordusu İrevan kentinden 7 kilometre uzaklıktaki Uluhanlı'ya gelmiş, şehre girmeden Nahçıvan doğrultusunda hareket etmişti. 4 Haziran'da Batum'da Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan barış ve dostluk barış anlaşmasına göre, Ermenistan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü yaklaşık 10 bin km², nüfusu ise 321 bin (dahil 230 bin Ermeni, 80 bin Müslüman, 5 bin Yezidi Kürdü, 6 bin diğer milletler) idi. Bu ülkenin topraklarına Novo-Beyazıt kazası, İrevan kazasının beşte üçü, Eçmiadzin kazasının dörtte biri, Gümrü kazasının dörtte biri dahildi.⁹⁷

Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin 13 Haziran tarihli oturumunda Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları katliamlar hakkında İrevan'dan gelen haberler tartışıldı. İrevan Guberniyası'nda zor şartlarda olan mülteci sayısının 150 bine ulaştığı, Ermenilerin 206 köyü yok ettiği bildirildi. Ulusal Konsey İrevan Guberniyası'ndaki mültecilere maddi yardım yapılması için temsilci göndermeye karar verdi. Ayrıca İrevan Guberniyası topraklarında bulunan Türk birliklerinin komutanlığından mültecilere gıda yardımı ve onların kendi yurtlarına dönmeleri için Ermenistan hükümetine baskı yapması için ricada bulunuldu.⁹⁸

⁹⁶ ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 53-54.

⁹⁷ Дж.Киракосян, **Младотурки перед судом истории**, İrevan, 1986, s. 239.

⁹⁸ ARDA, fond 970, siy.1, iş 6, v. 1.

Andranik'in komutanı olduğu Ermeni birliklerinin Zengezur'u işgal etmesi, Ermenistan hükümetinin Dağlık Karabağ'ı tartışmalı bölge olarak görmesi Azerbaycan'ın da karşı adım atmasına neden olmuştur. Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Ermenistan'ın Gürcistan'daki temsilcisine mektubunda Karabağ'ın tartışmalı bölge olarak kabul edilmesi hakkındaki Ermenistan'ın iddiasının taraflar arasında varılan anlaşmanın ihlali demek olduğunu, Azerbaycan tarafının da İrevan kentine, İrevan Guberniyası'nın Eçmiadzin, Novo-Beyazıt ve İrevan kazalarının bir bölümüne yönelik hakk iddiasını saklı tuttuğunu açıklamıştı.⁹⁹

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Antlaşması ile Türk birliklerinin Güney Kafkasya'dan çekilmesinden sonra Ermenilerin İrevan Guberniyası bölgesinde Azerbaycanlılara karşı toplu yağma ve katliamlarının ikinci aşaması başlamıştır. Azerbaycan hükümeti Aralık sonlarında Muhammed Han Tekinski'ni Ermenistan'da diplomatik temsilci olarak tayin etmiştir. Azerbaycan'ın İrevan'da diplomatik temsilciliği faaliyete başlayana kadar Ermenilerin İrevan Guberniyası'nda yaptıkları katliamlar konusunda uluslararası örgütleri, Azerbaycan basınını ve resmi yetkilileri İrevan Müslüman Ulusal Konseyi, İrevan Müslüman Hayriye Cemiyeti ve İrevan Guberniyası Hemşeriler Örgütü bilgilendirmiştir.

4 Ocak 1919'da İrevan Guberniyası Hemşerileri Örgütü Başkanı Teymur Han Makinski'nin gönderdiği bilgilendirme raporunda şunlar yer almıştır: "Aralık 1917'den Haziran 1918'e yani Türk birliklerinin gelişine kadar İrevan Guberniyası'nda Ermeni askeri birlikleri tarafından 200'den fazla Müslüman yerleşim birimi tahrip edilerek yağmalanmış, yakılmış, nüfusun bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da dağlara

⁹⁹ ARDA, f.897, siy.1, iş.11, v. 246.

kaçarak açlıktan ve soğuktan hayatlarını kaybetmiştir". Onun verdiği bilgiye göre, Ermeni çeteleri Sürmeli kazasını bütünüyle, İrevan, Eçmiadzin, Şerur-Dereleyez kazalarının da bir bölümünü ele geçirerek Nahçıvan istikametinde hareket etmektedirler. Onlar masum Müslüman halkı da öldürüyor, Müslüman halk dağ yolları ile İran'a kaçıyor, bu da kaçınılmaz ölüm demektir. Teymur Han Makinski zorla boşaltılan Müslüman köylerinde Türkiye'den gelen Ermeni göçmenlerinin yerleştiklerini yazıyordu."¹⁰⁰

4 Ocak 1919 yılında parlamentonun üyeleri Teymur Han Makinski'nin, Muharrem Meherremov'un, Ekberağa Şeyhülislamov'un ve İrevan Guberniyası aydınlarının imzası ile parlamento başkanına yapılan başvuruda şöyle deniyordu, "İrevan Guberniyası'nda 500 bin Müslüman ahali kendilerini Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul ediyor ve Paris Barış Konferansı'nda kaderleri belirlenene kadar güvenlik içinde yaşamalarına Ermeniler tarafından engel olunmamasını istemektedirler. Ermeni birliklerinin yaptıkları katliamlara karşın parlamentodan, İrevan Müslümanlarının korunması için gerekli önlemlerin alınması talep ediliyor."¹⁰¹

İrevan Guberniyası Müslümanlarının temsilcileri adına 1919 yılının Ocak ayında Mir Hidayet Seyidov'un Azerbaycan hükümetinin başkanına yaptığı bir başvuruda ise şunlar yazılıydı, "Ermenistan hükümeti dışarıdan gelen Ermeni göçmenleri silah zoruyla kovulan Müslümanların köylerinde barındırıyor. Amaçları, mümkün olduğunca Müslümanları tüm kazalardan temizlemek ve Paris Konferansı'nda bu toprakların Ermenilere ait olduğunu kanıtlamaktır".¹⁰²

¹⁰⁰ ARDA, f.970, siy.1, iş.202, v.468.

¹⁰¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, səh.150-156.

¹⁰² Azərbaycan gazetesi, (rusca), №8, (14.01.1919).

Müttefiklerin Güney Kafkasya Kuvvetler Komutanı Tümgeneral A. Tomson Ermenileri silahlanmalarına dolaylı yoldan yardım ederek onları yeni toprakları ele geçirmeleri için cesaretlendirdi.¹⁰³ 28 Mayıs 1919'da Ermenistan Parlamentosu Türkiye'nin 6 vilayetinin Ermenistan'a birleştirerek "Birleşmiş Ermenistan" devletinin kurulması hakkında karar kabul etti. "Birleşmiş Ermenistan"a Ermenistan hükümetinin Azerbaycan'dan talep ettiği araziler de dahil edilmişti.¹⁰⁴

4 Haziran 1919 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı A.Ziyathanov Ermenistan'daki diplomatik temsilci M.Tekinski'ye gönderdiği mektupta Parlamentoda kuracağı komisyon için Ermenilerin İrevan Guberniyası'nda yaptıkları katliamlar hakkında bilgi toplamasını istemişti. Öte taraftan Azerbaycan hükümeti Azerbaycanlılara karşı katliamların durdurulması için Ermenistan hükümeti ile yoğun görüşmeler sürdürmüştür. Ermenistan hükümeti ise diplomatik yazışmalarla oyalayarak yayılcı politikasını sürdürüyordu. Arşiv belgelerine göre, Ermeniler bir gün de olsun İrevan Guberniyası'nda Azerbaycanlılara karşı saldırılarını durdurmamıştır.

"Azerbaycan" (Rusça) gazetesinde 29 Haziran-1 Temmuz 1919 tarihlerinde yayınlanan "Ermenistan'da Müslümanların durumu" başlıklı makalede İrevan şehrinin Azerbaycanlı nüfusunun trajik durumu hakkında şunlar yazıyordu: "Ermenistan Cumhuriyeti'nde Müslümanların durumu faciayadır. İrevan'da güzel evlerin ve bahçelerin büyük çoğunluğu Müslümanlara aitti... Türk birlikleri İrevan'a yaklaştığı zaman şehrin Müslüman nüfusu nedense korkarak şehri

¹⁰³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra ARPIİSSA), fond 2761, siyahı 9, iş 4, vərəq. 40.

¹⁰⁴ Джамил Гасанлы, **История дипломатии Азербайджанской Республики**. В трех томах. Том I. Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Москва, 2010. с.344.

terk etmişti. Onların malına, mülküne Türkiye'den gelen Ermeni mülteciler sahip çıkmışlardır. Ermenistan'ın egemenliğinde yaşamağı kabul eden Müslümanlar şehre geri dönerken yollarda Ermeni orduları tarafından tamamen yağmalanmışlardır... Ermeni mültecileri zengin Müslümanları kendi evlerine girmelerine izin vermedikleri için onlar camilere sığınmak zorunda kalmışlardır... Ermenistan hükümeti binlerce, hasta Müslümanı açık havada yaşamaya zorlamıştır...

Müslümanların çektiği işkenceleri tarif etmek çok zordur. Çoğu buna dayanamayıp delirmiştir. Müslümanların evlerini istila eden Ermeniler, onlardan büyük miktarda malzeme aldıktan sonra evlerine döner ve Müslümanlar bundan sonra sığındıkları camilerden evlerine geri gidebilmişlerdir.

Ermenistan hükümeti kasten ve düşünülmüş şekilde Ermeni mültecileri Müslüman mahallelerinde ve evlerinde yerleştirmektedir".¹⁰⁵

"Azerbaycan" gazetesini (Rusça) 9 Temmuz 1919 yılında "İrevan ve Karabağ" başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu: "Taşnakların İrevan Guberniyası'nda Müslüman nüfusa karşı işlediği suçlar cezasız kaldı ve ne kamuoyuna, ne de basına bildirildi. 1918 yılının Mart ayında "Bütün Müslümanlara ölüm" amacını ilan eden Taşnaklar İrevan Guberniyası'nın Sürmeli kazasının tüm Müslüman köylerini yakıp yıkmıştır. Kazanın sakinleri toplu şekilde yok edilmiştir. Kuluna, Yayı, Oba, Gazığışlag, Amarat köylerinin neredeyse tüm halkı öldürülmüştür. Mucize sonucu kurtulan 6000 kişi Dize köyüne toplanmış ve Araz nehrinden geçip İrevan kazasına gelmişler. Fakat Ermeni birlikleri bu köyü ablukaya alarak toplanan halkı öldürdüler. Öldürdükleri insanların cesetlerini caminin

¹⁰⁵ Azərbaycan gazetesi, №134-135, (29 Haziran-1 Temmuz 1919).

havuzuna atmışlardır... Sürmeli kazasında taş taş üste kalmamıştır...

Diğer kazalardaki-Novo-Beyazıt, Eçmiadzin ve İrevan'daki Müslümanların durumu daha da kötüdür. Burada süngülerle saldırı ve bombardıman yapılarak savaşmışlardır. Ermenilerin saldırılarının kahraman köy korucuları ve gönüllüler sayesinde "Kurt kapısı"nda durdurulmuş, sadece Şerur ve Nahçıvan zarar görmemiştir... İrevan'dan ve kazalardan topluca Kars'a göçen Müslüman nüfusun durumu Ermenilerin oraya gelmesinden sonra daha da kötü hal almıştır. Onlar (yani Azerbaycanlılar) Anadolu dağlarında sığınak aramaya mecbur kalmışlardır. Ermenilere İrevan Guberniyası'nda Müslüman nüfusa yaptıkları yetmemiştir ki, dışarıdan aldıkları yardımla Taşnaklar İrevan katliamını Karabağ'da da tekrarlamaya çalışıyorlar.

Azerbaycan'daki Ermenilerin durumu ile İrevan'daki Müslümanların durumunu karşılaştırmak ilginç olacaktır. Ermeniler bizim ülkemizde tam vatandaşlardır. Onlar tüm sivil özgürlüklerinden yararlanırlar, parlamentoda ve hükümette temsil ediliyorlar, onların çocuklarının eğitimi için devlet büyük miktarda kaynak ayırıyor, hiç kimse onlara dokunmuyor, onlar başka guberniyalarda kendilerine sığınak aramıyorlar. İrevan Müslümanlarının ise bir bölümü yok edilmiş, bir bölümü çevre bölgelere dağılmışlar ve kendilerine hiçbir yerde sığınacak yer bulamamışlardır."¹⁰⁶ Bu makale Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerle Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azerbaycanlıların durumu arasındaki farkını açıkça ifade ediyordu.

Azerbaycan Parlamentosu 17 Temmuz 1919 tarihli oturumunda Zengezur kazasından ve İrevan Guberniyası'ndan olan mültecilerin durumunu müzakere etmiştir. Bağır bey

¹⁰⁶ Azərbycan gazetesi (rusca), №142 (09.07.1919).

Rizayev bir yıl önce İrevan'da 22 bin Müslümanın yaşadığını ve onların çoğunun şehri terk ettiklerini, son zamanlarda ise tek-tek dönenlerin evlerini ve eşyalarına zarar verdiklerini gördüklerini söylüyor. O, Ermeni hükümetinin Müslüman göçmenlere yardım etmediğini bildirdi. Garabey Garabeyov da şöyle diyor: "Ermeni yoksullarına, Ermeni hükümeti ve Amerikan heyeti tarafından buğday yardımı yapıldı. Ama oradaki Müslümanların hepsi aç ve kapı-kapı dolanıyorlar. Halleri hayli kötü... Ermenistan'da Müslümanlar için bu şekilde yaşamak mümkün değil... Müslüman köylerinde bulunan Müslümanları çıkardılar. İrevan aç insanlarla doludur. Rica ediyorlar, (hayır kurumlarını göz önünde bulunduruluyor) onlar köylerine dönüp yaşasınlar. Ama onları köye bırakmıyorlar ve diyorlar ki, köyde 45 ev varsa, hepsi Ermeniler ile doldu, artık Müslüman gelemmez. Özet olarak, resmi haberlere göre, Ermeniler Müslümanlara olmadık işkenceler yapıyorlar. Önceden de ettiler. Mezarlığın taşlarını bile çıkararak dağıtmışlardır. Camilerin kapısını, penceresini çıkarıp götürdüler. Çatısını uçurup orada rezaletler yapıyorlar". Sultan Mecid Genizade ise şöyle diyor: "Orada kardeşlerimizi kesiyorlar, öldürüyorlar. Amaçları, bir tane bile Müslümanlardan kalmasın. Atalarının yerlerini terk etsinler..."¹⁰⁷

Himayəçilik Bakanlığı'nın¹⁰⁸ Ermenistan'daki temsilcisi Teymurimur Han Makinski'nin 11 Kasım 1919 yılında Himayəçilik Bakanlığına gönderdiği raporunda şunlar yazılmıştır: "1918 yılının Şubatı'ndan beri süren katliamlar sonucunda 0,5 milyon nüfus dilenci durumuna düştü. (Nahçıvan kazasından, Şerur istasyonundan, Sürmeli istasyonunun 2.-3. polis alanlarından ve Zengibasır ilçesinden başka). Aynı topraklarda Müslüman nüfus her şeyini kaybetti. Enkaza dönen

¹⁰⁷ Azərbycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, səh.855-559.

¹⁰⁸ Bakanlığın görevi iç çatışmalardan etkilenen sivillerle ilgilenmekti.

bölgelerde nüfus 200 binden fazlaydı. Onlar hastalıktan ve açlıktan yok oldular, defalarca talana ve katliamlara maruz kalmışlardır. Bunlara İrevan Müslümanları, Zengibasarin Göykümbet, Arbat, Ağcağışlag ve Çarbah köyleri dahildir. Neredeyse, ölenlerin sayısı 100-120 bin kişidir. 50 bin kişi Azerbaycan'a mülteci olarak gelmiş. Yaklaşık bir o kadarı da İrevan'da, Zengibasar ilçesinde, Sürmeli kazasının 2 bölgesinde ve Eçmiadzin'de yaşıyorlar. Kalan mülteciler Nahçıvan'a, Şerur'a, Sürmeli kazasının 3'üncü bölgesine ve Kars vilayetinin Kağızman ilçesine sığınmışlardır. Bazıları Maku Hanlığına ve Türkiye topraklarına gitmişlerdir. Şimdiki noktada 50 bin kişiye gıda yardımı (un, tahıl ve ekmek şeklinde) yapılmalıydı. İrevan kentinde açlık çeken nüfus 8 bin kişidir."¹⁰⁹

20 Aralık 1919'da Tiflis'te İrevan Guberniyası ve Kars vilayetinden gelen mültecilerin söylediklerine göre hazırlanan tutanaklarda şunlar yer alıyordu, "Aras ve Tarasum nehirlerinin diğer kıyısında, Uluhanlı istasyonundan 17 verst¹¹⁰ mesafede, daha güvenli bir yerde malı-mülkü talan edilmiş 50 bin mülteci toplanmıştır. Ayrıca, Azerbaycan'ın İrevan'daki temsilciliğinin emrinde 14 kişinin çalıştığı, onların da görevinin İrevan'daki mültecilere yardım ederek, onları Azerbaycan'a göndermekten ibaret olduğu, fakat İrevan'dan 20 verstden artık uzak mesafede olan mültecilerin ise kaderleriyle baş başa kaldılar."¹¹¹

Azerbaycan Parlamentosu 5 Ocak 1920 tarihli toplantısında mültecilerin meselesini müzakere etmiş ve Ermenistan'dan 300 bin mültecinin geldiği belirtilmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ ARDA, fond 2894, siy. 1, iş 1, v. 19.

¹¹⁰ 17. Yüzyılda ortaya çıkan Rus ölçü birimidir. 1 Verst eşittir 1.0668 kilometreye.

¹¹¹ ARDA, f.897, siy.1, iş.40, v.186-187.

¹¹² Azərbycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, səh.695.

Azerbaycan'ın Ermenistan'daki diplomatik temsilciliğinden Mir Mahmud Mirbabayev'in 25 Ocak 1920'de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği gizli mektupta, İrevan kentindeki Müslümanların durumunun daha da ağır olduğu belirtiliyordu: "Müslüman dükkanları yok edilmiş, evler yıkılmış ve güvenli yaşam için hiçbir garanti bulunmamaktadır."¹¹³

1920 yılının Nisan ayında Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden yararlanan Taşnak hükümetinin Azerbaycanlılara karşı katliamları daha da büyüyerek, sertleşti.

1919 yılında 29 bin nüfusu olan İrevan kentinde 14 bin kişi, Eçmiadzin kazasında ise 6 ay içinde 4 bin kişi açlıktan hayatını kaybetti, açlıktan ölenlerin mutlak çoğunluğu Azerbaycanlılar olmuştur. Çünkü o dönemde Azerbaycanlılar evlerinden çıkamadıkları için ölüme mahkum edilmişlerdi. Oysa, bu dönemde Ermenistan'da doktor Yarroun'un başkanlığında Amerika'nın Ermenistan'a Yardım Komitesi faaliyet gösteriyordu.

İrevan kentinde Azerbaycanlıların bir kısmının Ermeni katliamlarından canlarını kurtarmalarının başlıca nedenleri onların toplu şekilde (şehrin Demirbulag, Tepebaşı, Kale şehir ve Eski şehir bölümlerinde) yerleşik olmaları, Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliğinin, Azerbaycan Himayecilik Bakanlığı, Bakü Müslüman Yardım Cemiyeti'nin İrevan kentinde faaliyet gösteren temsilcilerinin mümkün olduğunca denetimleri olmuştu. Diğer yerlerde ise böyle denetim olmadığından Ermeni çeteleri Azerbaycanlılara karşı öldürme ve yağmalamayı istedikleri şekilde gerçekleştirmişlerdir.

¹¹³ ARDA, f. 897, siy.1, iş.78, v.22-24.

Genellikle, 1918-1920 yıllarında Ermeni silahlı birlikleri tarafından Şamahı'da 58, Guba'da 112, Gence Guberniyası'nda 323 (dâhil, Zengezurda 166, Karabağ'da 157), İrevan Guberniyası'nda 300, Kars ilinde 82 yerleşim birimi yok edilmiş, yüz binlerce Azerbaycanlı katledilmiş, bir milyona yakın nüfus kendi tarihi topraklarından göç ettirilmiştir. Genellikle, 1905-1920 yıllarında sadece şimdiki Ermenistan topraklarında 500'den fazla Azerbaycanlı köyü yıkılmış ve onların büyük çoğunluğu Ermenileştirilmiştir.

1916 yılında İrevan Guberniyası'nda 373 bin 582 Azerbaycanlının yaşadığının tespit edilmesine rağmen, Kasım 1920'de Ermenistan SSC de yaklaşık 10 bin Azerbaycanlı nüfus kalmıştır.¹¹⁴

Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulduktan sonra Azerbaycanlıların çok azı evlerine geri dönebilmişti. 1922 yılında İrevan'da toplam 5 bin 124 Azerbaycanlı ve 40 bin 396 Ermeni yaşıyordu. Dolayısıyla, 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlıların sayısı 2,5 defa azalmış, Ermenilerin sayısı ise yaklaşık 4 defa artmıştı. 1918-1920 yıllarında Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı tam olarak soykırım işlendiği kanaatine varmak için arşivlerde ve dönemin basınında yeterince belge mevcuttur.

1948-1953 Sürgünü

Gerek Çarlık Rusyası döneminde, gerekse de Sovyet yıllarında Ermeni politikacılar her fırsattan yararlanarak Türkleri kendi topraklarından sürme politikasını uygulamaya koymuşlardır. Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı 1905-1906 ve 1918-1920 yıllarında yaptıkları toplu katliamlar ve soykırım eylemleri konjektürel fırsatın sonucudur ve bu konu ön-

¹¹⁴ Zaven Korkodyan, **Xorhrdayin Hayastani bnakçutyuni**. (1831-1931) (Sovet Ermenistanı'nın nüfusu. Yerevan, 1932, s.184)

ceki bölümlerde detaylı olarak açıklanmıştır. 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların tarihi toprakları Ermenistan SSC'den toplu şekilde sürülmesi ise Ermenilerin ve onların "müttefiklerinin" İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Sovyetler Birliği'nin üstün konuma gelmesi ile oluşan ortamdan yararlanmasıdır.

Haziran 1944'te Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Gurgen Arutinov ünlü Sovyet tarihçisi Yevgeni Tarleni İrevan'a davet ederek, onunla "Batı Ermenistan"ın (yani Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki topraklarının bir bölümünün) Sovyet Ermenistanı'na "birleştirilmesi" konusunu görüşmüştür. Sonuçta akademik Tarleni'n SSCB Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne sunduğu rapor SSCB Halk Komiserleri Kurulu Başkanı Josef Stalin'in katılımı ile müzakere edilmiş olmasına rağmen kabul edilmemişti.¹¹⁵

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Ermenilerin Türkiye'ye karşı toprak iddiası ile SSCB'nin Türkiye'ye saldırı planları örtüşmekteydi.¹¹⁶ Stalin Rusya ile Türkiye'nin 1914 yıl sınırlarına geri dönmelerini, yani Kars ve Ardahan vilayetlerini Türkiye'den almak istiyordu. Fakat Türkiye'den alınacak bölgede kimlerin yerleştirilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorunun yurtdışında yerleşen Türkiye kökenli Ermenilerle çözülmesi öngörülüyordu. Aynı zamanda bütün Ermenilerin katolikosunun seçilmesi süreci başlamıştı. J.Stalin bunu kullanarak, Eçmiadzin Kilisesi piskoposu, katolikos postuna aday Gevorg Çörekçyan'ı Moskova'ya çağırdı. 19 Nisan 1945'de Gevorg Çörekçyan'la görüşen Stalin ona, Sovyet hükümeti 1921 yılında Türkiye'ye verilmiş toprakları almak istiyor. Arzu edilen, bu topraklarda Türkiye'den kaçmış ve hazırda

¹¹⁵ Hoeв Ковчег gazetesi, № 3 (138), mart 2009.

¹¹⁶ Cəmil Həsənlı, **SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı**. Bakı: Adiloğlu,2005, s.212.

dış ülkelere dağılmış Ermenilerin yerleştirilmesidir, diyor. Stalin yaklaşık 100 bin Ermeni'nin Ermenistan SSC'ye yerleştirilmesi hakkında düzenlemenin yapılacağı sözünü vererek, Eçmiadzin kilisesinin bu işte yardımcı olmasını istiyordu.¹¹⁷ Bu görüşmeden sonra yurt dışındaki Ermenilerin Ermenistan'a göçüne paralel olarak, Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürülmesi için ciddi hazırlıklar yapıldı. Sovyet hükümeti Azerbaycanlıların Ermenistan'dan çıkarılması gereğini Mingeçevir su barajının kullanıma sunulmasından sonra Kür-Araz ovalığında ekilecek pamuk tarlalarında çalışacak işçi gücüne ihtiyacın artması ile izah ediyordu.

15 Mayıs 1945'te Ermenistan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri G.Arutinov Stalin'e mektup yazarak, yurtdışında yaşayan Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na "geri getirilmesi"ni rica etmiştir. 6 Haziran'da Kremlin'de Stalin'le görüşen Arutinov mektubunu ona sunmuştur. İ.Stalin Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'dan 1914 yılı ve 1921 yılı haritalarını istemiştir.

27 Ekim de Arutinov yeniden Stalin'in kabulünde bulunurken Stalin ona Sovyet hükümetinin Türkiye'ye karşı toprak iddiasının gündemden düşmediğini bildirmiştir. Arutinov 300 binden fazla Ermeni'nin Sovyet Ermenistanı'na gelmeye hazır olduğunu, ancak ilk önce "mevcut adaletsizliğin" giderilmesini - yani Dağlık Karabağ ve Nahçıvan meselesinin çözülmesini istemiştir. Arutinov görüşmenin sonunda Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a birleştirilmesi hakkındaki sonraki mektubunu Stalin'e teslim etmiştir.¹¹⁸

21 Kasım 1945 tarihinde SSCB Halk Komiserleri Kurulu "Ermenilerin dışarıdan Sovyet Ermenistanı'na dönmeleri

¹¹⁷ Паргев Геворгян, "В борьбе за существование". Армянский вестник gazetesini, Moskva, Eylül 1993.

¹¹⁸ Ноев Ковчег gazetesini, № 3 (138), mart, 2009.

hakkında" karar kabul eder. Bundan bir hafta sonra Umumittifak Komünist Bolşevikler Partisi Merkezi Komitesi'nin (ÜİK (b) P) MK) ikinci katibi G.Malenkov Arutinov'un Stalin'e sunmuş olduğu "Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi hakkında" mektubunu Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Birinci Katibi Mir Cefer Bağirov'a gönderir. 10 Aralık 1945 yılında Arutinov'a cevap veren Bağirov, Şuşa dışında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni Ermenistan'a, nüfusunun çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşan Ermenistan'ın Ezizbeyov, Vedi ve Karabağlar bölgelerinin ise Azerbaycan'a birleştirilmesini ister.¹¹⁹ Bundan sonra bu mesele kapatılsa da, Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürülmesi meselesi gündemde kalmıştır.

19 Ekim 1946 tarihinde SSCB Yüksek Sovyeti Ermenistan'a SSC'ye "geri dönen" Ermenilere (Aslında, dışarıdan getirilen Ermenileri "geri dönen" olarak tanımlamak bilimsel açıdan doğru değildi. Çünkü göç ettirilerek getirilen Ermeniler şimdiki Ermenistan topraklarında oturmamışlardı) Sovyetler Birliği'nin topraklarına girdikleri andan itibaren SSCB vatandaşı statüsü verilmesi kararını alınır. Sadece 1946 yılında Suriye, Yunanistan, Lübnan, Irak, Bulgaristan ve Romanya'dan 50 bin 900 Ermeni Ermenistan SSC'ye göç etmiştir. 1947 yılında Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır, Irak ve Lübnan'dan 35 bin 400 Ermeni Ermenistan'da yerleştirilmiştir. Ermenistan yönetimi 1946 yılına oranla 1947 yılında dışarıdan göçle getirilen Ermenilerin sayısının azalmasını nedenini, şehirlerden gelen Ermenilerin dağlık bölgelerde yerleşmek istememeleri ve sadece İrevan ve çevre ilçelerinde yerleşmek istemeleri ile izah etmiştir. Genellikle, 1946-1949 yıllarında yurt dışından Ermenistan'a 96 bin Ermeni göçmüş, onların da büyük bir kısmı İrevan'da yerleşmiş-

¹¹⁹ АРПІІSSA, фонд 1, siyahı 169, iş 249, s.8-12.

tir. Bunlar çoğunlukla şehir çevresindeki Nor-Areş, Zeytin, Nor Kilikya sitelerinde yerleşmişlerdir.¹²⁰

Tarihçiler SSCB'nin Türkiye'ye karşı toprak iddiasını İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB ile Batılı devletleri arasında "soğuk savaşın" başlama tarihi olarak değerlendirirler. Sovyet hükümeti ile ABD ve İngiltere arasında yapılan uzun süren diplomatik görüşmeler sonucunda nihayet, Sovyet hükümeti Türkiye'ye karşı toprak talebinden vazgeçmiştir. Ermeniler Sovyet hükümetinin yardımı ile Kars ve Ardahan'ı "geri almaktan" vazgeçseler de, 100 binden fazla Azerbaycanlı nüfusun tarihi topraklarından sürülmesinde başarılı oldular.

Aralık 1947'de Azerbaycan ve Ermenistan K (b) P MK'larının genel sekreteleri Stalin'e mektup göndererek, Ermenistan'da yaşayan 130 bin Azerbaycanlının göç ettirilmesi meselesinin çözüme kavuşturulmasını rica etmiştir. Kopyası Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Arşivi'nde saklanan bu mektubun altında imza, tarih ve gönderilme numarasına yer verilmemiştir.¹²¹

23 Aralık 1947 yılında SSCB Bakanlar Kurulu "Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması hakkında" kararını alır. Aynı kararda, 1948-1950 yıllarında gönüllülük ilkesi temelinde Ermenistan SSC'de yaşayan 100 bin kolhozcu ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına göçürülmesi belirtiliyordu. Kararın 1. maddesinde 1948 yılında 10 bin, 1949 yılında 40 bin ve 1950 yılında 50 bin kişinin göç ettirilmesi öngörülmüyordu. Bu kararın 11. paragrafında, Ermenistan SSC Bakanlar Sovyeti'ne Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına göç eden Azerbaycanlıların yerine yurt dışından Ermenistan'a gelen Ermenilerin

¹²⁰ Тадевос Акопян, **Очерк истории Еревана**. Ереван, 1977, с.335-336.

¹²¹ АРПİİSSА, фонд 1, сиу. 222, іш 48, вв. 1-2.

yerleştirilmesine ve kullanmalarına izin verilmesi, isteniyordu.¹²² SSCB Bakanlar Kurulu kararında "Diğer Azerbaycanlılar" tanımlamasına açıklık getirilmese de aslında burada fabrika işçileri ve kolhozcu olmayan Azerbaycanlılar kastedilmiştir.

23 Aralık 1947 tarihli karara ek olarak SSCB Bakanlar Kurulu 10 Mart 1948 tarihinde "Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması ile ilgili önlemler hakkında" ikinci bir karar kabul etmiştir. 14 maddeden oluşan bu kararda göçle ilgili SSCB hükümetinin, ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan Bakanlar Sovyetlerinin karşısında somut düzenlemelelerin yapılması vazifesi konulmuştu.¹²³

Azerbaycan'da göç işlemlerini önce Bakanlar Kurulu Şube Müdürü, Ermeni asıllı N.Brutens (uzun süre Sov. İKP MK'nın uluslararası ilişkiler departmanı müdür yardımcısı Karen Brutens'in babası), sonra ise diğer bir Ermeni R. Sevumyan yürütmüştür.

Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulunun 1948 yılı 13 Mayıs tarihinde kabul ettiği başka bir karara göre, aynı yıl Ermenistan SSC'nin köylerindeki kolhozcular dışında İrevan şehrinin Stalin ve Spandaryan bölgelerinden de Azerbaycanlılar göç ettirilmiştir.

1948 yılı sonunda Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı Teymur Guliyev SSCB Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı V.Malenkov'a 27 Aralık 1947 ve 10 Mart 1948 kararlarının uygulanması ile ilgili bir rapor göndermiştir. Raporda Kür-Araz ovasına göç ettirilecek nüfus için konutların olmadığı, toprağın uygun hale getirilmesi gerektiği, su ihtiyacının

¹²² АРПİİSSА, фонд. 1, сиу. 222, іш 48, вв. 14-17.

¹²³ АРПİİSSА, фонд 1, сиу. 222, іш 48, вв.21-25.

çözümlemediği, sağlık tesislerinin olmadığı vurgulanıyordu. Şartları dikkate alarak, Ermenistan SSC'den göç ettirilecek Azerbaycanlıların 1949 yılında 15000'ni geçmemesi, Ermenistan'ın dağlık bölgelerinden göç ettirilenlerin Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinde yerleştirilmesine izin verilmesi SSCB Bakanlar Sovyeti"nden talep ediliyordu. Ayrıca SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli kararında belirtilen ayrıcalıkların Ermenistan SSC'den göç ettirilen Azerbaycanlılara da tanınması istenmiştir.¹²⁴

Fakat SSCB Bakanlar Kurulu bu müracaatlara bir kural olarak, onaylanmış göç planının dışına çıkılamaz, cevabını veriyordu.

SSCB hükümetinin Azerbaycanlıların göçü hakkındaki kararları, İrevan civarında ve Ermenistan'ın sınırları boyunca mevcut olan Azerbaycanlı yerleşim yerlerinin Ermenileştirilmesine neden olmuştur. Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göçünün hızlandırmak amacıyla Ermenistan SSC hükümeti psikolojik baskılar uygulamaktaydı. 3 Mayıs 1948 yılında Ermenistan SSC İçişleri Bakanı Tuğgeneral Horen Grigoryan'ın Mir Cafer Bağırov'a gönderdiği "Azerbaycan SSC'e yaklaşan göçle ilgili Ermenistan'ın Azerbaycanlı nüfusu arasındaki psikolojik durumu hakkında rapor"da sadece göçe tabii tutulan Azerbaycanlı nüfusun değil, bu işle ilgisi olmayan, Dağlık Karabağ'ın ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleştirilmesini arzulayanların da istekleri yer almıştır. Azerbaycanlıların kendi topraklarından göç etmek istememeleri doğaldı. Ermenilerin Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı toprak iddiası ile ilgili söylediklerine raporda yer verilmesi ise dolayısı ile resmi İrevan'ın tutumunu yansıtmıştır. Örneğin, İrevan'da Sosyal Güvenlik Bakanlığı sisteminde çalışan bir Ermeni'nin söylediği aşağıdaki fikirler raporda yer almıştır: "Şüphesiz Azerbaycanlılar Ermenistan'dan göçecekler. Öncelikle, Aras

¹²⁴ ARPİSSA, fond 411, siy. 9, iş 580, v.191.

ve Ahuryan (Arpaçay) nehirlerinin kıyılarında yaşayan Azerbaycanlılar, sonra ise Yerevan'daki Azerbaycanlıların göçüne başlanacak. Sınır bölgelerinin köyleri de Azerbaycanlılardan temizlenecek..." Başka bir Ermeni ise düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: "Azerbaycanlıları sadece Ermenistan'dan değil, aynı zamanda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden çıkarmak ve Nahçıvan'ı Ermenistan topraklarına katmak gerekir".¹²⁵

Göç edenler genelde Ermenistan'da yaşadıkları bölgelerin iklim koşullarına uygun olmayan, Zerdab, Ali-Bayramlı, Kürdemir, Göyçay, Mirbeşir (Terter), Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (Beylegan), Yevlah, Ucar, Saatli illerinde yerleştirilmişler. Göç edenlerin bir kısmı bulaşıcı hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybetmişlerdir.

Göçmenlere yeni evler verilmediğinden onlar genelde sosyal tesislerde, depolarda, ahırlarda, lojmanlarında yerleştirilmişti. 1948-1950 yıllarında Ermenistan'dan göç ettirilen 8110 aileden sadece 3232'sine konut sağlanmıştı.

1953 yılında İ.Stalin'in ölümünden sonra Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göçü azalmış ve yaşam koşulları ağır olan nüfus kendi önceki yurtlarına geri dönmesi süreci hızlanmıştır.

Sürgün sonucunda Ermenistan Cumhuriyetinin Eşterek, Martuni (Aşağı Karanlık), Karabağlar, Abovyan (Eller), Eçmiadzin ve Hoktenmberyan bölgelerinde yaşayan bütün Azerbaycanlılar bir daha geri dönememiştir.

Sürgünün tamamlanması ile yeni bir süreç başlatıldı. Ermenistan'da yaşayan nüfusun azalmasını bahane ederek bölge ve ülke genelinde görev yapan Azerbaycanlı kadroların Ermenilerle değiştirilmesi süreci uygulamaya konuldu. Öncelikle bu süreç başkent İrevan'dan başladı. Ermenistan KP

¹²⁵ ARPİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1, v.21.

MK'nın görevlileri Mehmet İsgenderov ve Cümşüd Sultanov, tarım şubesi müdür yardımcısı Rahim Allahverdiyev, Tarım Bakan Yardımcısı Hüseyin Memmedov görevlerinden alındılar. 9 Nisan 1949'te Ermenistan Yüksek Sovyetin'in kararıyla Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı Mirza Beşirov'un işine son verildi. Onların bazılarını yüksek parti eğitimi almak için bir daha geri dönmek üzere Bakü'ye gönderdiler. Karabağlar, Vedi, Zengibasar, Krasnoselo bölgelerinde parti komitelerinin Azerbaycan kökenli genel sekreterleri, diğer 10 bölgede ise parti il başkan yardımcılarını görevden alınarak yerlerine Ermeniler atandı. Amasya, Basarkeçer ve Krasnoselo bölgelerinde ve diğer bölgelerde Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan gazeteler kapatıldı.

İrevan'da Azerbaycan şairi Cafer Cabbarlı Dram Teatrosu 1949 yılında Yerevan'dan Azerbaycanlıların olmadığı Basarkeçer iline taşındı. 1952 yılında ise teatro mali sorunlar neden gösterilerek kapatıldı. Teatronun usta oyuncularını ise Bakü ve Gence'de iş bulmak zorunda kaldılar. Teatro yalnız 15 yıl sonra Yerevan'da yeniden çalışmaya başladı.

Öte yandan daha 1937 yılından H.Abovyan adına İrevan Pedagoji Üniversitesi ve Ermenistan Devlet Öğretmen Açık öğretim okulunda Azerbaycan dilinde eğitim veren dil edebiyat, tarih-coğrafya, fizik-matematik fakülteleri kapatılarak, Azerbaycan'a taşındılar (1948'de). Bir taraftan Ermenistan'dan göç eden Azerbaycanlıların Hanlar iline yerleşmelerine engel olunurken diğer taraftan, 1924 yılında açılan ve Azerbaycan bilimine önemli isimler kazandıran İrevan Azerbaycanlı Pedagoji Meslek Yüksek Okulu kapatılarak Hanlar İlçe merkezine aktarıldı. Tabii ki, Azerbaycanlı öğretmenler de toplu şekilde kendi aileleri ile birlikte İrevan şehrini terk etmek zorunda kaldılar.

1948-53 yılları sürgünü sonucunda İrevan şehrinin Azerbaycanlı nüfusu yarı yarıya azalmıştı. 1939 yılı rakamlarına göre, İrevan kentinde 6 bin 569 Azerbaycanlı yaşarken, 1959 yılında bu sayı 3 bin 413'ya düşmüştür. (1949 yılında nüfus sayımı yapılmamıştır).

Araştırmalar Azerbaycanlıların şimdiki Ermenistan'daki tarihi topraklarından sürülmesi hakkında SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli kararının fazlasıyla yerine getirildiğini göstermektedir. 23 Aralık yasası ile Ermenistan'ın 22 ilçesinden 100 bin Azerbaycanlının sürülmesi planlanmış olsa da, aslında, Ermenistan SSC'nin baskısı ile 24 ilden ve İrevan kentinden (200'den fazla yerleşim biriminden) yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı sürülmüştür.

1988-1989 yılları sürgünü

Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan, özellikle de İrevan kentinden toplu sürgünü için son hazırlıklar 1960'lı yılların ortalarından başlanmıştı. Ermenistan'da Türk karşıtı propaganda o tarihten itibaren hız kazanmıştır. 1964 yılında Moskova'nın rızası ile Ermenistan KP MK sözde "büyük katliam"ın (o zaman şimdi kullanılan "Ermeni soykırımı" terimi yerine, "büyük katliam" ("*medz yeğerni*") ifadesi kullanılıyordu) 50. Yıldönümü nedeniyle anım merasimi düzenleme kararı almıştır. Ermenistan'ın tüm yazılı ve sözlü basını sözde katliamların tanıtımı ile meşgul olmuşlardı. Aynı dönemde İrevan'da Ermenistan'ın Yeniden Birleştirmesi Hareketi oluşturulmuştu. Yüz binlerce Azerbaycanlı ve Türk sivil nüfusun katline önderlik eden Andranik Ozanyan'ın doğumunun 100. yıldönümü 1965 Şubat'ında törenle kutlanmış, sonra ise Ucan köyünde onun heykeli konulmuştur. Aynı zamanda gizli faali-

yet gösteren "Taşnaksutyun" partisi fırsattan yararlanarak açık faaliyete başlamıştır.

Rusyalı tarihçi Vladimir Kozlov "Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг." (SSCB'nin bilinmeyen yönleri: halk ve yönetim karşı karşıya. 1953-1985 y) eserinde şöyle yazıyor, Devlet Güvenlik Komitesi (DGK) 24 Nisan da İrevan'da milliyetçilik sloganları ve toprak talebi ile gösteri yapmak isteyen gençlerin bir grubunu hapis etse de, o gün yaşanan çatışmaları engelleyememişti. Aynı olaylar konusunda SSCB DGK'sinin Başkanı V.Semiçastnı Sov. İKP MK'nın Sekreteri P.Demiçev'e gönderdiği mektupta şöyle ifade etmişti:"24 Nisan'da gün boyu geceye kadar İrevan'da Lenin meydanında ve diğer yerlerde yapılan spontane gösterilere 3 bin ila 8 bin kişi katıldı. Orada konuşma yapanlar Ermenistan topraklarının iadesini (açıktır ki, Dağlık Karabağ'ı - Kozlov V.), "Ermeni meselesi"nin adil çözümünü ve hapsedilen 7 gencin (1964 yılında hapsedilen milliyetçi grubun üyeleri öngörülüyor -Kozlov V.) tahliye edilmesini, ayrıca yurtdışındaki Ermenilerin Ermenistan'a göçünün hızlandırılmasını ve Ermenistan'da nüfusun yoğunluğu kriz haddine ulaştığı için onların Nahçıvan'da yerleştirilmesini talep etmişlerdir. Bu talepler meydana hazırlanan bildiride yer alarak Sov. İKP MK'ya, Bakanlar Sovyeti ve SSCB Yüksek Sovyeti yöneticilerine gönderilmişti."¹²⁶ Göstericiler gün boyunca bu taleplerini şehrin çeşitli yerlerinde seslendirmiş, akşam ise Spendiaryov Tiyatrosunda Eçmiadzin kilisesi ile birlikte gerçekleştirilen anma töreninin resmi açılışından sonra tiyatronun kapılarını kırarak içeri girmişler ve Ermenistan hükümetinden Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı resmi olarak toprak talebinde bulunulmasını istemişlerdir.

¹²⁶ В. Козлов, **Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг.**, Москва, Олма-пресс, 2006, с. 425.

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından geçen süre içinde ilk defa, açık şekilde, kalabalık karşısında Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı toprak iddiası ileri sürülmüştür. 1965 yılı Nisan olaylarından sonra Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık siyaseti güçlendirilmiş, sonuçta İrevan kentinden ve çevre ilçelerden yüzlerce Azerbaycanlı ailesi baskılara dayanamayıp Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar için sonun başlangıcı demektir.

XX. yüzyılın 60-70'li yıllarında Ermenistan yönetimi defalarca Dağlık Karabağ'ın ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleştirilmesi meselesini gündeme getirmişti. Dağlık Karabağ'da Ermeni ayrımcılığı Ermenistan yetkilileri ve aydınları tarafından destekleniyordu. Dönem dönem Dağlık Karabağ'da ve Ermenistan'da yaşayan Ermeni aydınların imzası ile SSCB'nin çeşitli kurumlarına "tarihi adaletsizliğin giderilmesi" - yani Ermenilerin Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı toprak taleplerinin karşılanması için bildirimler gönderilirdi. Tüm bunların yanısıra, Azerbaycanlıların Ermenistan'daki tarihi topraklarından çıkarılması için İrevan her türlü yöntemin uygulanmasından kaçınılmadı.

Ermenistan ekonomisi, onun sanayi tesisleri tamamen Azerbaycan'dan beslenmesine rağmen, Ermeni aydınları, kültür ve sanat adamları düzenli olarak Türkiye ve Azerbaycan karşıtı söylemlerini güçlendirdi, Ermeni ve Azerbaycan halkları arasında düşmanlık tohumunu ekti.

24 Nisan 1983'te Ermeniler soykırım gününü bahane ederek İrevan kentine bitişik Masis (Zengibasar) ilçesinin merkezinde (Uluhanlı) Azerbaycanlıların yaşadığı evlere saldırmış ve kasabadaki mezar taşlarını kırıp dağıtmıştı. Sivil halk kaçarak Türkiye sınırına sığınmaya mecbur kalmıştı. Sadece polislerin müdahalesinden sonra sivil Azerbaycanlılar

geri dönebilmişlerdir. Bu tür olaylar İrevan kentinde ve Azerbaycanlıların toplu şekilde yaşadıkları Ermenistan'ın 22 ilçesinde çeşitli dönemlerde ve değişik şekillerde yaşanmıştır.¹²⁷

Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlı kadroların sorumlu işlerde görevlendirilmesi ve yükselmelerine yasak konulmuştu. Aynı dönemde Ermenistan'da iki yüz binden fazla Azerbaycanlı yaşadığı halde, Ermenistan KP Merkezi Yürütme Kurulu ve Bakanlar Kurulunda Azerbaycanlıları sadece birer temsilci temsil ediyordu. Yalnız Ermenistan KP MK'nın, Yüksek Sovyet ve Bakanlar Kurulu'nun Azerbaycan dilinde yayımlanan "Sovyet Ermenistanı" gazetesinin Azerbaycanlı editörleri geleneksel olarak Ermenistan SSC Yüksek Sovyet Başkanı'nın sosyal işlerden sorumlu yardımcısı seçilirdi. Komsomolun¹²⁸ Merkezi Komitesinde ise sadece 1981 yılından itibaren bir Azerbaycanlı eğitici çalışıyordu.¹²⁹

Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı yapılan ayrımcılık ve baskılar Sov. İKP MK'nın kararlarında da yer almıştır. Sov. İKP MK'nın 17 Ekim 1984 tarihli kararında, Ermenistan'da milliyetçiliği körükleyen eserlerin yazıldığı, tarihi gerçeklerin çarpıtıldığı, azınlık halkların dil ve kültürünün geliştirilmesine eşit fırsatlar olmadığı, parti, Sovyet ve ekonomik yapılarında onların temsilcilerinin olmadığına dikkat çekilmişti.

O dönemde Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler tüm devlet kurumlarında sorumlu görevlere tayin edilmiştir. Azerbaycan'da Ermeni milletinden olan Bakan ve Bakan Yardımcıları, parti ilçe komitelerinin yönetimi, yürütme kurulunun başkanları ve devlet kurumlarında yöneticiler bulunmaktay-

¹²⁷ Vaqif Arzumanli ve Nazim Mustafa, **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq.** Bakı, Qartal, 1998, s. 126-127.

¹²⁸ Genç Komunsitler birliğı.

¹²⁹ Arzumanli ve Mustafa., a.g.e., s. 127.

dı. Özellikle, kolluk kuvvetlerinde Ermeniler oldukça fazlaydı. Dağlık Karabağ'da ise nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu oluşturan Azerbaycanlılar bölgenin yönetiminde hayli düşük düzeyde temsil edilmekteydiler.¹³⁰

1985 yılında Mihail Gorbaçov'un Sov. İKP MK'nın Genel Sekreteri seçilmesi ile Ermenilerin aktifliyi arttı. Gorbaçov'un ilan ettiği yeniden yapılanma (perestroyka) ve şeffaflık (glasnost) politikaları Dağlık Karabağ Ermenilerine ayrılıkçı düşüncelerini gerçekleştirmek için fırsat sunmuştur. Mihail Gorbaçov Sovyetler Birliği'ndeki Ermenilerin de desteği ile 1987 yılında Haydar Aliyev'i Başbakan Birinci yardımcılığı ve Politbüro üyeliğinden istifa etmeğe zorladı.

16 Kasım 1987'de M. Gorbaçov'un ekonomik Danışmanı Abel Aganbekyan Paris'te "İnterkontinental" otelinde Fransa'da yaşayan Ermenilerin temsilcileri önünde yaptığı konuşmasında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a "iadesi" halinde kendisini mutlu hissedeceğini bildirmiş, bir ekonomist olarak, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan çok Ermenistan'a bağlı olduğunu söylemiş ve eklemiştir. Ayrıca artık böyle bir teklifi sunduklarını, *glasnost* ve *perestroyka* politikaları çerçevesinde bunu başaracaklarını söylemiştir.¹³¹

1987 yılının Ağustos ayında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için Ermeniler Dağlık Karabağ'dan ve Ermenistan'dan 75 bin imza toplayarak Kremlin'e göndermişlerdi. Ayrıca Dağlık Karabağ'dan iki heyet Moskova'ya gönderilmişti. 18 Ekim 1987 tarihinde Ermenistan'ın başkenti İrevan'da "çevresel sorunlar"ın çözülmesi talebi ile ilk gösteri yapıldı. Gösteride Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini talep eden sloganlar atıldı. İrevan'daki bu gergin hava

¹³⁰ Arzumanli ve Mustafa., a.g.e., s. 128

¹³¹ Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной.** Москва, "Текст", 2005, с.42.

Ermenistan'ın diğer bölgelerine de yayılmağa başladı. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılardan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için hazırlanan bildirimleri imzalamaları talep edildi. Bildiriyi imzalamayanlar dövüldü veya işkence gördü. Kremlin'deki Ermeni lobisi, Rusya'daki ve Ermenistan'daki Ermeni aydınları Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi için tüm gücünü seferber etmişti.

Aynı yılın Kasım ayında M. Gorbaçov ABD ziyareti sırasında eşi Raisa Gorbaçov'a ile birlikte Ermeni diasporasının temsilcileri ile buluştu. SSCB'nin ABD Büyükelçisi Yuri Dubini'nin hanımı Liana Zavenovna Dubini'na görüşmeyi organize etmek için özel çaba göstermişti. Raisa Gorbaçova'ya değerli hediyeler veren ABD Ermenileri M.Gorbaçov'dan Dağlık Karabağ Ermenilerinin taleplerinin karşılanmasını rica etmişlerdi.¹³²

25 Ocak 1988'te, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı baskılar sonucu Ermenistan SSC'nin Kafan ve Meğri bölgelerinden ilk Azerbaycanlı mülteciler trenle Azerbaycan'a gelmiş, onlar Abşeron bölgesinde yerleştirilmişler. Fakat bu durum Azerbaycan kamuoyundan gizli tutulmuştu.

13 Şubat 1988'de Hankendi'nde (eski Stepanakert) ilk gösteri yapılmıştı. 18 Şubat'ta Gorbaçov Karabağ'lı Ermeni Georgi Şahnazarov'u kendisine yeni yardımcı ataması ile olaylar Ermenilerin isteği doğrultuda hızla gelişmeğe başladı. 20 Şubat Hankendi'nde sadece Ermeni milletvekillerinin katılımıyla gerçekleştirilen Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) Halk Milletvekilleri Kurulu toplantısında bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesi hakkında karar kabul edildi. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti DGMV HDS'nin anayasaya aykırı kararını

¹³² Eldar İsmayıl. **Ermenistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı**. Bakı, 2014, s. 6.

ret ettikten sonra, Ermenistan'ın milliyetçi liderleri Taşnaksutyun partisinin "Türksüz Ermenistan" programını hayata geçirmeye başladılar.

20 Şubat 1988'den itibaren İrevan'da da kitlesel gösteriler başladı. Göstericiler "Ermenistan'ı Türklerden temizlenmeli", "Ermenistan sadece Ermeniler içindir" gibi sloganlar seslendirdiler.¹³³ Gösterilerin ikinci günü İrevan'da faaliyet gösteren Demirbulag Camii (XX. yüzyılın başlarında kentte 8 cami vardı) ve Azerbaycanlıların Mirze Feteli Ahundov adına ortaokulu, Cafer Cabbarlı İrevan Devlet Azerbaycanlı Dram Tiyatrosu Ermeniler tarafından yakıldı. İrevan'da bu olaylara karşı itirazını bildiren Azerbaycanlıların evleri ateşe verildi.¹³⁴

26 Şubat'ta Kremlin'deki Ermeni lobisinin temsilcisi, M.Gorbaçov'un yardımcısı Georgi Şahnazarov'un ve Sov. İKP MK'nın Sekreteri Alehander Yakovlev'in ("Latin Amerikası" dergisinin editörü Sergo Mikoyan'ın eniştesi Yakovlev'in yardımcısı idi) eşliğinde Sov. İKP MK'nın Genel Sekreteri M.Gorbaçov Silva Kaputikyan'ı ve Zori Balayan'ı kabul etmişti. Bir buçuk saat süren görüşmede onlar M.Gorbaçov'a Türk dünyasının haritasını ve sahte tarihi referanslar sunmuş, onu DKÖB'nin Azerbaycan'ın parçası olarak kalmasının mümkünsüzlüğüne inandırmaya çalışmışlardır. Fakat bu görüşte Gorbaçov onlara Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verileceği vaadinde bulunmamıştır. DKÖB'nin sosyo-ekonomik gelişimi için o döneme göre çok büyük miktar para olan 400 milyon ruble ayrılacağını vaat etmiştir. Çünkü Gorbaçov SSCB topraklarında potansiyel 19 milli çatışma bölgesinin olduğunu ve sınırların değiştirilmesi yoluyla Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesinin SSCB'nin dağılmasına yol açabilece-

¹³³ Arzumanli ve Mustafa., a.g.e., s. 130

¹³⁴ Eldar İsmail. A.g.e., s.8.

ğini biliyordu. Şahnazarov gelen Ermenilere, dönerken İrevan'da bu konuda karar vermek için yakın zamanda bir toplantı yapılacağını söylemelerini istemiştir.¹³⁵

27 Şubat'ta Sov. İKP MK'nın uluslararası ilişkiler departmanı müdür yardımcısı Karen Brutens Hankendi'ne gelerek ayrılıkçı Ermeni liderleri ile gizli bir görüşme yapmış, onlara baskıları artırmayı ve taleplerinden geri çekilmemeyi tavsiye etmiştir.

M.Gorbaçov'un Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a verme cesaretinin olmadığından emin olan Ermeniler, önceden hazırlanan Sumgayıt çatışmaları planını gerçekleştirdiler. 28 Şubat'ta başlatılan ve iki gün süren, Azerbaycanlı gençlerin de katıldığı çatışmaların yapılmasındaki amaç Ermenilerin "vahşi" Azerbaycanlılarla birlikte yaşamasının mümkünsüzlüğünü dünya kamuoyunun dikkatine sunmak ve Dağlık Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçılığa hak kazandırmaktan ibaretti. İrevan'da oluşturulan "Karabağ" hareketinin liderlerinden biri, daha sonra Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Levon Ter-Petrosyan röportajlarının birinde şöyle demişti, Sumgayıt olaylarından sonra Azerbaycan halkı şok durumundaydı. Eğer ülke yönetimi bunu kullanıp DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi hakkında karar çıkarsaydı, Azerbaycan halkı buna itiraz edemeyecekti.¹³⁶

26 Ermeni'nin ve 6 Azerbaycanlının öldürülmesi ile sonuçlanan Sumgayıt olayları sonrası Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı büyük saldırılar yaşanmıştır.¹³⁷

Sov. İKP MK Politbürosu'nun 29 Şubat tarihli toplantısında Dağlık Karabağ ve Sumgayıt olayları görüşülürken M.

Gorbaçov şunları söylemiştir: "İrevan'da dağıtılan el ilanlarında şunlar yazılıyor: Ermeniler, gösterilere son verin, silahları alın ve Türkleri kovun"¹³⁸

Ermenistan'ın yerel yöneticileri Azerbaycanlılara karşı ekonomik baskı uyguluyor, köylere gıda ve günlük ihtiyaç mallarının verilmesini sınırlandırıyorlardı. Herhangi bir iş için şehirlere ve ilçe merkezlerine gitmek zorunda kalan Azerbaycanlılara hakaret ediliyor, dövülüyor ve malları yağmalanıyordu. İlçe merkezlerinde, özellikle de İrevan kentinde yaşayan Azerbaycanlılar için koşullar dayanılmaz olmuştu. İrevan şehrinde Azerbaycanlılara ait bir ilk ve bir ortaokul, İrevan Azerbaycanlı Dram Tiyatrosu, İrevan Pedagoji Enstitüsü, Filoloji Fakültesi Azerbaycanlı bölmesi kapatılmış ve aydınlar kenti terk etmek zorunda kalmışlardır.

Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti'nin 15 Haziran 1988 tarihli oturumunda DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi hakkında karar kabul edilerek, SSCB Yüksek Sovyeti'ne buna izin vermesi için başvuruda bulunuldu. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti 17 Haziran'da bu yasadışı talebi ret ettikten sonra Ermenistan'daki Azerbaycanlıların durumu daha da ağırlaştı.

17-20 Haziran'da İrevan'da Tiyatro meydanında toplanan silahlı Ermeniler Azerbaycanlıların toplu yaşadıkları Masis (Zengibasar) rayonunun merkezine, Zengiler, Zehmet, Demirci, Dostluk, Nizami, Sarvanlar köylerine baskınlar yaptılar. Savunmasız olan binden fazla Azerbaycanlı Sovyet-Türkiye sınırına toplanarak geceyi orada geçirmek zorunda kalmışlardır. O günlerde 20'den fazla Azerbaycanlı yaralanmıştı. İlçe merkezi Masis'den 3 binden fazla Azerbaycanlı evlerinden çıkartılmıştır. Tüm bu yaşananlar karşısında SSCB

¹³⁵ Томас де Ваал. а.г.е., s. 50-52.

¹³⁶ Arzumanli ve Mustafa, а.г.е., s. 131.

¹³⁷ Eldar İsmail. А. г. е., s.10.

¹³⁸ Журнал Родина, 1994, №4, Заседание Политбюро ЦК КПСС от 29 февраля 1988 г., с. 82.

İçişleri Bakanlığının bölgede bulunan birlikleri olaylara müdahale etmemiş sadece izlemekle yetinmişlerdir.¹³⁹

18 Temmuz 1988 yılında SSCB Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu toplantısında DGÖB konusu müzakere edilmiş ve cumhuriyetler arasında sınırların değiştirilmesinin mümkün olmadığı hakkında karar kabul edilmişti. Bundan sonra, Ermeni milliyetçileri Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulması için her yerde gösteriler yapmaya başladılar. Ermenistan Bilimler Akademisi üyesi, "Karabağ" hareketinin liderlerinden Rafael Kazaryan 4 Kasım 1988'de İrevan'da düzenlenen gösteride şöyle demişti: "Grupların yardımıyla göçü (yani Azerbaycanlıların kovulmasını- N.M.) sağlamak gerekiyor. Bize ilk defa Ermenistan'ı temizleme imkanı verilmiştir. Ben bunun bu on aylık mücadelemizin en büyük başarısı olduğunu düşünüyorum."¹⁴⁰

Rusyalı tarihçi Yuri Pompeev 1988 yılının sonbaharında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulmasını şöyle tanımlıyor: "Savunmasız, silahsız Azerbaycanlıları genellikle çıplak ve silahsız evlerinden kovarak diyorlardı:"Lanetli Türkler, defolun Ermenistan'dan!"¹⁴¹

Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadıkları şehir ve köylerin içerisinde en ağır durum İrevan'da yaşanmaktaydı. Gösteriler haftalarca ve aralıksız devam ettiği için Azerbaycanlılar evlerinden çıkıp, iş yerlerine ve pazar-dükkana gidemiyorlardı. Sumgayıt'ı terk edip İrevan'a gelen Ermeniler Azerbaycanlı ailelerin adreslerini öğreniyor, silahlı şahısların yardımıyla onları evlerinden kovuyor ve bu evlere yerleşiyorlardı. Evlerini Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerle değiştiren ailelerin ev eşyalarının yüklendiği kamyonları Ermeni ordula-

¹³⁹ Arzumanli ve Mustafa, a.g.e., s. 133

¹⁴⁰ Армения двадцать месяцев борьбы, Ереван, 1989, с. 15.

¹⁴¹ Ю.Помпеев, **Карабахский дневник**. Москва, Канон+ РООИ Реабилитация, 2010, с.75.

rı yollarda yağmalıyor veya yakıyordu, Azerbaycanlıları ya öldürüyor ya da ağır yaralıyorlardı.

1988 yılı Kasım ayı ortalarında Ermenistan'dan Azerbaycan'a 80 binden fazla mülteci göç etti. 17 Kasım tarihinde Bakü'deki "Aztlık Meydanı"nda yaklaşık yarım milyon kişinin katılımıyla gerçekleşen gösteride Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara özerklik verilmesi kararı kabul edilmişti. Ermenistan televizyonu bu gösteriden parçalar yayınlamış ve göstericilerin bu taleplerini defalarca seslendirmişti. Bu taleplerden rahatsız olan Ermenistan yönetimi 22 Kasım'da gerçekleştirilen Yüksek Sovyet oturumunu "Karabağ" komitesinin talebi ile yarım bırakmış, milletvekilleri, bölge yöneticiler yerlerde "düzenin sağlanması" için göndermişlerdi. Oysa onlara, bir hafta boyunca Ermenistan'ın Azerbaycanlılardan temizlenmesi görevi verilmişti.

1988 yılının Kasım ayının son on gününde Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulmasının son aşamasıydı. Amasya bölgesinde ablukada kalan 10 bin Azerbaycanlı dışında Ermenistan'da neredeyse, Azerbaycanlı kalmamıştı. "Sovyet Ermenistanı" gazetesinin editörü Zerbeli Gurbanov'un Ermenistan KP MK'ya gönderdiği mektuplar İrevan kentinde yaşayan Azerbaycanlıların son günlerini açıkça ortaya koymaktaydı. 14 Ağustos'ta Ermenistan KP MK'nın ikinci katibi Y.Koçetkov'a gönderilen mektubunda İrevan kentinde toplam 24-25 Azerbaycanlı ailenin kaldığı belirtiliyordu. Editörün 25 Kasım Ermenistan KP MK Bürosu'na gönderdiği mektubunda ise şöyle yazılıyordu, "DGÖB ve çevresinde yaşanan olaylar nedeniyle gazetenin normal faaliyet göstermesi mümkün değildir. Z.Gurbanov gazetede düzenli çalışan 32 kişiden 23'nün sadece Haziran-Temmuz aylarında gösterilen tepki ve tehditlerden dolayı işten ayrılarak Azerbaycan'a taşındıkları, 22 Kasım'da durumun daha da kötüleşmesinden sonra ise

daha 5 çalışanın cumhuriyeti terk etmek zorunda kaldıkları ve bu durumda "Sovyet Ermenistanı" gazetesinin yayına devam etmesinin mümkünsüzlüğünü yazıyordu.¹⁴²

Azerbaycanlıların silah zoruyla Ermenistan'dan çıkarılma işlemi tamamlandıktan sonra 2 Aralık 1988 tarihinde SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Yardımcısı B.Şerbinan başkanlığında mültecilere yardım yapılması için hükümet komisyonu oluşturulmuştu. 6 Aralık 1988 yılında Sov. İKP MK ve SSCB Bakanlar Kurulu "Vatandaşların kalıcı yerleşim yerlerini zorunlu terk etmesinde Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC bölgesel yönetimlerinin görev ihlali hakkında" karar kabul etmişti. Fakat bu karar çok geç kalınmış bir karardı. İrevan'da yaşayan yaklaşık 3 bin 500 Azerbaycanlıdan toplam 4-5 Azerbaycanlı ailesi kalmıştı ki, onlar da kendi evlerini Ermenilerle değiştiremedikleri için şehirden çıkamıyorlardı.

Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı yapılan katliamların en vahimi İrevan kentinin Estonakan sokağında yaşayan Misgerovlar ailesine yapılmıştı. "Sovyet Ermenistanı" gazetesinin çalışmanı Cafer Misgerov'un çocukları, Elza Misgerova ve oğlu Vidadi Misgerov Ermeniler tarafından işkenceyle öldürülmüş, sonra ise her ikisinin cesedini Artaşat (Gemerli) ilçesindeki Azat su deposuna atmışlardır. Birkaç ay sonra onların ceseti bulunmuştu. Azerbaycanlıların İrevan'dan ve genellikle Ermenistan'dan kovulması 1988 yılı sonunda tamamlandığında, Ermeniler Bakü'de, 1990 yılının Ocak ayında yaşanan olaylara kadar normal koşullarda yaşıyorlardı.

22 Kasım-7 Aralık 1988 tarihleri arasında Azerbaycanlıların yaşadıkları 22 ilde 170`inde sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı ve 94`ü ise karışık (Ermenilerle) olan yerle-

şim yeri boşaltılmış, sonuçta 250 bin Azerbaycanlı nüfus tarihi toprakları olan Ermenistan`dan kovulmuştur. O sırada 216 Azerbaycanlı katledilmiş, binlerce kadın, çocuk ve yaşlı yaralanmış, on binlerce ailenin malı yağmalanmıştır.

Azerbaycanlıların İrevan'dan zorla göçünü takiben Ermenistan`da yeni bir süreç başlamıştır. İrevan kentinde Azerbaycanlılara ait zengin kültürel miras ve anıtsal tarihî mimari yapılar tahrip edilmiş veya isimleri Ermenileştirilmiştir.

¹⁴² Əziz Ələkbərli, **Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı**. (Sənədlərin dili ilə). Bakı, Nurlan, 2008, s.393-395.

**BİLİM, EĞİTİM
VE
KÜLTÜR**

Bilim ve eğitim

Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olan İrevan kentinde doğup büyüyen yüzlerce bilim, kültür, sanat, din adamı olmuştur. Çeşitli zamanlarda İrevan'da gelen gezginler ve araştırmacılar İrevan şehrini Doğu'nun gelişmiş bilim ve kültür merkezi olarak tanımlamıştır. İrevan aydınlarının, bilim, kültür ve din adamlarının yazdıkları eserler bugün dünyanın çeşitli kütüphanelerinde, arşivlerinde ve müzelerinde bulunmaktadır.

Ortaçağ'da İrevan'da beylerbeylik ve hanlık usul idareleri tesis olduktan sonra bilim ve kültürün gelişmesi için uygun ortam oluşmuştur. Maalesef, savaşlar ve doğal felaketler sonucunda yaşanan göç nedeniyle aynı dönemde yazılan eserlerin az bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. XIX. yüzyılın başlarında İrevan Hanlığı'nın Rusya Çarlığı tarafından işgalinden sonra kentin zengin ve aydın kesimi çoğunukla şehri terk etmiştir. Aslen İrevan'dan olan, "İrevani" soyadı ve lakabı ile eserler yazan onlarca bilim ve kültür adamları hakkında araştırmalar bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında bir süre İrevan'da çalışan Azerbaycan edibi ve eğitmen Firudin Bey Köçerli İrevan'ı "merkezi-ulema, füzela ve şüera" - yani ulemalar, fazıllar ve şairler şehri olarak tanımlamıştır.¹⁴³

İrevan kentinde bilim ve eğitimin durumu hakkında farklı yazarların eserlerinden, o dönemin istatistikî bilgilerinden ve arşiv belgelerinden birçok bilgi edinmek mümkündür.

İster Hanlıklar, isterse de Rusya işgali döneminde hanların, beylerin ve din adamlarının çocuklarının mükemmel

¹⁴³ Firudin bəy Köçərli, **Azərbaycan ədəbiyyatı**. İkinci cild. Bakı, Elm, 1981, s. 202.

eğitim almalarına özel önem verilirdi. Birçok zengin aileler çocuklarını yabancı ülkelerdeki laik veya yüksek dini okullarda okumaya gönderiyorlardı. İrevan'da Şiilik mezhebi tesis olduğu için zengin ailelerin çocukları Bağdat, Necef, Kerbela, Meşhed, Horasan, Tebriz ve Kahire'de yüksek dini eğitim alıyorlardı. Aynı şehirlerde aslen İrevan kentinden "İrevani" soyadını taşıyan onlarca Ayetullah, müçtehid, höcçetül-islam derecesine sahip din adamları yetişmiştir. Ayetullah Molla Muhammed bin Muhammed Bağır İrevani-Hecefi'nin, Ayetullah Seyyid Abdülmecid İrevani'nin, Ayetullah Seyyid Ali İrevani'nin, Ayetullah Mirza Ebdülhüseyn İrevani'nin, Hacı Mirza Aliğa İrevani'nin, Mirza Fezleli isimleri dünyaca ünlü Müslüman bilim adamları arasında bilinir.

"Fazıl İrevani" lakabı ile tanınan Ayetullahu'l-uzma Molla Muhammed bin Muhammed Bakır 1817 yılında İrevan kentinde doğmuştur. İrevan'da ilk dini eğitimini aldıktan sonra eğitimini geliştirmek için Irak'a gitmiş ve eğitimine Kerbela'da devam etmiştir.

Fazıl kendi döneminde Caferi mezhebinin bilim başkanı olarak bilinen Necef-Eşrefe göç etmiş ve büyük müçtehidlerin derslerine katılmıştır. Uzun eğitim ve araştırmalardan sonra Fazıl İrevani kendini müçtehit olarak yetiştirmiş, Necef bilim merkezinde ders vermeye başlamıştır. Kuzey ve Güney Azerbaycan'dan dini eğitim almak amacı ile Necef'e giden öğrencilerin çoğu Fazıl İrevani'nin derslerine katılıyordu. Kaynaklarda ona atfedilen 15'e yakın kitabın ismi bulunmaktadır. Fazıl İrevani'nin önemli eserlerinden bazıları: "Beyzavi tefsirine haşiye", "İctihad ve taklit", "Usulü'l-fıkıh", "İstishab"dir.

Fazıl İrevani Necef kentindeki Şeyh Tusi Camii'nde cemaate imamlık yapmıştır.

Fazil İrevani'nin Şeyh Cevad, Şeyh Mahmud ve Şeyh Murtaza adlı oğulları da mükemmel dini eğitimi almışlardır. Bilim adamının kardeşi Şeyh Ali Esger İrevani de Necef ve Kerbala şehirlerinde ünlü bilim adamlarından ders almıştır. Şeyh Ali Esgerin oğlu Höcçetül-İslam Hacı Şeyh Musa Necefi İrevani'nin de zamanının İslam bilim adamları arasında kendine özgü büyük bir yeri olmuştur.

Hayatını İslamın gelişmesine ve tanıtımına adanayan Ayetullahu'l Uzma Fazil İrevani 1888 yılı Kasım ayında Necef kentinde vefat etmiştir.

İrevan doğumlu olan Azerbaycanlı doktor ve bilim adamı Hacı Süleyman Kaçar İrevani'nin (XVIII. yüzyıl) Farsça yazdığı "Fevaidül-hikmet" ("Hikmetin faydası") eseri Azerbaycan, Orta Asya ve hatta İran'da büyük ün kazanmıştır. Bu kitap ortaçağ eczacılık ansiklopedisidir ve binlerce bitki, hayvan ve minerallerin tedavi özelliklerinden bahseder. "Fevaidül-hikmet" eserinin nadir elyazması sayfaları Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Elyazmaları Enstitüsü'nde, İran ve Mısır'da korunuyor. Kitap iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde ilaç özelliklerinin alfabetik listesi veriliyor. İkinci bölümde ise ortaçağ eczacılık terimlerinin açıklayıcı sözlüğüdür. Burada bitki, hayvan ve minerallerin Azerbaycan, Türk, Arap, Fars, Yunan, Çin, Hint ve başka dillerde isimleri verilmiştir.¹⁴⁴

1782 yılında İrevan Hanı Hüseyinali Han hanlığın resmi belgelerini ve kişisel yazışmalarını toplaması için Tebriz'den hattat davet etmişti. İrevan Hanlığı'nın ve İrevan şehrinin tarihi için değerli bir kaynak olan bu el yazmasının orijinali "Hüseyinali Han'ın divanı" olarak basılmıştır. "Hüseyinali Han-

¹⁴⁴ Фарид Алекперли, **Тысяча и один секрет Востока**. Том.ІІ, Баку, Нурлан, 2008, с.105.

'ın Divanı'nın tek nüshası hazırda Ermenistan Devlet Müzesi'nde bulunuyor. (Elyazma № 5039/1121).¹⁴⁵

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Bilimsel arşivinde "İrevanlı Hüseyinali Han'ın mektupları" adlı eserin elyazması korunuyor. (İş 7415). Eseri Hüseyinali Han döneminde öncelikle Han'ın katibi-mirzesi, sonra veziri Muhammed Müslüm Kudsi toplamıştır. "Mektuplar"da İrevan hanlarının 1789-1791 yıllarında Osmanlı sultanına, Gürcü çarı II. İrakliye, Hoy Hanı Ahmed Han'a, Karabağ Hanı İbrahimhalil hana gönderdikleri mektupları toplanmıştır. Mektuplar İrevan Hanlığı'nın siyasi, ekonomik, ticari ilişkileri, yönetim, mülkiyet ve vergi sistemi hakkında geniş bilgi içermektedir.¹⁴⁶

Ermeni tarihçisi Tadevos Hakopyan İrevan'daki tarihi eserler hakkında şöyle yazıyor; "1923 yılında İrevan'daki camilerden ve kiliselerden el yazmalar toplanarak Eçmiedzin Kilisesi'ndeki el yazmaları fonuna teslim edildi. Camilerde muhafaza edilen el yazmaları genel olarak Arap ve Farsça'ydı. Onların büyük çoğunluğu Kuran ve İslam dini hakkındaydı. Ayrıca el yazmaları içerisinde Arap ve Farsca laik içerikli şiirler ve eserlerden örnekler bulunmaktaydı. Evlerde depolanan el yazmalarında tarihe ait değerli bilgiler vardı."¹⁴⁷

İrevan'daki eğitim sistemi hakkında en kapsamlı bilgiyi hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra 1829-1831 yıllarında bölgede kameral sayım yapan Rus tarihçi İvan Şopen'in 1852 yılında Petersburg'da basılan "Ermeni Bölgesi'nin Rusya'ya birleştirilmesi döneminin tarihi hafızası" eserinde bulmak mümkündür. Kitapta yer alan bilgilere göre, İrevan

¹⁴⁵ Yervand Şaheziz. A.g.e., s. 249.

¹⁴⁶ Qarayev Elçin. a.g.m., s.5.

¹⁴⁷ Tadevos Hakobyan, **Yerevani patmutyuni. 1500-1800**. Yerevan, 1971, s. 283. (Hakobyan T. Yerevanın tarixi. 1500-1800-cü illər)

Hanlığı'ndaki eğitim sistemi Azerbaycan'ın diğer hanlıklarındaki eğitim sisteminden farklı olmamıştır.

İ.Şopen'e göre, İrevan topraklarında belirli düzeyde eğitim gören din görevlileri eğitim vermekteydi. Her caminin bünyesinde büyük veya küçük medrese faaliyet gösteriyordu. Aşağı sınıf öğretmenleri *müderri*, üst sınıflarda ise *vaiz* olarak tanımlanmıştır. Medreselerde geniş sınıflar ile birlikte, öğrencilerin yaşadıkları küçük odalar - hücreler bulunmuştur. Bazı camilerde tanınmış müçtehitler ders veriyordu ve onları dinlemek için ülkenin her yerinden dinleyiciler geliyordu. İrevan Hanlığı'nın çöküşü arifesinde sadece İrevan kentindeki 8 camide 200 öğrenci eğitim görüyordu.

İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre, Müslüman bilim adamları tüm bilimlerini üç temel alana ayırıyordu: El erebiet, El şerue ve El hakeme. Birinci alana, Arap dilinin kuralları, tarih ve Kuran'ın okunması dahildi. İkinci alana, Kuran'ın tefsiri, olayların öğrenilmesi, islam hukuku esaslarının ve özdeyişlerinin öğrenilmesi dahildi. Üçüncü alana ise, mantığın, matematiğin, geometri ve astronominin, tıbbın ve teorik felsefenin öğrenilmesi dahildi. Gerek okullarda, gerekse medreselerde el yazısına özel önem veriliyordu.¹⁴⁸

İrevan Hanlığı'nın topraklarında okul ve medreseler dışında özel dersler de veriliyordu. Hanın veya serdarın, dönemin diğer yöneticilerinin ve tüccarların çocukları kendi evlerinde özel ders alıyorlardı.

İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre, her Müslümanın evinde okullarda okutulan derslere, özellikle de Kuran'a ve şeriata dair kitaplara rastlamak mümkündü. Yazar İrevan'da kaligrafik yazıyla yazılmış şiir kitaplarının pahalı olduğunu, tarih kitaplarının ise daha da pahalıya satıldığını yazıyor. Onun

¹⁴⁸ Иван Шопен. а. г. е., s. 901-911.

yazdıklarına göre, Ermeniler ise kitap sevmezlermiş. Sadece bazı zengin Ermenilerin evlerinde "İncil" veya dini kitaba nadir olarak rastlanıyordu.¹⁴⁹ Dolayısıyla İrevan şehri Hanlıklar döneminde Azerbaycan'ın gelişmiş bilim ve kültür merkezlerinden biri olmuş ve eğitime özel önem verilmiştir.

İrevan progimnaziyasının¹⁵⁰ hazırlık sınıfının hocası Ermeni asıllı Stepan Zelinski'nin "Kafkasya'nın coğrafyası ve boylarının açıklanması toplusu"nda yayınladığı "İrevan kenti" makalesinde, 1880 yılında İrevan şehrindeki camilerde 8 öğretmen çalıştığı ve 153 öğrencinin eğitim aldığını yazmıştır. Zelinski, ayrıca, İrevan'da yüksek dini Müslüman okulunun faaliyet gösterdiğini ve bu okulun öğrencilerinden eğitim ücreti alınmadığını, aksine eğitimde başarılarına bağlı olarak caminin onlara 3 rubldan 10 rubla kadar burs verdiğini yazmıştır. Yazar bu okullardaki öğrencilerin çoğunluğunun köylerden gelenler olduğunu, her yıl 60 öğrencinin eğitim aldığını, okulu bitirdikten sonra onlara ahund derecesi verildiğini ve sarık giyme yetkisine sahip olduklarını yazıyordu.¹⁵¹ S.Zelinski yüksek dini okulun hangi camiye bağlı olduğunu yazmasa da okulun şehrin baş camisi olan Cuma veya Hüseyinali Han Cami'sine bağlı olduğu tahmininde bulunabilir.

14 Ocak 1832'de, Rusya işgali döneminde İrevan'da ilk iki sınıflı ilkokul açılmıştır. İrevan kalesinde bulunan bu okulun kurucusu ve yöneticisi Moskova Üniversitesi öğrencisi F.Zuboev olmuştur. 1836 yılında Petersburg'da yayınlanan "Kafkasya'daki Rusya topraklarının İncelenmesi" eserine göre, "İrevan kentinde 60 öğrencinin eğitim aldığı bir halk okulu, 1827 yılında Eçmiedzin'den taşınmış bir Ermeni ve 8 tatar

¹⁴⁹ Иван Шопен, а. г. е., s. 917.

¹⁵⁰ dönemin orta okulu.

¹⁵¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа" (СМОМПК). Тифлис, 1881, Вып. I, отд. I, с.44.

(Azerbaycan-N.M.) okulu vardı. Tüm bu 9 okulda 120 kadar öğrenci okuyor, onlar da maddi durumlarına göre aylık 20 gepikten (kuruştan) 1 gümüş ruble dek ücret ödüyorlardı.¹⁵² 15 Mart 1868 yılında İrevan Kaza Okulu dört sınıflı klasik progimnaziyaya dönüşmüştür. Azerbaycanlı çocukların da eğitim aldıkları bu okulda din dersleri, Rus, Tatar (Türkçe), Ermeni, Latin, Fransız dili, tarih, coğrafya, matematik ve doğa konuları okutulmaktaydı. Stepan Zelinski yukarıda adı geçen "İrevan kenti" makalesinde (s. 48) şöyle yazıyordu: "1850 yılından 1880 yılına kadar 30 yıl boyunca İrevan kaza okulu- nu ve progimnaziyasını üst üste 558 Tatar (Azerbaycanlı- N.M.) bitirdi. Progimnaziya 31 Mart 1881 yılında sekiz sınıflı tam gimnaziyaya¹⁵³ dönüşmüş ve sonraları İrevan Erkek Gimnaziyası olmuştur. 1 Şubat 1883 rakamlarına göre, İrevan Gimnaziyası'nda eğitim alan 237 öğrenciden 37'si Azerbaycanlıydı.¹⁵⁴

Edinilen bilgilere göre, ilk kez İrevan Kaza Okulu olarak faaliyete başladığı dönemden 1918 yılı Ağustos 6'da kapatıl- masına kadar geçen süre zarfında İrevan Erkek Gimnaziyası'na din dersleri ve Azerbaycan dili hocaları 1836- 1856 yıllarda Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885 yıllarında Mirze Elekber Elhanov, 1885-1895 yıllarında Firudin Bey Köçerli, 1895-1905 yıllarında İsmail Bey Şefibeyov, 1905- 1906 yıllarında Mirza Muhammed Şeyhzade, 1907-1918 yıl- larında Şeyh Abusettar Kazımov olmuştur.¹⁵⁵

¹⁵² Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть 4. Издатель: Санктпетербург, 1836, с.275.

¹⁵³ Dönemin lisesi.

¹⁵⁴ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Составитель Т.Акопян. Ереван, 1978, с. 383.

¹⁵⁵ Əsgə Zeynalov, **İrevan məktəbləri**. Bakı, Mürtəcim, 2011, s. 6.

İrevan Erkek Gimnaziyası Azerbaycan halkı, bilimi, kül- türü ve sanatı için bir takım seçkin kişiler yetiştirmiştir. Ta- nınmış devlet adamlarından Mehmet Bey Gaziyev, Teymur Bey Makinski, Ekber Ağa Şeyhülislamov, Neriman Bey Nerimanbeyov, Muhammed Muharremov, Aziz Aliyev, eğitim ve bilim adamlarından Miryusif Mirbabayev, Mustafa Bey Topçubaşov, Ahmet Recebli, Maksud Memmedov, generaller- den Habib Bey Selimov, Gambay Vezirov İrevan Gimnaziyası'nın mezunları olmuşlardır. İrevan Gimnaziyasını bitiren Azerbaycanlı kızların bazıları 1918-1920 yılları soykı- rımı sonucunda İrevan'dan göç etseler de, kalanları Sovyet yıllarında İrevan 'da eğitim ve öğretime önemli katkılar sağ- lamıştır. İrevan Erkek Gimnaziyası'nın mezunlarının bir kısmı bölge okullarında öğretmen olarak çalışmış, bir kısmı ise Rusya'nın çeşitli üniversitelerinde eğitimlerini sürdürmüş- lerdir.

İrevan'da faaliyet gösteren okullardan biri de Kutsal Ripsime Kızlar okulu idi. 2 Ocak 1850 yılında Kafkas Valisi Mihail Voronsov'un eşi Elizabeth Voronsova'nın çabası ve İrevan'da faaliyet gösteren Mükaddes Nina Hayriye Cemiyeti'nin Yönetim Kurulu kararı ile Kutsal Ripsime kızlar okulu kurulmuştur. 9 Temmuz 1884 yılında bu okul üç sınıflı kızlar progimnaziyasına dönüşmüştü. 30 Mayıs 1898 yılında ise progimnaziya hazırlık sınıfı da kurularak sekiz sınıflı Kızlar Gimnaziyasına dönüşmüştü. Paralı olan bu okulda zengin Azerbaycanlıların kızları da eğitim alıyorlardı. Sadece 1916- 1918 yıllarında Kutsal Ripsime Gimnaziyasını 36 Azerbaycan- lı kız bitirmişti.¹⁵⁶ İrevan Guberniyası'nın 1914 yılı Kayıt Def- teri verilerine göre, bu gimnaziyada şeriat derslerini ve Azer- baycan dili derslerini Haşım Bey Nerimanbeyov vermiştir.

¹⁵⁶ Развитие Еревана. с. 412-413, s. 420.

Azerbaycanlı çocuklara ana dilinin öğretilmesi için derslik yazılmasını başlatan ilk İrevan Erkek Gimnaziyası'nın Azerbaycan dili hocası Mirze Elekber Elhanov olmuştur. Rus pedagoğu K.Uşinskin'den etkilenen M.E. Elhanov "Tatar (Azerbaycan-N.M.) dili alfabeti" adlı Türk dili dersliğini yazmıştır. M.E. Elhanov'un düzenlediği dersliğin el yazması 25 Haziran 1882'de Kafkas Eğitim Müdürlüğü tarafından Rusya Halk Eğitim Bakanlığı'na gönderilmiş, 2 Mayıs 1883 yılında başkanlığın Bilim Komitesi'nde müzakere edilmiş, onun "Alfabe"sinin ilköğretim dersliği olarak Azerbaycan dilini öğrenme için tavsiye edilmişti. Maalesef, derslik basılmadan M.E. Elhanov hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁷

XIX. yüzyılın 50-60'lı yıllarından itibaren İrevan kentinde özel okullar da faaliyet göstermeye başlamıştı. Özel okulları sadece Rusya vatandaşı olan kişiler Kafkas Öğretim Kurulu'nun izni ile açabilirdi. İki çeşit özel okul vardı. Birincisi, cami veya kiliselere bağlı olan, öğretmenlerin kendi girişimi ile verilen dini eğitim okulları, ikincisi ise kendi öğretim programını devlet okullarının programlarına uygunlaştıran okullardı. 1863 yılında İrevan'da 15 özel Azerbaycan ve Ermeni Okulu bulunmaktaydı.¹⁵⁸ 1865 yılında İrevan kentinde 9 Müslüman dini okulunda 223 öğrenci eğitim alıyordu. Aynı zamanda şehirdeki 6 Ermeni dini okulunda 150 öğrenci eğitim alıyordu.¹⁵⁹ 1866 yılında camilere bağlı okullarda 596 öğrenci bulunmaktaydı.¹⁶⁰

Aslen İrevanlı olan ve çeşitli nedenlerle Güney Azerbaycan'a göç eden aileler İrevan'la ilişkilerini sürdürüyorlardı. Azerbaycanlı eğitimci, din adamı ve sosyo-politik Mirza

¹⁵⁷ Hüseyn Əhmədov, **Seçilmiş əsərləri**. IX cild, Bakı, "Təhsil", 2006, s.88-90.

¹⁵⁸ Тадевос Акопян, **Очерк истории Еревана**. Ереван, 1977, с.198-199.

¹⁵⁹ Развитие Еревана... с. 431.

¹⁶⁰ Акопян Тадевос. А.г.е., s.198.

Hasan Rüştiyye bunlardandı. 1851 yılında Tebriz'de ruhani ailesinde doğan Hasan ilk eğitimini Arapça ve Farsça'yı mükemmel bilen babası Molla Mehdi'den almış, sonra eğitimini İstanbul'da ve Beyrut'ta sürdürmüştü. Tebriz'e dönen Hasan orada okul ("usul-cedid" okulu) açmak fikrini gerçekleştiriyor. O, 1883 yılında İrevan'a gelerek, burada yaşayan kardeşi Mirza Ali'nin yardımıyla yerli Müslümanlar için modern tipli laik bir okul açmıştır. Onun İrevan'daki ilk pedagojik faaliyeti başarılı olmuş ve Türkiye'de açılan Rüştiyye okullarının adını kendisine takma ad alan Mirza Hasan'ın Okulu kısa sürede halk arasında nüfuz kazanmıştır. Avrupa yöntemlerine uyarlanmış bu okulda ana dili ile birlikte, Fars, Rus ve Fransız dilleri, coğrafya, geometri, kimya vb. dersleri de okutulmaktaydı. Eğitimli yerel memurların hazırlanmasını destekleyen Çarlık Rusya'sı da Rüştiyye'nin faaliyetinden memnundu ve ona gerekli desteği gösteriyordu. 1888 yılında Mirza Hasan Rüştiyye Tebriz'e dönerek orada çok zorlukla olsa da, ilk modern okulun açılmasını başarmıştı.¹⁶¹

Ünlü Azerbaycan bilim adamı, eleştirmeni ve pedagoğu Firudin Bey Köçerli de 1885 yılında Gori Öğretmenler Seminerini bitirerek atamayla İrevan Erkek Gimnaziyası'nda çalışmaya başlamıştı. O, eğitimci-demokrat olarak, sosyal sorunların kökenini cehaletde, bilgisizlikte görüyor, halkın bilinçlendirilmesi yolunda çalışıyordu. İrevan 'da modern okulların açılmasında, onların eğitim-öğretim malzemeleri ile temininde Firudin Bey'in olağanüstü hizmeti olmuştu. 1890 yılında "İrevan'dan mektup" başlıklı makalesinde Firudin Bey şöyle yazıyordu: "Öyle ki, iki-üç senede, şehrimizde bir-iki yasal ve düzenli okul açıldı, Müslüman çocukları da diğer milletlerin etfali (yani çocukları) yeni yöntem ile bilim ve ahlak eğitim

¹⁶¹ Milli maarifçilik fədəisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə. "Güneyin səsi" dərgisi, Bakı, mart 2011-ci il, s. 22.

alıyorlar... Elbette, bu okulların bu durumda kusurları da fazla, ama umut var, İrevan halkı az zamanda okulların her bir ihtiyacını karşılar.¹⁶²

Firudin Bey Köçerli'nin "Azerbaycan Edebiyatı" kitabında İrevan'da bulunan bazı okullar hakkında, özellikle de İrevan'da okul açan Meşedi İsmail Kazımzade ve Mirze Kazım Esgerzade gibi aydınlar hakkında ayrıntılı bilgi veriliyor.

Firudin Bey'in yazdıklarına göre, İrevan'ın zengin tacirlerinden biri olan Meşedi İsmail Kazımza'de 1846 yılında İrevan'da doğdu. O, şair, gazeteci ve eğitimci olarak bilinen Mirza Muhammed Nahçıvani'nin okulunda eğitim alarak Fars ve Türk dillerini mükemmel öğrenmişti. 1866 yılında Meşedi İsmail İrevan Okulu'nda şeriat ve Türk dili öğretmeni olarak çalışmasının yanı sıra, kendisi de okul açmıştır. F.Köçerli İrevan Gimnaziyasına öğretmen tayin edildikten sonra sık-sık Mirza İsmail'in yanına gittiğini, onun derslerde nasıl şevkle öğretim yaptığını gözlemlediğini yazıyor. Meşedi İsmail Kazımzade eski usul eğitimin kusurlarını anlamış, usul-sövti (*yani harflerin söz gibi değil, ses gibi telaffuz edilmesi*) ile eğitim vermek için bir alfabe hazırlamıştı. Onun bu adımı modernlik karşıtı olanlar tarafından eleştirilse de, Meşedi İsmail bunlardan etkilenmemiş faaliyetini sürdürmüştü. "Bezmi" takma ismi ile şiirler yazan Meşedi İsmail Kazımzade 1888'de İrevan'da vefat etmiştir.

F.Köçerli'nin İrevan'da okul açan Mirza Kazım Esgerzade hakkında verdiği bilgiden de anlaşılıyor ki, 1832 yılında Serap kentine yakın Berağuş kasabasında doğan M.K. Esgerzade ilk eğitimini Tebriz şehrinde aldıktan sonra, gençliğinde İrevan kentine gelmiş, İran'ın orada bulunan konsoloslukunda büro işlerinde çalışmıştır. Sonra özel okul açarak

¹⁶² Firudin bəy Köçerli, **Seçilmiş əsərləri**. Bakı, 1963, s.33.

öğretmenlik yapmıştır. Usul-sövti ile eğitim veren Mirza Kazım hakkında F.Köçerli şöyle yazıyor: "Mirza Kazım'ın okulu bütün İrevan halkının beğenisini kazanmıştır ve elhek (yani muhakkak) ol Sayın şüğü (yani meslek) sanatında bir kusur işlememiş ve canü dilden öğretisi etfala (yani çocuklara) eğitim vermiştir". F.Köçerli M.K. Esgerzade ile yakın dost olduğunu, onun usul-tatbikatta daha fazla bilgi ve beceri kazanmak için İrevan Erkekler Gimnaziyası'nın Müdürü Brajinnikov'un izniyle F.Köçerli'nin kendisinin ve hazırlık sınıfının çok yetenekli ve usta öğretmenlerinden Çistyakov'un derslerini dinlediğini yazıyor. F.Köçerli Mirza Abbas Mehemedzade'ye istinaden Mirza Kazım'ın 5 cilt kitap yazdığını, onlardan dördünün çocukların eğitimine adadığını yazıyor. Mirza Kazım'ın baskısı yapılmayan kitaplarının adları şöyleydi: "Bilimsel olarak", "Serfü nehvi-farsi", "Bilimsel belagat", "Tiyatro hikayesi", "F.Köçerli Mirza Kazım'ın şeriat kurallarına adadığı kitabının aynı dönemde okullarda ders kitabı olarak okutulan "Camei-Abbasi" kitabından üstün olduğu kanaatinde olduğunu yazıyor. F.Köçerli Mirza Kazım'ın tüm bu kitaplarının dışında ilköğretim sınıfları için Türk dilinde düzyazı ve nazımla bir kitapçık da hazırladığını, bu kitapçığa küçük hikayeler, masallar ve kendisinin de yazdığı dizgileri (*çocuklar için yazılan, fakat teması olmayan, isimlerin, eylemlerin, imgelerin tekrar edildiği şiir formu*) dahil ettiğini yazıyor.

F.Köçerli özel olarak şunu vurguluyor, Mirza Kazım Arap alfabesinin değiştirilmesi meselesini çok önemli buluyor, modernleşememenin sebebini Mirze Feteli Ahundov gibi, alfabenin kusurlu olmasında görüyordu. Mirza Kazım 1892'de İrevan'da yayılan veba hastalığından ölmüştür.

F.Köçerli Ahund Mirza Ali'nin de Mirze Kazım'la eş zamanda İrevan'da okul açtığını yazıyor. Ahund Mirza Ali de

Mirze Kazım gibi, Çistyakov'un yanına giderek, ondan laik eğitim sistemini öğrenir.¹⁶³

İrevan'da faaliyet gösteren özel okullardan biri de 1877 yılında Sofya Stasyuleviç'in açtığı yatılı okulu idi. S.Zelinski yukarıda adı geçen "İrevan kenti" makalesinde şehrin ilk özel yatılı okulu tesisçisinin ona söylediklerini kaleme almıştır (s.52-53). S.Stasyuleviç Nahçıvan'da yaşarken Kalbalı Han Nahçıvanski ile tanışmış ve onun iki çocuğunun eğitimi ile bireysel olarak ilgilenmişti. Ondan memnun kalan Kalbalı Han Sofiya'ya İrevan'a gitmesini ve Müslüman çocuklarının eğitimi ile meşgul olmasını önerir. İrevan'a gelen Sofya öncelikle Müslüman çocuklar için yatılı okulu açmaya yardım etmeleri maksadıyla yerel hanlara müracaat eder, fakat onlardan olumlu cevap alamaz. Zelinski daha sonra şöyle yazıyor, "Şefi Bey adlı birisi ek öğrenciler bulmak amacıyla Sofya'dan öğrencilere ücretsiz eğitim vermesini rica ediyor. Sonuçta Sofya ev kiralararak eğitim vermeğe başlar ve ikinci yılın sonunda 15 öğrencisi olmuştur. Sofiya'nın derslerdeki başarısı ve çocuklara gösterdiği annelik duyguları karşılığında Müslüman öğrencilerin sayısı daha sonra 45'e ulaşır. Onun yatılı okulunda progimnaziyaya dahil olan öğrenciler oranının en iyi öğrencileri olarak biliniyordu. Kazandığı başarılarından dolayı Ermeniler ve Ruslar da kendi çocuklarının Sofiya'nın yatılı okuluna gönderiyorlardı. 1877-1880 yıllarında S. Stasyuleviç'in yatılı okulunda 58'i Azerbaycanlı, 43'ü Ermeni, 4'ü Rus olmak üzere toplam 105 öğrenci eğitim-öğretim görmüştür.

1880 yılında açılan İrevan İlkokulu 1900 yılında üç sınıflı Puşkin Okulu'na dönüşmüştü. 1901 yılında Puşkin Okulu bünyesinde pazar günü okulu açılmıştı. Okula 16-50 yaş arası

her İrevanlı öğrenci olarak alınabiliyordu. Puşkin Okulu'nda Rus ve diğer dillerle birlikte, Azerbaycan dili de okutulmaktaydı. Mirza Hüseyin Ahundov okulun Müslüman bölümünün müdürü olmakla birlikte, Türkçe öğretmeni olarak da faaliyet göstermiştir. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasında aktif yer almış olan Salih Güllicinski Puşkin okulunun mezunu olmuştur.

3 Kasım 1881 yılında bünyesinde iki sınıf olmak üzere İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın I sınıfının açılışı olmuştur. Seminariyanın ilk Müdürü Jacob Suşevskin'in çabaları sonucunda birinci yıl seminerde 9 öğretmen ve 42 öğrenci olmuştur. 1882 yılında seminerin II. sınıfı, 1883 yılında III. sınıfı açılmıştır. Kafkasya'da bulunan tüm öğretmenler seminariyası gibi, İrevan Öğretmenler Seminariyası da 4 sınıftan oluşmuştur.

İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın hocalarının çoğunluğu Gürcistan'daki Gori Öğretmenler Seminariyası'nın mezunları olmuştur. Seminariyanın yönetmenliğine göre, bu eğitim ocağına ancak erkek öğrenciler kabul ediliyordu. Seminariyada ayrıca ilkokul da faaliyet gösteriyordu. Öğretmenler pedagojik deneyimlerini okulda kazanıyorlardı. Ordubad Okulu bu öğretmenler için staj okuluydu. Seminariyada çeşitli disiplinlerden öğretim yapılmakla birlikte, bazı meslekler - marangoz, ciltleme, çiftçilik ve ipekçilik konularında da gönüllü olarak eğitim veriliyordu.¹⁶⁴ Kafkas Okulları için öğretmen hazırlayan İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın durumuna dair 1895 yılında hazırlanan raporda, 1884-1895 yıllarında seminariyadan 123 kişinin mezun olduğu ve bunların 25'nin Azerbaycanlı, geri kalanlarının ise diğer etniklerin temsilcileri olduğu yazılmıştır.

¹⁶³ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. a.g.e., s.203-213.

¹⁶⁴ Misir. Mərdanov, **Azərbaycan təhsil tarixi**. I cild, Bakı, Təhsil, 2011, s. 91.

İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın Müdürü V. Dobrının'ın 1918'de yazdığı rapordan da anlaşıldığı gibi, seminaryayı 1915-16 yılında 19, 1916-17 yılında 22 ve son 1917-18 yılında ise 23 Azerbaycanlı bitirmiştir. Genellikle, üç yıl boyunca seminaryadan 316 öğrenci mezun olmuş ve onlardan 64'ü Azerbaycan, 2'si ise Anadolu Türkü olmuştur.¹⁶⁵

İrevan Öğretmenler Seminariyası'nda ilahiyat, Rus dili, muhasebe, geometri, coğrafya, tarih ve biyoloji dersleri ile birlikte, Tatar (Azerbaycan dili-N.M.) dersleri de veriliyordu. Ahund Mehemmed Bağır Kazımzade İrevan Öğretmenler Seminariyası'nda uzun süre din öğretmeni, Elesger Kerimov, Rahim Halilov, Reşit Bey Şahtatinski, Mirza Cabbar Memmedov ise Azerbaycan dili öğretmeni olarak çalışmıştır.

Tanınmış simalardan Haşım bey Vezirov, Hamit ağa Şahtatinski, Hakan Bey Sefiyev, İbadulla Muğanlinski, Şamil Mahmudbeyov, Cabbar Memmedov İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın mezunları olmuşlardır. İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın Azerbaycanlı mezunları guberniyanın sınırları içindeki Rus-Tatar (Azerbaycan) okullarına öğretmen tayin ediliyordu.

Haşım Bey Vezirov 1868 yılında Şuşa şehrinde doğmuş, orada şehir Realnı Okulunu bitirdikten sonra, İrevan Öğretmenler Seminariyası'nda okumuştur. Öğretmenler Seminariyası'nı bitirdikten sonra öncelikle Büyük Vedi köyünde, sonra ise Cavanşir kazasının Alpout, Şeki kazasının Küçük Köynük, Cavanşir kazasının Berde köylerinde öğretmen ve okul müdürü olarak görev yapmıştır. Haşım Bey Vezirov 1907-1916 yıllarında Bakü'de "Taze hayat", "İttifak", "Seda", "Sedayi-vatan", "Sedayi-hegg", "Kavkazets" (Rusça) gazetelerini ve "Mezeli" satirik dergisini yayınlamıştır.

¹⁶⁵ Развитие Еревана... с. 419.

1899 yılında İrevan Öğretmenler Seminariyası'ndan mezun olan Hamit Ağa Şahtatinski aynı seminerde Azerbaycan ve Rus dili öğretmenliği yapmış, İrevan Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin aktif üyelerinden olmuştur. O, 1912 yılında Odessa'da hukuk fakültesinden mezun olduktan sonra Gence'de ve Bakü'de çalışmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Parlatonun üyesi Hamit Ağa Şahtatinski 2., 3. ve 4. hükümetlerde Eğitim Bakanı Yardımcısı. 5. hükümette ise Eğitim ve Din İşleri bakanı olmuştur. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra eğitim sisteminde değişik görevlerde çalışan Hamit Ağa Şahtatinski 1941'de sürgüne gönderilmiş ve 1944 yılında Rusya'nın Arhangelsk vilayetinde sürgünde ölmüştür.¹⁶⁶

1918 yılının Mayıs ayında İrevan Guberniyası'nın top raklarında ilk Ermeni devleti - Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti kurulduktan sonra İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın faaliyetine son verilmiştir.

1898 yılında dönemin tanınmış eğitimcilerinden Ekber Mehdi Oğlu Ekberov İrevan'daki Rus-Tatar Okulu'nu kazanmış ve 1903 yılında mezun olmuştur. Ekber Ekberov 1907 yılında İrevan Öğretmenler Seminariyası'ndan mezun olduktan sonra Haşım Bey Nerimanbeyov'un okulunda öğretmen olarak görev yapmıştır. Sonra o, Tebriz'e gitmiş ve bir süre orada öğretmenlik yapmıştır. 1911'de İrevan'a dönen Ekber Ekberov İrevan Müslüman okulunun öğretmeni olarak görev yapmıştır. Ekber Ekberov'un 1913 Haziran'ında Azerbaycan edebiyatçısı ve dilbilimcisi Abdullah Şaig'e gönderdiği mektubundan da anlaşıldığı gibi, o, "Muhtasar hesap kuralları" adlı yazdığı dersliyi bastırmak için Cabbar Memmedzade'nin aracılığıyla Bakü'ye göndermiştir. 1912 yılının sonlarında

¹⁶⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, Bakı, 2005. s.362.

Ekber Ekberov Abdullah Şaig'e gönderdiği bu kitabın basılmasını istemiştir. Çok sayıda müracaatından sonra Abdullah Şaig'den bir cevap alamayan Ekber Ekberov "Sedayi hegg" gazetesi aracılığıyla Abdullah Şaig'e ünvanlanmış bir mektup yazar ve gönderdiği kitabın geri gönderilmesini talep eder. Ekber Ekberov'un bu müracaatı "Açık mektup" başlığı ile "Sedayi hegg" gazetesinin 1 Temmuz 1913 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Maalesef kitabın akıbeti hakkında bilgi yoktur. Ekber Ekberov'un birkaç eleştirel makalesi "İkbal" gazetesinde de yayınlanmıştır.¹⁶⁷

1882 yılında Kafkas (Gori) Öğretmenler Seminariyası'nı bitiren Haşım Bey Neriman Bey Oğlu Nerimanbeyov 21 Ekim 1896'da İrevan'da Rus-Tatar (Azerbaycan) okulu açmıştır. Okul kontenjanda öngörülen 70 öğrenci yerine 110 öğrenci kabul etmişti. Rusya Halk Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan okul programında Azerbaycan, Rus, Fars, Arap dilleri, din ve muhasebe dersleri bulunmaktaydı. Ana dili A. Çernyayevski'nin "Vatan dili", Fars dili Sadi Şirazi'nin "Gülistan", Rus dili M. Volper'in "Rus Dili", matematik Yevtuşevski'nin "Meseleler kitabı", şeriat dersleri ise Firudin Bey Köçerli'nin düzenlediği kitap üzere okutulmaktaydı. Rus-Tatar (Azerbaycan) okulunu tesis eden komisyonun bünyesine Abbasgulu Han İrevanski (Başkan), İrevan Gimnaziyası'nın Azerbaycan dili hocası İsmail Bey Şefibeyov, İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın Türkçe öğretmeni Rahim Halilov ve diğerleri dahildi. İrevan aydınları okula sık sık yardım ediyorlardı. Şehirde tiyatronun amatör oyuncularını gösterdikleri oyunlardan topladıkları ücretleri Rus-Azerbaycan okuluna hibe diyorlardı. İrevan Guberniya Camisi de okula maddi yardım ediyordu.

¹⁶⁷ Abdulla Şaiq, **Seçilmiş əsərləri**. V cild. 389-340, 483.

1899 yılında H. Nerimanbeyov'un girişimi ile onun okulunda yaşlı Müslümanlar için akşam kursları açılmıştı. Orada Rus dili, matematik ve anadili (Türkçe-ç.n.) dersleri yapılıyordu. Rus dili ve matematik derslerini H. Nerimanbeyov'un kendisi, ana dili dersini ise Mirza Memmedveli Gemerlinski veriyordu. 1990 yılında İrevan'a gelen Muzafferüddin Şah Kaçar Rus-Azerbaycan okulunun öğrencilerine 300 lira bağış yapmıştı.¹⁶⁸ İrevan Guberniyası'nın 1906 yılı kayıt defterinde, Rus-Tatar ilköğretim okulunun destekçisi Abbasgulu Han İrevanski, müdürü Haşım Bey Nerimanbeyov, öğretmenleri Hamit Ağa Şahtahtinski, Mustafa Recebov, din öğretmeni Mehmet Gazıyev ve Mirze Memmedveli Gemerlinski idi.¹⁶⁹ Aynı serinin 1914 yılı sayısında İrevan iki sınıflı Rus-Tatar Erkek İlkokulu'nun müdürü Haşım Bey Nerimanbeyov'un, öğretmenlerinin ise Yevsyukov, Memmedveli Gemerlinski ve Vasilyev, din öğretmenin Ahund Abdullah Gazıyev oldukları gösterilmiştir.

1902 yılında İrevan'da Rus-Tatar (Azerbaycan) Erkek Okulu'nun deneyimlerini temel alarak Rus-Tatar (Azerbaycan) Kızlar Okulu açılmıştı. Ahund Memmedbağır Gazızade'nin evinde bulunan iki sınıflı Rus-Tatar (Azerbaycan) Kızlar Okulu'nun destekçisi Knyagina Yelena Çagodaeva (İrevan Guberniyasının vali yardımcısı Knyaz Aleksey Çagodayev'in karısı), müdürü Antonina Kalinin, öğretmeni Phakadze ve din hocası olmuştur. Aynı kayıt defterinde İrevan'da daha bir Rus-Tatar Kızlar ilkokulunun olduğu yazılsa da, onun öğretmenleri hakkında bilgi verilmemiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Hüseyn Əhmədov, **Seçilmiş əsərləri**. IV cild, Bakı, Təhsil, 2006, s.308-309.

¹⁶⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год. Эривань, 1905, с.57.

¹⁷⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год. Эривань, 1914, Отд. I, с.59.

Mirza Memmedveli Gemerlinski İrevan'da eğitimin gelişmesinde özel hizmetleri olan eğitimcilerden olmuştur. Onun babası Ali Gemerlinski çar ordusunun, 1915 yılında Türkiye'ye göç eden büyük oğlu Hüseyneli Gemerli ise Türk ordusunun generali olmuştur. İkinci oğlu Ali Gori Öğretmenler Seminariyası'nı, diğer oğulları Paşa, Adil ve Mahmud ise gimnaziyayı bitirerek öğretmen olmuşlardır. Memmedveli Gemerlinski'nin kendisi 1898 yılında İrevan'da Rus-Tatar Okulu'nu bitirmiş, 1900 yılının Mart ayında İrevan Guberniya meclisinde sınava girerek öğretmenliği kazanmıştır. O, 1901-1911 yıllarında İrevan'da Rus-Tatar Okulu'nun öğretmenlerinden olmuştur. Onun yazdığı "Atalar sözü" kitabı 1889 yılında İrevan 'da *Edilson* matbaasından yayımlanmıştır. 1907,1908 ve 1911 yıllarında yayınlanan "Ana dili" dersliğinin yazarlardan biri Mirza Memmedveli Gemerlinski olmuştur. Mirza Memmedveli 1906 yılında Bakü'de yapılan öğretmenler kurultayında yer alırken Neriman Nerimanov onu İrevan çukurunun görkemli eğitimcilerinden biri olarak Mirze Elekber Sabirle tanıştırmış ve İrevan'da bulunan okullar hakkında şaire bilgi vermişti. Mahmud Gemerli'nin babası hakkında yazdığı "Babamın hatıralarından" adlı yazıda bu olayı babasının dilinden ifade ederek şöyle yazıyor: "Rahmetli Sabirin sevinçten gözleri yaşardı ve bana özel dikkat göstererek uzun-uzun dertleşti. Ben Sabir'i İrevan'a davet ettim. Fakat ikimiz de aynı dertte ve durumdaydık. Bizim İrevan masraflarımızı N.Nerimanov ödedi. Kurultay bittikten sonra biz İrevan'a gittik. Rahmetli Sabir Heşimbey Nerimanbeyov, Hamit Bey Şahtahtinski, Sultanov, Gaziyevler ve başkalarıyla tanışırken şöyle dedi: "Mirza, sizin bu öğretmenler, okullar, ders usulünüz, özellikle de Müslüman kız okulu beni hayran etti. Yakın gelecekte bizim milletin de ön sıralarda olacağına emin olabilirim."¹⁷¹

¹⁷¹"Abbaslı İsrail. Məmmədveli Qəmərlı və onun "Atalarsözü" kitabı".

Görkemli Azerbaycan yazarı Mehmet Said Ordubadi 1905-1906 yıllarında Ermenilerin Güney Kafkasya'da Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamlardan bahsederek "Kanlı seneler" eserinde Muhammet Kengerlinski'nin Kafkasya'da ilk kez İrevan'da Müslüman Leyli (kızlar) yatılı okulunu açtığını yazıyor. 1864 yılında Nahçıvan'da asker Şefi bey Kengerli'nin ailesinde doğan Muhammet Kengerlinski Petersburg'da yüksek topçu okulunu bitirmiş, ordudan emekli olduktan sonra da hukuk okumuştur. Nahçıvan'a dönen Kengerlinski bir süre orada yaşadıkdan sonra İrevan'a gelmiş, şehrin Müslüman nüfusunun haklarını savunmak için sınava girerek avukatlık yapma hakkını kazanmıştı. İrevan valisinin izniyle Kengerlinski İrevan'da okul açmıştır. O, Petersburg'tan Nikolay İvanoviç Pivenşteyn ve Luiza Fay adında iki yüksek eğitimli öğretmen davet etmişti. Kengerlinski'nin İrevan Kızlar Okulu'ndan çekilen fotoğraflarını M.S.Ordubadi "Kanlı seneler" kitabında bulmak mümkündür. 1905 yılının Mart ayında Muhammet Kengerlinski Petersburg'a giderek Kafkasya'ya yeni Vali atanan kont İllarion Voronsov-Daşkov'la görüşmüş, İrevan Guberniyası Müslümanlarının sorunlarını valiye anlatmıştır. Hem avukatlık, hem de okul müdürlüğü yapan Muhammet Bey'i Ermeni terör örgütleri hedef seçmiş ve tehditler sonucunda 1 Haziran 1905 yılında Kengerlinski okulu kapatmak zorunda kalmıştır. Paris'e giderek avukatlık faaliyetini orada sürdürmeye kararı veren Muhammet Kengerlinski 31 Ağustos 1905'te Batum'da Ermeni teröristleri tarafından sokakta öldürmüştür. Muhammet Kengerlinski'nin vefatı ile ilgili "Kaspi" ve "Hayat" gazeteslerinde başsağlığı yayınlanmıştır. Muhammet Bey Kengerli Celil Memmedguluzade'nin 1904 yılında Tiflis'te vefat eden eşi

Vedibasara gazetesı, № 07 (27), (1-15 nısan 2004).

Nazlı Hanım'ın kardeşi idi. Onun cenazesi Tiflis'e getirilerek ablasının mezarının yanında toprağa verildi.¹⁷²

İrevan Öğretmenler Seminariyasının 1902 yılı mezunlarından olan İbadulla Muğanlinski de İrevan'da yatık okul açmıştı. Edebiyatçı Aziz Şerif 1906-1908 yıllarında İrevan'da İ. Muğanlinski'nin okulunda ve İrevan Gimnaziyasının hazırlık sınıfında eğitim almıştı. O, hatıralarında şöyle yazıyordu, "Muğanlinski'nin okulundan başka İrevan'da Cafer Caferov'un da yatık okulu faaliyet gösteriyordu. İrevan'da Taşlı sokakta bulunan İ.Muğanlinski'nin okulunda Cabbar Memmedov Azerbaycan dilini öğretiyormuş. İki katlı okulun birinci katında sınıflar, ikinci katında ise yatak odaları bulunuyordu. E.Şerif okuduğu yatık okulda ciddi düzen-disiplin ve sorumluluk hakimdi."¹⁷³

Cafer Caferbeyov 1897'de İrevan Erkek Gimnaziyası hazırlık okulunu bitirmişti. O, 1901 yılında İrevan Öğretmenler Seminerini bitirdikten sonra Muhammet Kengerlinski'nin okuluna öğretmen olarak atanmıştı. Daha sonraları Yengice'de ve Gümrü'de öğretmenlik yapmıştı. 20 Kasım 1907'de Kafkas Eğitim Temsilcisinin İrevan Guberniyası Halk Okulları Müdürüne gönderdiği mektubunda Cafer Caferbeyov'a üçüncü derece özel eğitim okulu (Türk dilinden başka derslerin Rusça yapılması şartıyla) açmaya izin verilmiştir.¹⁷⁴

İrevan'da faaliyet gösteren özel okulların ve camilerin tamamında din dersleri ile birlikte, Fars dili dersleri Sadi Şirazi'nin "Gülistan" eseri esasında okutulmaktaydı. Cabbar Memmedov'un babası Mirza Abbas Mehemedzade Fars

¹⁷² M.S. Ordubadi, s. 72-75; Kaspi gazetesii, № 181, (18.08.1905), Həyat gazetesii, № 71, (23.08.1905).

¹⁷³ Əziz Şərif. **Keçmiş günlərdən**. Bakı, Yazıçı, 1983, s.44-47

¹⁷⁴ İsrəfil Məmmədov. **Tariximiz, torpağımız, taleyimiz**. Bakı, "Adiloğlu", 2002, s.638.

dilini ve gramerini çok iyi bildiğinden onun yanına guberniyanın çeşitli yerlerinden bu dili öğrenmeye geliyorlardı. Aziz Şerif de Fars dilini Mirza Abbas'tan "Gülistan" kitabının cümle-cümle tercümesi yoluyla öğrenmişti. Mirza Abbas ayrıca Rus dilini de mükemmel öğrenmişti.

İrevan Erkek Gimnaziyası'nda ders veren Abbas Mehemedzade bazı dersliklerin yazarı idi. 1912 yılında Bakü'de "Orucov kardeşleri" matbaasında Mirza Abbas Mehemedzade'nin "Güldeste" adlı kitabı yayınlanmıştı. Üzerinde "İrevan'da satış için" yazılı olan bu kitaba Sedi'nin, Cami'nin eğitimin önemine dikkat çeken şiirlerinden örnekler dahil edilmişti. Mirza Abbas "Güldeste" kitabına ayrıca kendisinin "Razi" imzası ile yazdığı halkı bilime, eğitime çağıran şiirlerini de dahil etmişti. 1913 yılında Mirza Abbas Mehemedzade'nin yazdığı "Bedrağatül-Etfal" (Balalara hediye) dersliğinin Bakü'de, Tiflis'te ve İrevan'da baskısı yapılmıştı. 1913 yılında Mirza Abbas'ın "Самоучитель фарсидского языка для русских" (Ruslar için Fars dilini öğrenme klavuzu) adlı bir derslik kitabı daha Bakü'de yine de "Orucov kardeşleri" matbaasında basılmıştı. 1918 yılında Ermenilerin İrevan'da yaptıkları katliamlardan kaçarak Tebriz'e giden Mirza Abbas bir yıl sonra orada vefat etmiştir.¹⁷⁵

1913 yılında İrevan kentinde Azerbaycanlı kızlar için ilkokul açılmıştı. Bu okul şehir yönetimi tarafından desteklenmekteydi.¹⁷⁶

İrevan okullarının Azerbaycanlı mezunlarının bir çoğu sonradan Rusya'da ve yabancı ülkelerde yüksek eğitim almışlardı. Habib Selimov Petersburg Harp Akademisi'ni, Neriman Nerimanbeyov önce Moskova Devlet Üniversitesi'nin fizik-

¹⁷⁵ Зейналов Аскер. Эриванская интеллигенция. Баку, «Мутарджим», 2011, с.51-52.

¹⁷⁶ Тадевос Акопян. А.г.е., s. 287.

matematik bölümünü, sonra Harkov'da hukuk fakültesini, Rukiye ve Kubra Mirbabayev kızları İsviçre'de tıp ve sosyal bilimler fakültesini, Miryusif Mirbabayev, Mehmet Gaziyev, Teymur Makinski, Adil ve Ekber Gaziyev kardeşleri Moskova Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesini, Ekber Ağa Şeyhülislamov Petersburg Yol Mühendisliği Üniversitesin'i, Mustafa Topçubaşov Kiev Devlet Üniversitesi Tıp Fakültesini, Abbas Ağa Ferecov Almanya'da Leipzig üniversitesini bitirmişti.¹⁷⁷

Ermenilerin 1918-1920 yıllarında İrevan'da gerçekleştirdikleri soykırım Azerbaycanlı okulların tamamının kapatılması ile sonuçlanmıştır. İrevan aydınlarının bir kısmı bu katliamın kurbanı oldu, birçoğu ise göç etti. İrevanlı aydınların bir kısmı İran'a, bir kısmı Türkiye'ye göç ettiler ve büyük bir kısmı ise Azerbaycan'da kendilerine yeni bir hayat kurdular. Yüz yıllar boyunca oluşmuş nesiller farklı taraflarda kendilerine sığınak buldu, akrabalık bağları zayıfladı, yeni ortamda yeni gelenek göreneklere uyum sağlamak zorunda kaldılar.

Taşnakların iktidarı döneminde İrevan'ı terk etmiş olan Azerbaycanlıların sadece bir kısmı Ermenistan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra geri dönebilmişti. Tarihsel olarak bu bölgede çoğunluğu oluşturan Azerbaycanlılar kendi topraklarında etnik azınlığa dönüştü.

9 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Halk Komiserleri Kurulu okulların kiliseden ve camiden ayrılması ve devletleştirilmesi kararını verdi. 17 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Halk Eğitim Komiserliği (HEK) eğitimin anadilde ve ücretsiz olacağı kararını almıştı. 23 Nisan 1921 tarihinde Ermenistan HEK'i Azerbaycanlıların kendi dillerinde eğitim almasının

yanısıra, Ermeni ve yabancı dillerden birinin zorunlu öğretilmesine karar vermişti.

1921 yılının sonlarında Ermenistan'da yaşayan diğer halkların arasında yapılan kültürel, eğitim çalışmalarına başkanlık etmek için Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin (KM (b) P MK) propaganda departmanı bünyesinde etnik azınlıklarla çalışmalar için Türk bölümü kurulmuştu. Aynı bölümün başına önce İrevan kökenli Azerbaycan'dan gelen Memmedeli Nasır, sonra ise 1921 yılından itibaren Ermenistan Halk İçişleri Komiseri Yardımcılığı, daha sonra ise halk Sosyal Güvenlik Komiserliği yapmış olan Bala Efendiyev atanmıştı. Sonraları Ermenistan Halk Eğitim Komiserliği'ne bağlı Etnik azınlıklar bürosu, 1932 yılının Haziran ayında Etnik Azınlıklar Konseyi'ne dönüşmüştü. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar arasında eğitim düzeyinin geliştirilmesinde Etnik Azınlıklar Konseyi önemli rol oynamıştı. 28 Nisan 1924'de İrevan'da Yeni Türk Alfabe Komitesi kurulmuştu. Bala Efendiyev'in başkanlığındaki Yeni Türk Alfabe Komitesi de Ermenistan'da Azerbaycanlılar arasında eğitim düzeyinin yükseltilmesi için önemli rol oynamıştır.

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından sonra eğitimin gelişmesi için pratik adımlar atılmıştır. Azerbaycan okullarının öğretmen ihtiyacını sağlamak için kısa bir süre içinde İrevan'da ve Gümrü'de kurslar düzenlenmişti. Bazı öğretmenler mesleki bilgilerini artırmak için Bakü'ye gönderilmiştir. 1922 yılında Ermenistan'da Azerbaycan dilinde eğitim yapan 32 okul vardıysa, 1923-1924 yılında bunların sayısı 104'e ulaşmıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Zeynalov Əsgər, **İrevan məktəbləri**. Bakı, Mütəcrim, 2011, s.11-21.

¹⁷⁸ Бала Эфэндиев. **Биографический очерк**. Баку, Азернешр, 1975, с.25-26.

Sovyet iktidarının ilk yıllarında İrevan'da yaşayan Azerbaycanlılar Azerbaycanlı Kızlar Okulu'nda, eski Haşım Nerimanbeyov'un okulunda faaliyet gösteren Meşedi Ezizbeyov Okulu'nda (bu okulu İrevanlılar Haşım Beyin okulu olarak bilirler), önce S.M. Kirov ve sonraları ise Mize Feteli Ahundov Okulu'nda ve şehirdeki diğer iki karma okulda eğitim alıyorlardı. İrevan kentinde eğitim düzeyinin geliştirilmesi için kurslar da açılmıştı. 1923 yılından itibaren faaliyet gösteren İrevan Kadınlar Kulübü eğitim düzeyinin artırılması ve ev kadınlarına meslek öğretiyordu.

30 Mayıs 1925'te Ezizbeyov Okulu'nda Ermenistan'daki Azerbaycanlı okul öğretmenlerinin toplantısı yapılmış, yeni alfabenin öğrenme yöntemlerinin bazı özelliklerine açıklık getirilmişti. 25 Ağustos tarihinde Gümrü'de Ermenistan'daki Azerbaycanlı okul öğretmenlerinin kurultayı yapılmıştır.

1930'da zorunlu ilköğretim uygulamasına başlanmıştır. 1930-1931 öğretim yılında Ermenistan'daki 971 okulda 132 bin 300 öğrenci eğitim görüyordu. Bunlar arasındaki 162 Azerbaycanlı okulunda 9 bin 536 öğrenci eğitim alıyordu. 1936 yılında Ermenistan'daki Azerbaycanlı okullarında çalışan 541 öğretmenden sadece 5'inin yüksek eğitimi vardı. Onlar da İrevan şehrindeki okulların öğretmenleri idiler. 1935 yılında Gümrü'de Azerbaycan dilinde açık öğretim veren İki Yıllık Öğretmenler okulu açılmıştı. Sonradan bu okul Dilican kentine taşınmış ve daha sonra kapanmıştı. İki Yıllık Öğretmenler okulunda Bakü'den gönderilen öğretmenler ders veriyordu.¹⁷⁹

Sovyet döneminde İrevan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı 20-30'lu yıllarda baskılar artmağa başladı. XX. yüzyılın

¹⁷⁹ Əli Adıgözəlov. **Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən.** Bakı, Təhsil, 2003, s.52-53.

20-30'lu yıllarında yaşanan baskılar sonucunda bütün Ermenistan'da olduğu gibi, İrevan'da yaşayan Azerbaycanlı aydınların ve din adamlarının sayısı da azaldı. Ermenistan Merkezi Yönetim Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin 18 Haziran 1928 tarihli kararı ile Azerbaycanlıların dini törenlerinin gerek camilerde, gerekse diğer dini ibadet yerlerinde yapılması yasaklanarak suç kabul edildi. Bunu kararı suiistimal eden Ermenistan'ın polis ve istihbaratı yüzlerce Azerbaycanlı din adamlarına karşı asılsız suçlamalarla baskı uyguladılar.

İlk eğitimini İrevan'da alan, sonra Bağdat'ta ve Necef'te eğitimini sürdüren, Arap ve Fars dillerini mükemmel bilen ünlü doğubilimci "Hadi", "Sefa" takma adıyla Arap, Fars ve Azerbaycan dilinde şiirler yazan Mirza Hüseyin Ağa 1938 yılında Rusya'nın Kaluga şehrine sürgün edilmiş, yaklaşık 70 yaşında orada vefat etmiştir. Hüseyin Cavid'le, Bekir Çobanzade ile dost olan, Rusya ve İran'daki doğubilimcilerle mektuplaşan Mirza Hüseyin Ağa'nın mirasını de Ermeniler müsadere ederek yok etmişlerdi.¹⁸⁰

İrevanlı aydınlardan "Kızıl Şafak" gazetesinin editörü Mustafa Hüseyinov asılsız bir suçlamayla hapis edilerek kurşuna dizilmiş, gazetenin diğer çalışanlarından İbrahim Aliyev, şair Abbas Azeri, İsmail Aliyev, Abdullah Mirzeyev sürgün edilmiştir. 1930-1935 yıllarında İrevan Türk Pedagoji Yüksekokulu'nun 102 öğrenci ve öğretmenleri baskılara maruz kalmıştır.¹⁸¹

1924 yılından itibaren Ermenistan'da faaliyet gösteren, Azerbaycan okulları için öğretmenler hazırlayan yatılı İrevan Türk Pedagoji Meslekoku mezunları arasından onlarca ordinarus-profesör, bilimler doktoru, yüzlerce öğretmen ye-

¹⁸⁰ Аскер Зейналов. **Эриванская интеллигенция.** Баку, Мутарджим, 2011, с.77-84.

¹⁸¹ Cəlal Allahverdiyev. **İrevan ədəbi mühiti.** Bakı, Elm, 2010, s.41-43, 57.

tişmiştir. Bu eğitim ocağına farklı zamanlarda Mehdi Kazımov, Behlul Yusifov, Hamit Memmedzade gibi tanınmış eğitimciler başkanlık etmişlerdir. 1936 yılından İrevan Azerbaycanlı Pedagoji Okulu Azerbaycan bilimine ve eğitimine seçkin isimler yetiştirmiştir. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Başkanı olmuş olan Yusuf Memmedeliyev bunlardan biridir. Azerbaycan Yüksek Pedagoji Üniversitesi'ni bitirdikten kısa bir süre sonra, 1928-1929 yıllarında İrevan Pedagoji Okulu'nda ve işçi fakültesinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. O, İrevan Azerbaycanlılarının sosyal hayatına da aktif olarak katılmıştır. Y.Memmedeliyev aynı dönemde Ermenistan'da Etnik Azınlıklar Komisyonu üyesi olmuş, azınlıkların hukuki statüsü, gençlerin, özellikle de kızların eğitim durumu ile ilgili çalışmalar yapmıştır.¹⁸²

1926 yılının ortalarından itibaren İrevan Yeni Türk Alfabe Komitesi ve Ermenistan Halk Eğitim Komiserliği'ne bağlı Etnik Azınlıklar Şubesi'nin ortak yayını olan aylık "Halk Eğitim" dergisi bulunmaktaydı. Bala Efendiyev'in ve Mehdi Kazımov'un kurucusu olduğu "Halk Eğitim" dergisi Azerbaycanlı öğretmenlerin kültürel-egitim ve pedagojik ihtiyaçlarını karşılamak, eğitimin yeni metot ve yöntemlerle yapılmasına yardım etmek amacını taşıyordu. Derginin ayda bir yayınlanması planlansa da 1926 yılından 1932 yılına kadar toplam 9 sayısı çıkabilmiştir. Ermenistan yönetimi derginin faaliyetini önce engellemiş, sonra ise tamamen kapatmıştır.¹⁸³

1928 yılından İrevan'da Tarım Meslek Yüksekokulu'nun Azerbaycan bölümü faaliyete başlamış ve bölüm 1933 yılında İrevan Azerbaycan Tarım Yüksekokulu'na dönüşmüştü. 1937 yılından İrevan Pedagoji Üniversitesi'nin 3 Fakültesi'nde Azerbaycan Bölümü (dil-edebiyat, fizik-matematik,

tarih-coğrafya) mevcuttu. 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürgünü sonucunda Azerbaycan okulları da zarar gördü. İrevan Pedagoji Yüksekokulu 1948'de acele Azerbaycan'ın Hanlar (şimdiki Göygöl) bölgesine taşındı. İrevan Devlet Pedagoji Üniversitesi ve Ermeni Devlet Öğretmen Üniversitesi'nin Azerbaycan Bölümleri (dil-edebiyat, tarih, fizik-matematik) Bakü'deki pedagojik kurumlara taşındı. Aynı dönemde İrevan kentinde eğitim dili Azerbaycan Türkçesi olan Kirov Kızlar ve Ezizbeyov Erkekler okullarının öğretmen ve öğrencilerinin büyük çoğunluğu Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştı. Böylece Azerbaycanlı pedagojik kadronun İrevan kentinden uzaklaştırılmasını isteyen Ermenistan yönetiminin arzusu gerçekleşmiş oldu.

Sadece 1954 yılında bünyesinde iki fakülte (fizik-matematik ve Azerbaycan Dili ve Edebiyatı) olmak üzere İrevan Pedagoji Üniversitesi'nde yeniden Azerbaycan bölümü açıldı. Üniversitede sadece Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü bağımsız olarak faaliyet gösteriyordu. Bölüme önce Ekber Yerevanlı, onun vefatından sonra ise Knyaz Mirzeyev başkanlık etmişti. Üniversitenin Azerbaycanlı bölümünde belli derslerin öğretimi için Bakü'den akademisyenler davet edilirdi. 1961 yılında İrevan Pedagoji Üniversitesi'nde Fizik-Matematik ve Edebiyat-Tarih Fakülteleri kapatılmış, yerine 25 öğrencinin eğitim aldığı Sınıf Pedagojisi Öğretmenliği Fakültesi açılmıştı.

1970 yılında Sınıf Pedagojisi Öğretmenliği Fakültesi de kapatılmış, yerine 25 öğrencilik Edebiyat-Tarih Fakültesi açılmıştı.

1960'ların ortalarından itibaren Ermenistan'da milliyetçiliğin yükselmesi ve saldırıların artması İrevan'da yaşayan Azerbaycanlılar şehrin merkezinden çevre illere göçmesine neden oldu. Azerbaycanlı ailelerin bir kısmı ise tamamen

¹⁸² Akademik Yusif Məmmədəliyev. Bakı, 1996, "NPB", s.13.

¹⁸³ Cəlal Allahverdiyev. a.g.e., s. 66.

Ermenistan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Bazı Azerbaycanlı aileler çocuklarını şehirdeki Rusça eğitim veren okullarda okutmak zorunda kalıyorlardı. Tüm bunlar sırayla İrevan kentinde Azerbaycanlı öğrenci ve öğretmenlerin azalmasına neden oldu. Ermenistan SSC Eğitim Bakanlığı'nın 1981-1982 verilerine göre, Ermenistan'da 155 Azerbaycan ve Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren sınıfların mevcut olduğu 38 karma okulda toplam 48 bin 812 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır. Aynı dönemde İrevan kentinde bulunan Azerbaycanlı bir sekiz yıllık ve bir de ortaokulda toplam 176 öğrenci eğitim almıştır. Bunlardan 36'sı Ezizbeyov adına sekiz yıllık okulda, 140'ı ise Ahundov Orta Okulu'nda okuyorlardı.¹⁸⁴

İrevan şehri Azerbaycan bilimine bir takım önemli şahsiyetler kazandırmıştır. Uzun süre Ermenistan SSC Eğitim Bakanlığı'nda çalışmış olan Nureddin İbrahimov'un hazırladığı listeden de anlaşıldığı üzere SSCB dağılana kadar İrevan kentinden 110-dan fazla insan çeşitli bilim dallarında yetişmiştir. Bir gelenek olarak Ermenistan SSC Eğitim Bakan yardımcılarında biri Azerbaycanlıydı. Bu görevde çeşitli zamanlarda Rahim Allahverdiyev, Rıza Velibeyov, Suren Şerifov, İsrail Memmedov çalışmışlardır.

1980'li yılların ortalarından itibaren Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara yönelik yeni bir saldırı dönemi başlatıldı. 1988 yılının Şubat ayında M.F. Ahundov İrevan Azerbaycanlı Orta Okulu'nun binası Ermeni radikaller tarafından yıkıldı ve okul kapatıldı. Genellikle, 1988-1989 yıllarında 155 Azerbaycan okulu dışında, 38 karma okullardaki Azerbaycanlı bölümleri kapatıldı. Yapılan milliyetçi saldırılar sonucunda 48 bin 681 öğrenci ve 3 bin 992 öğretmen Ermenistan'dan zorla Azerbaycan'a kovuldu.

¹⁸⁴ Misir Mərdanov. A.g.e., s.149.

Edebi mühit

İrevan şehri Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olmuştur. Tebriz, Erdebil, Bakü, Gence, Şuşa kentlerinde olduğu gibi, İrevan kentinde de ünlü şairler, yazarlar, bilim ve kültür adamları yetişmiştir. İrevan kentinde oldukça zengin bir edebi ortam oluşmuştur. İrevan kentinde şair ve yazarların eserlerinin birçoğu savaşlar ve yerli Azerbaycanlı nüfusun defalarca yer değişmesi sonucunda kaybolmuştur. Özellikle, XIX. yüzyılın başında Rusya Çarlığı birliklerinin şehri işgalinden sonra değerli elyazmaların büyük çoğunluğu imha edilmiştir. Esasen camilerde ve medreselerde muhafaza edilen değerli elyazmaların çoğunluğu yakılmıştır. Bununla birlikte, Azerbaycan'daki ve komşu devletlerdeki arşivlerde ve kütüphanelerde İrevan edebiyatına ait birçok örneğe rastlanır.

Ortaçağ'da doğu şiirinin seçkin temsilcilerinin eserleri şairler tarafından tercüme edilir ve edebi meclislerde şiir ustaları tarafından okunuyordu. Sadi Şirazi'nin 1258 yılında Farsça kaleme aldığı *Gülistan* eseri Yakın ve Orta Doğu'da en çok okunan, okullarda okutulan ve tercüme edilen eserlerden idi. *Gülistan*'ın Azerbaycan çevirisinin nadir elyazmalarından biri Muhammed bin Hüseyin Revani'ye aittir. Revani'nin 1657-58 yıllarında tamamladığı *Tercüme-i Gülistan*'ın elyazması 107 sayfadır ve hazırda Tebriz'deki Milli Kütüphane'de muhafaza edilmektedir. Aynı elyazmayı Azerbaycanlı Hacı Muhammed Nahçıvani 1923 yılında kütüphaneye hediye etmiştir.¹⁸⁵

İrevan Hanlığı'nın Rusya birlikleri tarafından işgalinden sonra 1829-1831 yılları arasında hanlığın topraklarında araştırma yapan Rus tarihçi İvan Chopin, İrevan'da gençlerin ço-

¹⁸⁵ Möhsün Nağioğlu, "Rəvaninin "Gülüstan" tərcüməsi" məqaləsi. "Elm və həyat" jurnalı, №2, 2010-cu il.

ğunluğunun Rudekin'in, Firdevsi'nin, Envari'nin, Nizami'nin, Camin'in, Hafız'ın, Sedin'in ve Doğu'da yaygın olan diğer şairlerin eserlerini ezbere söylediklerini aktarır.¹⁸⁶

Ortaçağda İrevan Hanlığı'nın topraklarında bir takım aşık okulları kurulmuştur. Bunlardan en zengini Göyçe aşık okuludur. Göyçe aşık okulunun parlak simalarından Miskin Abdal (1430-1535), Ağ Aşık adı ile tanınan Aşık Allahverdi (1754-1860), Aşık Alı (1800-1911) ve Aşık Elesger (1821-1926) kendilerinden sonra zengin miras bırakmışlardır. Aynı miras İrevan edebi ortamının zenginleşmesinde de önemli rol oynamıştır.

Azerbaycan dilinin zenginliği, şiire ve müziğe uyumlu olması İrevan Hanlığı'nın topraklarında yaşayan Ermenilerin de bu dilde yazmalarına neden olmuştur. Ermeni yazarı Haçatur Abovyan şöyle yazıyordu: "Türkçeyi kadınlar ve çocuklar bile bilir. Buna göre de halk içerisinde yaygın ve doğuştan şairlik yeteneğine sahip olan kişilerin Tatarca (yani - Azerbaycan dilinde) şiir yazmaları çok doğal bir durumdur".¹⁸⁷

Azerbaycan dilinin yardımıyla Ermeni aşıkları kendilerine birçok dinleyici ve izleyici toplamayı başardılar. Profesör A.Arşaruni şöyle yazıyor, "Azerbaycan dili neredeyse, Ermeni aşıklarının ve Ermeni halkının ana dilidir. Aksi takdirde, onlar (yani Ermeni aşıkları) dinleyiciler karşısında başarılı olamazlardı ve onların dili dinleyiciler için anlaşılmasız olurdu."Ermeni aşıklarının Azerbaycan dilinden, hem de sözlü halk edebiyatının biçim ve içerik zenginliğinin kullanmaları-

¹⁸⁶ Иван Шопен, **Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи**. Санкт-Петербург, 1852, с. 904.

¹⁸⁷ İsrail Abbasov, **Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində**. Bakı, 1977, s.102.

nın nedenlerinden biri de XV-XVI yüzyıllardan başlayarak Azerbaycan sözlü halk edebiyatının çok hızlı gelişmesi olmuştur. Diğer neden ise XIX. yüzyılın birinci yarısına dek modern Ermeni edebi dilinin - *aşharabar*'ın şekillenmesi olmuştur. Ermeni yazarlarının çoğunluğu eski Ermeni lehçesinde - *grabar*'da yazdıklarından bu eserleri Ermeni halkı anlayamıyordu. Ünlü Ermeni tarihçisi Leo (Arakel Babahanyan) şu sonuca varmıştır, Ermeni dilinin yoksulluğu yüzünden Ermeni aşıkları kendi şarkılarını Azerbaycan dilinde yazmışlardır. Leo yazıyor: "Aşıklar için masallarda, şarkılarda resmedilen hayatı ifade etmek için Türk dili (yani - Türkçe) Ermeni lehçelerinden daha akıcı, daha anlamlı ve daha zengindi."¹⁸⁸

XVII. yüzyılda Azerbaycan dilinde yazan Ermeni aşıkları hakkında hayli bilgi mevcuttur. Onların eserlerinden bazı örnekler Matenedaran'da ve Ermenistan Edebiyat ve Sanat Müzesi'nde muhafaza ediliyor. XVIII. yüzyılda Azerbaycan dilinde türküler yazan Sayat Nova, Miran, Bağiroğlu, Emiroğlu, Kul Yegaz, Turab Dede, Mumcu Meleko, Küçük Nova, Kul Hovanes ve başkalarının isimleri bilinmektedir. İrevan'da Aşık Şirin'in ve Gümrü'de Aşık Baven'in Türk-Azerbaycan dilinde aşık okulları olmuştur.¹⁸⁹

Ermenilerin başka halklardan aldıkları, bu halkların etkisi sayesinde yarattıkları türküler ve havalar hakkında Ermeni araştırmacı S.Palasyan şöyle yazıyor: "Bizim şarkıların havası çeşitlidir. Türkiye'de Türk'ün, Gürcistan'da Gürcü'nün, İrevan, Şuşa, Ağkilse ve İran'da Farsın, genellikle hangi halkın etkisi altında olmuşsak, bu halkın şarkılarının havalarını almışız."¹⁹⁰

¹⁸⁸ Arakel Babaxanyan (Leo) Hayoç patmutyün, **Yerkeri joğovaçu**, III cilt, Yerevan, 1973, s.573.

¹⁸⁹ Əkbər Yerevanlı, **Azəri-erməni ədəbi əlaqələri**. İrəvan, 1968, s.282.

¹⁹⁰ İsrail Abbasov, **Folklorşünaslıq axtarışları**. II cilt, Bakı, 2010, s. 50.

Bugün dünyaya "Ermeni müzikleri" olarak sunulan şarkı ve türküler hakkında Ermeni yazarı Mikael Nalbandyan yaklaşık 150 yıl önce, "Ancak müziklerin çoğunluğu Türklerden alındı. Ben Ermenilerin yaşadıkları birçok yeri dolaştım, hep de çalıştım sırf Ermenice birşeyler duyayım. Fakat bunu dinlemek bana nasip olmadı" diye yazmıştır.¹⁹¹

Azerbaycan-Ermeni edebi ilişkilerini derinden inceleyen, Matenadaran'da ve Ermenistan arşivlerinde uzun yıllar araştırma yapan filoloji doktoru İsrail Abbasov şöyle yazıyor, "XVII-XVIII. yüzyıllara, daha çok ise XIX. yüzyıla ait öyle bir Ermeni elyazması yoktur ki, orada Azerbaycan halkının eski nağmelerine rastlanmasın. İ.Abbasov ayrıca Matenadaran'da tutulan ve Azerbaycan folkloru örneklerini, aynı zamanda bir takım yazılı edebiyat örneklerini içeren değerli el yazmalarını kayıt numaralarını gösteren, onların yazılma tarihini belirleyen tablo hazırlamıştır.

Matenadaran'da bulunan Azerbaycan folkloru örnekleri

Sıra No-si	Elyazma	Arşiv numarası	Tarih
1	«—»	2394	XVII. yy
2	«—»	2842	XIX. yy
3	«—»	2845	XIX. yy
4	«—»	3055	1831
5	«—»	3581	1617
6	«—»	3228	XIX. yy
7	«—»	3229	1885
8	«—»	3411	XVII. yy

¹⁹¹ Mikael Nalbandyan, **Əsərlərinin tam külliyyatı** (ermənicə), I cild, s.276; ayrıca bknz: Abbasov İsrail. a.g.e., s. 65.

9	«—»	3417	XVIII. yy
10	«—»	3443	XVIII. yy
11	«—»	3751	XIX. yy
12	«—»	3998	1640
13	«—»	4355	XVIII. yy
14	«—»	4529	XIX. yy
15	«—»	5954	XVIII. yy
16	«—»	6438	XIX. yy
17	«—»	6640	XIX. yy
18	«—»	6998	XIX. yy
19	«—»	7009	XVIII. yy
20	«—»	7197	XIX. yy
21	«—»	7315	XIX. yy
22	«—»	7316	XIX. yy
23	«—»	7318	XIX. yy
24	«—»	7351	XIX. yy
25	«—»	7653	XIX. yy
26	«—»	7693	XIX. yy
27	«—»	7694	1876
28	«—»	7667	1759
29	«—»	7702	1831
30	«—»	7707	1611
31	«—»	7709	1620 (1608)
32	«—»	7715	1687 (1688)
33	«—»	7716	XIX. yy
34	«—»	7717	1695
35	«—»	7782	1784
36	«—»	7891	XVII-XVIII. yy
37	«—»	7997	?
38	«—»	8021	1802
39	«—»	8084	1810
40	«—»	8099	XIX. yy
41	«—»	8338	XIX. yy

42	«—»	8361	1696
43	«—»	8397	1666
44	«—»	8540	1799 - 1807
45	«—»	8605	1676 (1667)
46	«—»	8715	XVIII-XIX. yy
47	«—»	8725	XIX. yy
48	«—»	8738	XVII-XVIII. yy
49	«—»	8741	XIX. yy
50	«—»	8764	XIX. yy
51	«—»	8820	XIX. yy
52	«—»	8831	XIX. yy
53	«—»	8967	XVII-XVIII. yy
54	«—»	8968	1556
55	«—»	9003	XIX. yy

İrevan Hanlığı'nın topraklarında tek işlek dil Azerbaycan Türkçesi olmuştur. İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın topraklarında 1829-1831 yıllarında kameral sayım yapan Rus tarihçi İ.Şopen Tatar dilinin - yani Azerbaycan dilinin yayılma alanı hakkında şu sonuca varmıştır: "Bu ünlü dil hakkında birkaç söz söylemek mümkün değildir, hangi, Adriyatik Denizi'nden tutmuş, Pasifik, Hint ve Atlantik okyanuslarının sahillerine dek, Eski Dünyanın üçte bir bölümünde milyonlarca halk bu dilde konuşuyor".¹⁹²

Büyük Rus şairi M.Y. Lermontov Kafkasya'yı gezdikten sonra şu kanaate varmıştır: "Tatar dilini (yani Azerbaycan dilini) öğrenmeye başladım, Fransız dili Avrupa'da zorunlu olduğu gibi, bu dil de burada ve genellikle Asya'da zorunludur."¹⁹³

¹⁹² И Шопен, А. г. е., s. 907.

¹⁹³ М.Ю Лермонтов, **Полное собрание сочинений**. В 5 т., Том V, Москва-Ленинград, АСADEMIA, 1937, с. 393.

2001 yılında Tahran'da Zufa yayınevi tarafından Azerbaycan bilim adamı, uzun süre Tebriz radyo televizyonunda çalışmış olan Samet Serdariniyan'ın (1947-2008) *İrevan Müslüman şehri olmuştur* (İrevan yek vilayete Müslüman neşin bu) başlıklı kitabı yayımlanmıştır. 247 sayfalık bu kitap, tarihi Azerbaycan topraklarında yapay olarak bir Ermeni devletinin kurulduğunu, yüzyıllar boyunca Azerbaycan kenti olan İrevan'ın nasıl Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkentine dönüşmesinden bahsetmektedir. Kitabın son bölümlerinde İrevan'da Ermeni katliamından kurtulan bazı aileler hakkında belgelere ve fotoğraflara yer verilmiştir. Kitapta, İrevan'ın ünlü Gök¹⁹⁴ Camisi ve diğer camileri, Ermenistan'da kalıntıları mevcut olan İslami anıtlar, İrevanlı akademisyenler ve din adamları, önemli şahsiyetler, şair ve yazarlar hakkında bilgiler verilmiştir. Kitapta İrevanlı şair Mirza Müslüm Güdsi'nin İrevan'a adadığı 300 beytlik mesnevisi de yer almıştır. S.Serdariniya, M.M. Gudsi'nin adı geçen mesnevisinin de dahil edildiği divanının bir nüshası Hacı Muhammed Nahçıvani'nin kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁹⁵

S.Serdariniya kendi kitabına Aziz Dövletabadi'nin 1991 yılında yayımlanan *Kafkasya'da Farsça yazılan şiirler* kitabına istinaden "İrevani" imzası ile şiirler yazan 12 şair, Aşüfte İrevani, Aşub İrevani, Çeşme İrevani, Bidil İrevani, Höcçet İrevani, Herif İrevani, Delil İrevani, Şakir İrevani, Fehri İrevani, Kabil İrevani, Kudsi İrevani, Nazim İrevani gibi Azerbaycan Türkçesinde ve Farsça yazan şairler hakkında kısa bilgiler ve şiirlerinden örnekler dahil etmiştir.

¹⁹⁴ Gök-Azerbaycan Türkçesinde olan bu söz *mavi* anlamında kullanılmaktadır. Aslında gök renginden gelmektedir.

¹⁹⁵ Eynulla Mədatli, "Səməd Sərdariniyanın "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı" məqaləsi, "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2002, №2, s.196-199.

Aşüfte İrevani (asıl adı Kelbehüseynbeydir) İrevan'ın asil bir ailesindedir ve bu şehrin şeyhülislamı Hacı Molla Muhammed'in yeğeni olmuştur. O, gençliğinde Tahran'a gitmiş, Feteli şahın oğlu Zillüssultan Elişahın desteği ile zengin hayatı yaşamıştır. Onun güzel şiirleri vardır. Aşüfte İrevani'nin hoş bir konuşması olmuştur.¹⁹⁶

Asıl adı Mirza İsmail olan Aşub İrevani şiirlerinde Feteli şah Kacarı övmüştür. O, İrevan Hanı Hüseyngulu Han ve kardeşi Hasan Han tarafından Müslüm'ün erkek çocuklarının mezarı üzerinde dikilmiş kubbe binasının inşa edilmesi tarihini nazımla anlatmıştır. Oysa şimdi sadece bir zamanlar İrevan'da Müslüman mezarlarının üzerindeki kubbeler, hatta şehirdeki bütün Müslüman mezarlıklar dağıtılmıştır.

Her iki gözünü kaybeden Şeyh Musa İrevani şiirlerini *Şakir* takma adı ile yazmıştır.

Şair Çeşme İrevani'nin asıl adı Rzagulu Han olmuştur. O, Feteli şahın oğlu Mahmud Mirze'nin emirlerinden olan Muhammed Han Kaçar İrevani'nin oğluydu. Yüksek şairlik yeteneğine sahip olan, halk arasında saygı kazanan Çeşme İrevani uzun süre Nahavendde Mahmud Mirze'nin baş hizmetçisi olmuştur. Mehemed Han Gacar İrevani'nin diğer oğlu, gençliğinde mükemmel eğitim alan Hasan kendi şiirlerini *Sehab* lakabı ile yazmıştır. O, gazel yazma konusunda hayli gelişmiştir. Mehemed Han Gacar İrevani'nin üçüncü oğlu Hüseynali şiirlerini *Kabil* lakabı ile yazmıştır.

Şair Nazım İrevani'nin asıl adı Ali Han'dır. Ali Han'ın babası Ali Ekber Han İrevan'dan İran'a taşındıktan sonra Nasreddin Şah'ın yakın adamlarından biri olmuştu. Ali Ekber Han bir süre Dışişleri Bakanı, bir süre ise Adalet Bakanı ol-

¹⁹⁶ Məhəmmədli Tərbiyət, **Danişməndani-Azərbaycan.** Bakı, "Azərbaycan", 1987, s.35.

muştur. Tahran'da doğan Ali Han Fars dilini mükemmel öğrendikten sonra orduda hizmet etmiş, general rütbesine kadar yükselmişti. Ahmet Şah döneminde (XX yüzyılın öncesi) İran'ın ordusu baş müşavirler idaresinde görev yapmıştır. Gazel yazmıştır.

Delil İrevani Feteli şah Kacar'ın modern şairlerinden olmuştur. Şahı öven kasidesinin bir yerinde İrevan Hanı Hüseyngulu hanın temellerini koyduğu İrevan camisinin inşasının tarihine işaret etmiştir.

Azerbaycan edibi ve dilcisi Firudin bey Köçerli 1885-1895 yıllarında İrevan okulunda öğretmen olarak çalışırken, İrevan edebi ortamının temsilcilerinin eserlerini toplamıştır. Firudin bey Köçerli *Azerbaycan Edebiyatı* eserinde İrevan şairlerine ayrıca bölüm ayırmıştır. Bölümün başında Firudin bey Köçerli eski İrevan şehrinin tarihine kısa bir göz atmış, onun coğrafi konumu hakkında bilgi vermiştir. Yazar bir zamanlar "merkezi-ulema, füzela ve şüera" şehri olan, büyük âlimler ve müctehidler yetiştiren İrevan'ın XIX. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı tarafından işgalinden sonra yıkıma uğradığını yazmıştır.

Firudin bey Köçerli İrevan şairleri arasında *Bezmi* lakabı ile şiirler yazan Meşedi İsmail Hacı Kazımzade'nin meşhur olduğunu yazıyor. 1846 İrevan doğumlu olan İsmail Kazımzade XIX. yüzyıl Azerbaycan şairi ve gazetecisi Mirza Mehemmettağı Sidgi Nahçıvani'nin okulunda eğitim almış, kısa sürede Farsça ve Osmanlıca'yı öğrenmiştir. İsmail Kazımzade İrevan'ın zengin tacirlerinden olmuş ayrıca, güzel hitabı, tatlı dili ile şehrin önde gelenleri arasında, özellikle de şairler arasında değer ve saygı kazanmıştır. Firudin bey Köçerli'nin yazdığına göre, Bezminin Farsça ve Türkçe yazdığı şiirlerden bir kitap basılabilirdi. Fakat onun yazdığı şiirleri bir araya toplayan olmamıştır. Bezmi'nin şiirlerinin çoğu ga-

zel, rubai ve mühemmes tarzında olmuştur. Bunlarla birlikte, Bezmi'nin hicvleri ve satirik içerikli şiirleri de olmuştur. Firudin bey Köçerli hem de *Endelib* (Bülbül) lakabını kullanan Meşedi İsmail Kazımzade'nin eserlerinden de örnekleri *Azerbaycan Edebiyatı* kitabına dahil etmiştir. İsmail Kazımzade ayrıca ömrünün son 20 yılını eğitime adanmış, İrevan'da okul açmıştır. Onun bu faaliyetleri kitabın "Bilim ve eğitim" bölümünde daha detaylı anlatılmaktadır.

Firudin bey Köçerli *Mütelle* tehellüslü şair 1832 doğumlu Mirza Kazım Gazi Esgerzade Ahund Ehmedov'un genç yaşlarında Tebriz bölgesinden İrevan'a geldiğini, sonra hayatı boyunca İrevan'da yaşadığını ve orada vefat ettiğini yazıyor. İrevan aydını Mirza Abbas Mehemmedzadeye istinaden Firudin Bey Köçerli şöyle yazıyor, Mütelle tüm şiirlerini Farsça yazmıştır. Fakat öyle orada Firudin Bey Köçerli Mirza Kazım'ın hem Farsça, hem de Azerbaycan Türkçesinde yazdığı şiirlerden örnek veriyor. Mirza Kazım da İsmail Kazımzade gibi, İrevan'da okul açmıştı. O, ilkokul öğrencileri için kitap yazmış, aynı kitaba çocuklar için yazdığı şiirlerini de dahil etmiştir. Mirza Kazım'ın çocukları okuma yazmaya teşvik etmek amacıyla yazdığı dizeleri çocuklar çok kolayca ezberleyebiliyorlardı.

Firudin bey Köçerlinin hakkında bahsettiği diğer İrevanlı şair *Sabir* lakabı ile şiirler yazan Hacı Seyid Rıza Emirzade'dir. Seyid Rıza 1846 yılında Hoy şehrinde doğmuş olsa da, 27 yaşından ömrünün sonuna kadar İrevan kentinde yaşamıştır. Firudin bey Köçerli Seyid Rızanı mutlu, zarif bir şair olarak nitelendiriyor. Şairin kaleminden güzel kasideler, gazeller, kıtalar çıksa da hepsini toplamak mümkün olmamıştır. Şairin İrevan'a gelmesi Hasan Bey Zerdabi'nin *Çiftçi* gazetesini yayımladığı zamana rastlamıştır. Seyid Rıza Emirzade imzası ile *Ekinci* gazetesinde şairin düzyazı ve nazımla yazıl-

dığı eserleri yayınlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Hüseyin Efendi Gayıbov *Azerbaycan'da yaygın olan şüeranin eşarına mecmuadır* adlı topluya 107 Azerbaycan şairin şiirlerinden örnekler dahil etmiştir. Hazırda Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunan bu topluda Seyid Rıza Emirzade'nin mühemmes, müstezad, terki-i bent ve terc-i bentleri'nden örnekler de bulunmaktadır. Seyid Rıza 1896 yılında İrevan kentinde 60 yaşında vefat etmiştir. *Zari* lakabı ile şiirler yazan Mirza Abbas Seyid Rıza Sabir'in doğum ve vefatı tarihini mezar taşı üzerinde kıta ile (iki beyitten oluşan şiir) yazmıştır.¹⁹⁷

İrevanlı şairlerden biri de *Leli* lakabı ile şiirler yazan Leli Mirza Ağa Ali İrevani olmuştur. O, 1836 yılında İrevan'da doğmuş ve ilköğretimini medresede almıştır. Küçük yaşlarından babası Hacı Ağa Mirza ile birlikte Tebriz'e gitmiş, baharat ticareti yapmış, sonra ise lokman hekimlik (eski tıp kitaplarına bakarak ilaç yazan hekim) yapmıştır. Daha sonra Mirza Ağa Ali İstanbul'da tıp fakültesini bitirmiştir. Tebriz'e döndükten sonra doktor olarak ün kazanmış ve nihayet Tahran'da Nasreddin Şah'ın saray doktoru olmuştur. Doğu ve Batı ülkelerini Şahla birlikte gezmiş, Fransızca'yı bildiği için hem de Şahın tercümanı olmuştur. Şiirlerini Farsça ve Azerbaycan Türkçesi'nde yazmıştır. Onun şiirleri basit ve anlaşılır, aynı zamanda tatlı dile ve güzel içeriğe sahip olmuştur. Gazel, kaside, mersiye, methiye ve hicvlerden oluşan divanı 1882, 1898 ve 1907 yıllarında büyük tirajlarla basılmıştır. Mirza Ağa Ali İrevani'nin geliştirilmiş *Divan*'ı 1944 yılında iki cilt olarak Tebriz'de basılmıştır. Firudin bey Köçerli *Azerbaycan Edebiyatı*'nda Leli Mirza Ağa Ali İrevani'yi Mirza Elihan Şemsül-Hükema (Leli) ismiyle tanıtarak şiirlerinden iki örnek

¹⁹⁷ Firudin bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı. a.g.e., s.201-217.

sunmuştur. Leli Mirza Ağa Ali İrevani 1907 yılında Tiflis'te ölmüştür.¹⁹⁸

Firudin bey Köçerli'nin kişisel arşivinde İrevan şairlerinin şiirlerinden oluşan el yazmaları da mevcut olmuştur. Firudin beyin kişisel arşivinde bulunan Bezmi'nin (Meşedi İsmail Hacı Kazımlı), Mütelle'nin (Mirze Kazım Gazi Esgerzade Ahund Ahmedov), Sabir'in (Hacı Seyid Rıza Emirzade) şiirlerinin elyazmalarından oluşan 36 sayfa hacminde bir defter, Leli'nin (Mirza Ağa Ali İrevani) şiirlerinin elyazmalarından oluşan 8 sayfa hacminde diğer bir defter 1937 yılında Sovyet istihbaratı tarafından tahrip edilmiştir.¹⁹⁹

Şeyhülislam Fazıl İrevani 1782 yılında İrevan kentinde doğmuştur. İlk eğitimini şehirdeki medresde almış, 20 yaşında dünyanın en eski üniversitelerinden biri olan Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde okumaya gitmiştir. 20-25 yıl Kahire'de kalarak mükemmel bir eğitim almıştır. Sonra İsfahan ve Tebriz şehirlerinde ahundluk (imamlık) yapmıştır. Doğu tarihi ve din bilimleri hakkında eserler yazmıştır. Yurda döndükten sonra İrevan'daki Gök Cami'nin baş ahundu olmuştur.

Müçtehid Fazıl İrevani 1843 yılında Kafkas Müslümanları Şii Ruhani İdaresi Başkan Yardımcısı ve 1847-1872 yıllarında Kafkasların Şeyhülislamı olmuştur. 1872 yılında Şeyhülislam görevinden istifa eden Fazıl İrevani yeniden İrevan'a dönmüş ve kendi ismine olan Şeyhülislam mahallesinde yaşamıştır. Fazıl İrevani 1885 yılında doğduğu İrevan kentinde 103 yaşında vefat etmiştir.

Fazıl İrevani'nin *Kitabut-taharet* (Paklık kitabı) eseri 1883 yılında Tebriz'de taş baskı (litografiya) yöntemi ile basılmıştır. Onun *Gül ve Bülbül* öyküsü Petersburg'da yaşayan

¹⁹⁸ İbid, s. 218-219.

¹⁹⁹ İbid, s. 218-219.

Hocens Markar Geğamyan tarafından tercüme edilerek 1812 yılında Ermeni ve Rus dillerinde basılmıştır. Sonra ise bu eser Hocens Markar'ın kendi orijinal eseri olarak, Avrupa'da Fransız ve Alman dillerinde defalarca basılmıştır. Eseri Fransız diline Vayyan de Floribal, Alman diline Yozef fon Hammer tercüme etmişlerdir. Fransız araştırmacı Charles Jorjien 1892'de konuyla ilgili şunları söylemişti: *Kızılgül ve Bülbül* eseri Fazıl veya Fazili adlı Türk yazarının eseridir, Hocens Markar sadece, *Kızılgül ve Bülbül*'ü Ermeni ve Rus dillerine tercüme ederek kendi eseri olarak bastırmıştır. Kitabın asıl yazarının Fazıl İrevani olduğu ortaya çıktıktan sonra bile, Ermeniler *Kızılgül ve Bülbül*'ü 1950 yılında yine de Ermeni yazarının eseri olarak, Fresno'da (ABD) bastırmıştır.²⁰⁰ *Kızılgül ve Bülbül* eserinin orijinali Matenadaran'da²⁰¹ Mesrop Maştos Eski Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır.

İrevanlı şairler arasında ilk defa Molla Hüseyin İrevani'nin kitabı ana dilinde basılmıştır. Onun 201 sayfalık resimli *Müseyyibname* kitabı 1888 yılında Tebriz'de basılmıştır. Bir yıl sonra ise Tebriz'de Mirza Ağa Ali Hekimi İrevani'nin divanı basılmıştır. 239 sayfalık bu divan Azerbaycan ve Fars dillerinde yayınlandı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir-biri ardına İrevan'da devlet ve özel okulların açılması hem tercüme edebiyatının, hem de ayrı-ayrı Azerbaycanlı yazarların kitaplarının baskısının yapılmasını gerektiriyordu. XIX. yüzyılın sonlarında İrevan'da yaşayan aydınlardan Ebulfet Şahtahtinski'nin tercüme ettiği İohann Volfgang Goethe'nin *Genç Verterin ıstırapları*, E.Z.Gemerlinski'nin tercüme ettiği Molyerin *Zoren Tabip*, Firudin bey Köçerli'nin tercüme ettiği *Talimatı-Sokrat* kitapları Azerbaycanlı aydınların ilk çeviri edebiyatı kabul

²⁰⁰ İsrail Məmmədov, **İrevan dəftəri**. Bakı, Adiloğlu, 2002, s.19-21.

²⁰¹ Ermenistan Bakanlar Kurulu bünyesinde Eski Elyazmalar Enstitüsü

edilir. O zamandan itibaren İrevan'da bulunan matbaaların bir kısmı Arap alfabesinde Azerbaycan dilinde kitap basmaya başlamışlardı. Firudin bey Köçerli'nin A.S. Puşkin'den tercüme ettiği *Bahkçı* hikâyesi 1892 yılında İrevan'daki *Gülemiryan* matbaasında basılmıştır.²⁰²

XX. yüzyılın başlarında İrevan'da *Gülemiryan*, *R.K. Edilson*, *Kultura* ve *Luys* (Işık) matbaaları Azerbaycan Türkçesinde yazılan kitapların baskısını yapıyordu. İrevan Rus-Tatar okulunun öğretmeni Muhammed Veli Gemerlinski'nin *Atalar sözü* kitabı 1899 yılında *R.K. Edilson* matbaasında basılmıştı. Cabbar Esgerzade'nin çocuklar için yazdığı *Altın yaprak veya Enver* şiir kitabı 1913 yılında *Kultura* matbaasında basılmıştı. 1875-1877 yıllarında *Çiftçi*, *Ziyayi-Gafgaziyye* gazetelerinin ve 1880-1891 yıllarında *Keşkül* dergilerinin yayına başlaması İrevan edebi hayatına katkı sağlamıştır. XX. yüzyılın başlarında İrevan'da çok sayıda deneyimli kalem ustası vardı. 1906 yılında *Molla Nasreddin* ve *Füyuzat* dergilerinin yayına başlamaları İrevan'da yazarları da harekete geçirmişti. İrevan'da *Molla Nasreddinçiler* okulu kurulmuştu. 1914 yılında İrevan'da haftalık *Lek-Lek* (Leylek) satirik dergisi, 1917 yılında ayda iki kez basılan edebi, siyasi, tarihi ve bilimsel *Bürhani Gerçek* dergisi yayına başlamıştır. Bu dergilerin sayfalarında İrevan'ın tanınmış yazar ve şairlerinden Ali Mahzun'un, Cabbar Esgerzade'nin (Aciz), Cabbar Memmedzade'nin, Memmedeli Nasir'in, kadın şairlerden Şöhret hanımın, Seri hanımın, Nigar hanımın, Ebdülhak Mehrinise hanımın ve diğer yazarların makaleleri, felyetonları²⁰³, şiirleri ve çevrileri yayınlanmıştır.

Bürhani-hakikat dergisinin editörü Elli Mehzun (Ali Hacı Zeynalabdinzade Rahimov) 1886 yılında İrevan'da doğmuştur. Derginin tüm sayılarını transkripsiyon eden araştır-

macı bilim adamı Şafak Nasır şöyle yazıyordu: "Ali Mehzun gençliğinde edebiyata ilgi göstermiş ve yüksek bilgelige sahip bir aydın, yetenekli bir yazardı". Ali Mehzun *Bürhani-hakikat* dergisini yayınlayana kadar Güney Kafkasya'nın bazı gazetelerinde şiirler, sosyal-siyasi makaleler ve felyetonlar yazmıştır. O, İrevan yazarları arasında *Molla Nasreddin* dergisine en çok katkı sağlayan yazarlardan biri olmuştur. Ali Mehzun hem de milli ruhta yazılmış roman ve hikâyelerin yazarı idi. 1927 yılında Bakü'de Azgiz'de yayınlan *Şeriat adamı* eserinde eğitimsizliği ve dinin kullanılmasını eleştirmiştir. Türk dili (Azerbaycan) ve edebiyatı öğretmenliği yapmış ve öğrencilerini eleştirel bakış açısı ile yetiştirmeye özen göstermiştir. 1934 yılında vefat eden Ali Mehzun'ı Azerbaycan Türklerinin sosyal-siyasi bilinçlenmesi, sosyal-edebi faaliyetin, Azerbaycan Türkçesinin, kültürünün, manevi-ahlaki değerlerinin korunması için çalışmıştır. Şafak Nasır E. Mahzun hakkında şunları yazmıştır: "E. Mahzun'un *Bürhani hakikat*'in ikinci sayısından başlayarak bütün sayılarında yayınlanan *Edebiyata dair* eseri yaratıcılığa yeni başlayan şair, edebiyatçılar için, genel edebiyat kuralları, edebi terimleri, sanatsal ifade ve tasvir araçları hakkında bilimsel bir kaynaktır. E. Mahzun aynı eserinde edebiyatta ve sanatta yaratıcı hayal gücünün türleri, onların tanımı ve izahından bahsetmiştir. Bu yazılar genel edebiyat bilimi hakkında geniş bir araştırma eseri, edebiyat teorisiidir".²⁰⁴

Ermenilerin İrevan'da Azerbaycanlılara karşı yaptıkları 1905-1906 yılları katliamları ve 1918-1920 yılları soykırımını sonucunda İrevan edebi ortamı neredeyse yok edilmiştir.

²⁰² İsrafil Məmmədov. a.g.e., s.26-27.

²⁰³ Satirik makale

²⁰⁴ Şəfəq Nasir. "İrevanda Azərbaycan mətbuatı: 95 yaşlı "Bürhani-həqiqət" jurnalı", 525-ci qəzet, (24.01.2012).

1920 yılında Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından bir süre sonra İrevan kentinden göç eden Azerbaycanlı aydınların az bir kısmı geri dönebilmişlerdi.

İrevan Hanlığı dönemine ait ve Rusya işgali döneminden kalan bazı el yazmaları XX. yüzyılın 30-40'lı yıllarına kadar ayrı-ayrı aydınların evlerinde ve esasen de İrevan'daki Gök Cami'nin kütüphanesinde tutuluyordu. İrevan aydınlarının edebi meclisleri Gök Camide yapılırdı. Azerbaycan'ı Tetkik-Tetebbö Derneği üyesi İsa Ezimbeyov 1929 yılında yayınladığı *Tiflis, İrevan ve Nahçıvan SSC'nin Müslüman kitabeleri* makalesinde, İrevan'daki Gök Cami'deyken Hacı Mirza Hüseyin'le (1868-1938) tanıştığını yazmıştır. Mirza Hüseyin onu caminin kütüphanesiyle tanıştırmıştır. İ. Ezimbeyov kütüphanede İslam dinine ait kitapların adları ile birlikte, Firdevsi'nin, Nizami'nin, Hafız'ın, Camin'in, Hagani'nin de kitaplarının bulunduğu bahsetmiştir.²⁰⁵

İrevan'da bir hekim ailesinde doğan ve doğubilimci Mirza Hüseyin ağa Bağdat'ta ve Necef'te mükemmel bir eğitim almıştı. Makaleleri Türkiye'de ve İran'da yayınlanmıştı. 1938 yılında bir çok Azerbaycanlı aydın gibi, Mirza Hüseyin ağa da baskıya maruz kalmış, Kaluga şehrine sürgün edilmiş ve daha sonra sürgünde ölmüştür. Onun zengin kütüphanesi ve elyazmaları Ermeniler tarafından yağmalanıp yakılmıştır.²⁰⁶

XX. yüzyılın 20'li yıllarının ortalarından Sovyet rejimi şair ve yazarlara Komünist partiyi, Sovyet siyasi sistemini öven ve geçmiş rejimleri eleştiren yazılar yazmaları için baskı yapmıştır. 1924 yılının Kasım ayından İrevan'da resmi devlet gazetesi *Zengi* Azerbaycan dilinde yayına başlamış ve bu ga-

²⁰⁵ Иса Азимбеков, "Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани". Известия Азкомистариса, Баку, 1929, выпуск 4, с.300.

²⁰⁶ Əsgar Zeynalov, *İrevan ziyalıları*. Bakı, Oğuz eli, 1999, s. 67-73.

zete Azerbaycanlı yazarların yazıları yayınlanmıştır. 1925 yılından itibaren Ermenistan hükümetinin ve devlet kurumlarının yönetmelikleri, kararları, talimatları ve kitapçıkları Azerbaycan Türkçesinde basılmağa başlanmıştır. 1926 yılında Ermenistan Yeni Türk Alfabeti Komitesi faaliyete başlamıştır. 1927 yılında Ermenistan Proleter Yazarlar Derneği bünyesinde Türk (Azerbaycan) bölümü oluşturulmuştur. 1929 yılının Haziran ayında İrevan'da Kafkasya şair ve yazarlarının edebi toplantısı yapılmıştır. Celil Memmedguluzade, Hüseyin Cavid, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Süleyman Sani Ahundov, Cafer Cabbarlı, Süleyman Rüstem, Mikail Müşfik, Abdullah Saik, Ahmet Cevat, Ebülhesen Elekberzade gibi şair ve yazarların Bakü'den İrevan'a gelmeleri, onların Azerbaycanlı aydınları ile görüşmeleri İrevan edebi ortamının canlanmasına katkı sağlamıştır.

1931 yılında İrevan'da Ermenistan devlet yayın evinde Ermenistan-Türk proletarya yazarlarının şiir ve öykülerinden oluşan ilk toplu *Zerbe (Darbe)* dergisi yayımlanmıştır. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının 13. yıldönümü dolayısıyla Azerbaycanlı yazarların eserlerinden oluşan *XIII. Kasım* adlı antoloji 1933 yılında Ermenistan Konsey Yazarları Derneği Türk bölümü tarafından basılmıştır.²⁰⁷

1934 yılında Ermenistan Yazarlar Birliği kurulmuş ve Birliğin Azerbaycan Edebiyatı Bölümü faaliyet göstermiştir. Aynı yıl İrevan'da genç Azerbaycanlı şair ve yazarların eserlerinden oluşan *Genç sesler* toplusu yayınlanmıştır. Tabii ki, o yıllardaki yazar çalışmalarının ana temasını sosyalizmin tanıtımı oluşturuyordu. 1934 yılında drama yazarı Nesib Efendiyev'in Ermenistan Yazarlar Birliği Türk Bölümüne Başkanlık etmesinden sonra Azerbaycanlı yazarların kitapları daha sık basılmıştır. Azeri, Abbas Tahir, Esker Esgerzade,

²⁰⁷ Söhbət Məmmədov, *Sovet Ermənistanında Azərbycan kitabı (1925-1985)*. İrevan, 1985, s.113.

Telman Nezerli, Eleşref Bayramov, Serdar Celal, Mahmut Rahimov, Mehmet Mübariz gibi Azerbaycanlı yazarlar Ermenistan Yazarlar Birliği Türk bölümü ile yakından çalışmışlardır. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Ermenistan Yüksek Sovyeti ve Halk Komiserleri Kurulu gazetesi *Kızıl Şafak* düzenli olarak Azerbaycanlı şair ve yazarların eserlerini basmıştır. Ermenistan Yazarlar Cemiyeti'nin Azerbaycanlı bölümünün daimi binası olmadığı için edebi toplantılar çok zaman ya İrevan Türk Pedagoji Yüksekokulu'nda, ya da *Kızıl Şafak* gazetesinde yapılıyordu. Bakü'den gelen şair ve yazarlar *Kızıl Şafak*'in konuğu oluyordu. 1935 yılında Yusuf Vezir Çemenzeminli, Mehmet Said Ordubadi, Mikayıl Müşfik ve Sabit Rahman'dan oluşan heyet İrevan'a gelmiş, öncelikle *Kızıl Şafak* binasında, sonra ise İrevan Konservatuvarı toplantı salonunda edebiyat dünyası temsilcileri ve öğrencilerle görüşmüştür. Ünlü şair ve yazarlardan Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Mikayıl Refili, Mir Celal İrevan'da, Azerbaycanlı edebiyat dünyası temsilcileri ile görüşmeler yapmışlardır.

1935 yılında Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının 15. yıldönümü dolayısıyla şiir antolojisi basılmıştı. Seçmeye Abbas Tahir'in, Nesib Efendiyev'in, Abbas Azeri'nin, İnsaf Ağazade'nin, Ali Şahin'in, Ermeni yazarı Stepan Zoryan'ın ve Serdar Celal'in şiirleri ve hikayeleri dahil edilmişti. Fakat bu dönemde Azerbaycanlı yazarlara karşı baskılar da sürmüştür. Onların çoğu Türkiye'ye casusluk yapmakla itham edilerek tutuklanmışlardır. İrevan edebi-kültürel temsilcilerinden Mustafa Hüseyinov, Abbas Azeri, Mirza Hüseyin Ağa, Ahmet Ahmedov, Abdullah Mirzayev, Ekber Resulov, Mirza Askerov, Yunis Ağayev gibi aydınlar 1937 baskılarının kurbanı olmuşlardır. Birçok İrevanlı aydın bu baskılardan kurtulmak için Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.²⁰⁸

²⁰⁸ Celal Allahverdiyev, *İrevan edebî mühiti*. Bakı, Elm, 2010, s.43-44

1936-1946 yılları arasında İrevan'da Ermeni yazar ve şairlerin eserleri Azerbaycan diline tercüme edilerek basılsa da, Azerbaycanlı yazarların kitapları basılmamıştır. 1947 yılında Abbas Tahir'in, 1949 yılında ise Serdar Celal'in şiirler kitapları yayımlanmıştır. 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürülmesi nedeniyle İrevan'daki Azerbaycan edebiyat hayatının durmasına neden olmuştur. Sadece 1957 yılından itibaren 1959, 1960, 1962, 1963, 1964, 1965, 1967 yıllarında Azerbaycanlı şairler, yazar ve gazetecilerin eser ve çeviri örneklerinden oluşan *Edebi Ermenistan* dergisinin 8 sayısı yayımlanmıştır. 1958 yılından itibaren ayrı araştırmacıların Azerbaycan-Ermenistan edebi ilişkilerine, Azerbaycan edebi ortamının Ermeni edebi ortamına etkisine dair araştırmaları İrevan'da yayımlanmıştır. 1958 yılında İrevan'da Ekber Yerevanlı'nın *Ermeni-Azerbaycan sözlü halk edebiyatı ilişkileri*, 1962 yılında yine aynı yazarın *M.E. Sabir ve Ermeni halkı*, 1966 yılında Muharrem Bayramov'un *İş arkadaşları. C. Memmedguluzade ve A.Şirvanzade*, 1967 yılında Teymur Ehmedov tarafından C. Memmedguluzade'nin doğumunun 100 yıldönümüne adanmış *Arkadaşlık ve saadet nağmekarı*, 1968 yılında Ekber Yerevanlı'nın *Azeri-Ermeni edebi ilişkileri. Eski dönemden XVIII. yüzyılın sonuna*, 1971 yılında Muharrem Bayramov'un *Aleksander Şirvanzade ve Azerbaycan*, 1974 yılında Ekber Yerevanlı'nın *Hovanes Tumanyan ve Azerbaycan edebiyatı*, 1975 yılında yine aynı yazarın *Avetik Isahakyan ve Azerbaycan edebiyatı* araştırmaları yayımlanmıştır. O dönemde iki halk arasındaki dostluğun ve enternasyonalist koşulların dışavurumu olan bu eserler zengin ve çeşitli kaynak oluşturması açısından hala güncelliğini korumaktadır.

XX. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin binası ve İrevan Pedagoji Üniversitesi'nin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesi Ermenistan'daki Azerbaycan Türkü aydınların toplandığı me-

kana dönüşmüştü. *Sovyet Ermenistanı* gazetesinde yayınlanan eserler örnek alınarak öğrencilerin yorum ve eleştiri yapma yeteneğini geliştiriliyordu.

İrevan Diller Üniversitesi'nin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesi öğretmenleri İrevan arşivlerinde araştırmalar yapıyor, Azerbaycan edebiyatının nadir örneklerini ortaya çıkarıyor ve onları edebiyat kamuoyunun dikkatine sunuyorlardı. 1436-1467 yıllarında Azerbaycan Karakoyunlu devletinin sultanı Muzafferüddin Cahanşah *Hakiki* lakabı ile Azerbaycan Türkçesinde şiirler yazmıştır. Hakiki'nin *Divanı*'nı İrevan Diller Üniversitesi öğretim görevlisi Dr. Latif Hüseyinzade ortaya çıkarmıştır. Uzun süre aynı *Divan*'in nerede olduğu hakkında net bir bilgi olmamıştır. Sadece 1961 yılında elyazmanın sırrı ortaya çıkmıştır. Hakiki'nin *Divan*'ı uzun süre İstanbul'da, sultanlarının saray kütüphanesinde muhafaza edilmiş. Sultan Abdülhamit'in döneminde yazı kütüphaneden kaybolmuş, bir süre sonra ise Mısır'da, İskenderiye kütüphanesinde bulunmuştur. Fakat sonra Londra'da bulunmuştur. Aynı yazı buradan da kaybolmuş ve en sonra New-York'ta yaşayan Ermeni koleksiyoncusu Arutyun Gazaryan'ın kişisel arşivinde ortaya çıkmıştır. Onun vasiyeti doğrultusunda koleksiyonu İrevan Devlet Üniversitesi'ne verilmiştir. Latif Hüseyinzade Hakiki'nin *Divan*'ını burada bulmuş ve ona önsöz yazarak 1966 yılında İrevan'da *Hayastan* yayınlarından yayınlamıştır.²⁰⁹

1975 yılında Azerbaycan edebiyatçısı Sednik Paşayev'in İrevan'da yayımladığı *Ermeni aşıklarının Türkçe şiirleri* kitabı Azerbaycan aşık sanatının Ermeni edebiyatına etkisini öğrenmek açısından değerli bir kaynak oluşturmaktadır.

²⁰⁹ Söhbət Məmmədov, *Sovet Ermənistanında Azərbaýcan kitabı (1925-1985)*. İrevan, 1985, s. 113.

Sovyet Ermenistanı'nın Azerbaycan kitabı'nda 1960-1985 yıllarında İrevan'da Ermenistan Yazarlar Birliği Azerbaycan Edebiyatı Bölümü tarafından Azerbaycanlı şair ve yazarların 50'ye yakın kitabının basıldığı hakkında bilgi verilmiştir.

İrevan Devlet Diller Üniversitesi'nin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı Dr.Ekber Yerevanlı (Süleymanov Ekber Yunis oğlu, 1921-1981) 50'lerin ortalarından hayatının sonuna kadar Ermenistan Yazarlar Birliği'nin Azerbaycan Edebiyatı Bölümü Başkanı olmuştur. 1981-1984 yıllarında ise bölüme şair Hidayet Orucov başkanlık yapmıştır.

1982 yılında *Sovetakan groğ* (Sovyet yazarı) Yayınevi Hidayet, Tahir Talıblı, Ferhad Velizade, H.Elekberov ve Refik Musa'nın şiirlerinden oluşan *Sevgi harayı* toplu yayınlamıştır. *Edebi Ermenistan* antolojisinin sonuncu - 9. baskısı 1985 yılında yayınlanmıştır.

1980'li yıllarda Ermenistan'da Azerbaycanlı aydınlarla baskıların artması ve onların Ermenistan'dan sürülmesi edebi ortamı da olumsuz etkiledi. 1908 yılında İrevan'da doğan, Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamların canlı tanığı olan Seriy Hatun'un *İrevan bayatları* kitabı 1998 yılında Güneş Yayınevinde basıldı. İrevan kökenli Azerbaycan şairleri, yazarların ve gazetecilerin eserleri toplanarak 2004-2008 yıllarında *Edebi İrevan* şeklinde toplu basılmıştır.

Azerbaycan Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü 2004 yılında *Azerbaycan folkloru antolojisi* serisinden *İrevan Çukuru folkloru* kitabını yayınlamıştır. Bu kitapta yüzyıllarca İrevan şehri ve çevresindeki folklor örnekleri toplanılmıştır.

Tiyatro

İrevan şehrinde ilk tiyatro gösterileri XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. Eski kültür merkezlerinden biri olan,

İrevan kentinde de yüzyıllarca oluşan çeşitli bayramlar, toplumsal şenlikler ve toplu dini törenler yapıyordu. Edebiyat toplantılarının yapılması, şenlik ve düğün gelenekleri, aşıkla- rın günlerce destan söylemeleri, rakipleri ile karşılıklı şiir söylemeleri bir çeşit tiyatro oyununu hatırlatıyordu. Bayram ve dini tören ve oyunlardaki elementler sonraları bağımsız halk tiyatrolarının oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Daha ortaçağda Avrupa'dan gelen gezginler İrevan'da yaptıkları müzikli eğlence toplantılarını hayranlıkla anlatmış- lardır. 1673 yılında İrevan'a giden Fransız gezgin Jean Şarden Han Sarayında gösterilen müzikli tiyatroyu Avrupa'daki tiyat- ro sanatına benzetmiş, müzisyenlerin ve oyuncuların oyunla- rını da operaya benzetmişti.²¹⁰

Profesyonel tiyatronun oluşumunda halk tiyatroları önemli rol oynamıştır. 1873 yılında Bakü'de ve Tiflis'te art- arda gösterilen performanslar hakkında gazetelerde yer alan haberler İrevan'da da tiyatro sanatına büyük ilgi ve heves uyandırmıştı.

Tarihçi İsrail Memmedov'un ortaya çıkardığı bir maka- le ise İrevan'da Azerbaycan dilinde sahnelenen ilk oyunun tarihini ortaya koymaktadır. İrevan'da Ermenice yayınlanan *Psağ* ("Çelenk") gazetesinde 10 Nisan 1882 tarihinde "Hryusi" imzası ile yayınlanan "Fars tiyatrosu" başlıklı makaleden de belli olduğu gibi, 2 Nisan 1882'de İrevan'da Kutsal Gayane Okulunun salonunda İrevan'ın fakir Müslüman öğrencilerine yardım amacıyla, Azerbaycan Türkçesinde "Tamahkarlık düşman kazanıyor" oyunu ikinci kez sahneye konulmuştur. Tiyatroda sahnelenen oyunun metnini İrevan şehir okulunun hocası Meşedi İsmail okumuş, "kırt-kırt" eserinin yazarı Vasak Medetov onu komedi şekline dönüştürmüştür. Meşedi

²¹⁰ Jan Şardən, *Səyahətnamə* a.g.e., s.23-28

İsmail'in anlattıkları üzerine kaleme alınan bu öykü ortaçağda Tebriz kentinde yaşanmıştır.²¹¹

Firudin bey Köçerli Gori Öğretmenler Semineriyası'nı²¹² bitirdikten sonra 1885-1895 yıllarında İrevan Gimnaziyası'nda öğretmen olarak çalışmış, o dönemde Azer- baycanlı gençlerin tiyatro gösterilerine doğrudan katkı sağ- lamıştır. O, 20 Nisan 1890'da *Keşkül* gazetesinde yayınlanan "İrevan'dan mektup" makalesinde şehirde gösterilen tiyatro oyunu hakkında şu şekilde yazmıştır, "4 Nisan'da darülmüelliminde (yani - Öğretmenler Semineri) Müslüman delikanlılar hükümetin izni ile Mirze Feteli Ahundov'un "Mesteli şah" komedisini sahneye koydular".²¹³

Araştırmalarımız Firudin bey Köçerli'nin bahsettiği Rzayev soyadlı öğrencisi Ekber Rizayev'in, Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan KP MK'nın Şube Müdürü ve Sovyet Ermenistan'ı gazetesinin ve Merkez Komite'nin Rusça yayın- lanan *Komünist* gazetesinin editörü olmuş ve savaş yıllarında Moskova'da "İnostrannaya literatura" (Yabancı Edebiyat) yayınlarında Türk Edebiyatı bölümünün müdürü olmuştur. Ekber Rizayev'in oğlu Sabir Rizayev Sovyet Ermenistan'ının sinema ve tiyatro eleştirmeni olmuştur. Sabir Rizayev 1963 yılında Bakü'de Rusça yayınlanan *Ermenistan'da Azerbaycan Tiyatrosu* kitabının yazarıdır.

Yazar Gulam Memmedli tarafından derlenen iki ciltlik *Azerbaycan tiyatrosunun salnamesi* kitabında İrevan Tiyatro- su hakkında geniş bilgi verilmiştir.

²¹¹ İsrail Məmmədov. *İrevan dəftəri*. III, Teatr tariximizdən səhifələr. "Bakı, "qismət", 2009, s. 19-20.

²¹² Rusya Çarlığı sınırları içinde orta okulların bazıları seminariya olarak adlandırılmıştır. Diğer ismi ile okul olarak hitap edilebilir. Fakat orijinallığın korunması için seminariya kullanılacaktır.

²¹³ Firudin bəy Köçerli. *Səçilmiş əsərləri*. a.g.e., s.33-34.

İrevan'da Azerbaycan tiyatrosunun yaranmasında Yunis Nuri'nin büyük katkıları olmuştur. 1878 yılında İrevan kentinde doğan Yunus Hacı Süleyman oğlu Süleymanov yetenekli oyuncu ve yönetmen olarak İrevan tiyatrosunda çalışmıştır. 1950 yılında vefat eden Yunus Nuri'nin yaşam ve faaliyetine adanan kitaplar ve makaleler bulunmaktadır.²¹² XX. yüzyılın başlarında İrevan Tiyatrosu'nun yaranmasında Yunis Nuri ile birlikte, Mirza Mustafa Recebov, Kerim Ehmedov, Mirabbas Mirbağırzade, Cafer Ehmedov, Ekber Rzayev, Mecid Recebov, Mehdi Kazımov ve Asif bey Şefibeyov'un hizmetleri çok büyük olmuştur. İrevan'ın ünlü soylularından Penah Han Makinski'nin ve Ali Han İrevanski'nin evlerinde yardım toplamak amacıyla İrevan tiyatrolarının oyunları sahnelenmiştir.

1903 yılında İrevan'daki Azerbaycan tiyatro topluluğu o dönemde popüler olan "Kırt-Kırt" vodvilini sahneye koymuştur. Tamaşa Penah Han Makinski'nin evinde gösterilmiştir. Tiyatronun düzenleyicisi ve başkanı Yunus Nuri olmuştur.²¹³ 1906 yılının Ağustos ayında Penah Han Makinski'nin mülkünde fakir öğrencilere yardım amacıyla tiyatro oyunu gösterilmiş, bu amaçla 426 manat toplanmıştır.²¹⁴

İrevan tiyatrosunun oyuncuları daha tecrübeli Bakü ve Tiflis tiyatrolarının oyunlarını izliyor, orada oynanan gösterileri kendi repertuarlarına dahil ediyorlardı. 19 Ocak 1908 yılında İrevan aydınları ünlü Türk yazarı Namık Kemal'in "Vatan" eseri Asif bey Şefibeyov'un yönetmenliği ile Şehir kulübünde sahneye konulmuştu.

1909 yılının Mayıs ayında Hüseyin Arablinski'nin tiyatro topluluğu İrevan'a turneye gelmiş, Şehir kulübünde "Bahtsız delikanlı", "Nadir Şah", "Zoren Tabip", "Yahudiler" eserlerini sahneye koymuştu. Yunis Nuri hazırladığı şöyle yaz-

²¹⁴ Qulam Məmmədli, **Azərbaycan teatrının salnaməsi**. Birinci hissə,(1850-1920). Bakı, 1975, s.127-129.

maktaydı, "Hüseyin Arablinski İrevan-Azerbaycan tiyatrosunda derin izler bıraktı, ondan sonra tiyatro oyuncularımızın sayı arttı, biz daha hevesle, şevkle çalışmaya başladık."²¹⁵

19 Mayıs 1910 yılında ünlü aktör Sidgi Ruhullagezgin aktör sıfatıyla İrevan'a gelmiş, yerli amatörlerin katılımıyla "Müsibeti Fahreddin" oyununu sahneleştirmişti.

İrevanskiy vestnik gazetesi 9 Ekim 1911 tarihli haberine göre, Tiflis'ten gelen Mirza Ağa Aliyev'in topluluğu "O olmasın, bu olsun" operasını oynamıştır. Turne için Zülfikar Hacıbeyov'un "Elli yaşındaki delikanlı" operası da oynanılmıştı. 1912 yılında Zülfikar Hacıbeyov yeniden İrevan'a gelmiştir. 22 Kasım'da *İkbal* gazetesi Z. Hacıbeyov'un İrevan'a yaptığı turne hakkında özel makale yayınlamıştır.

25 Mart 1913'te Ali Mehzun Rehimzade ve Asker Ahundov İslam Dram Şirketi'ni açabilmek için resmi izin almışlardı. Bu şirket genç oyuncuları birleştiriyordu. Kısa bir süre içinde şirketin oyuncuları Canpoladov'un tiyatro binasında "Kimdir suçlu?", "Para peşinden", "Aç herifler", "Sevgili evlat", "Milletperestler veya ürefa şeklinde süfeha" (süfeha - yani döküntü), "İbrahim bey, yahut istibdad kurbanı" ve "Al-dandılar" eserlerini sahneye koydular.²¹⁶

1914-1917 yılları İrevan tiyatrosu için çok başarılı bir yıl olmuş, Taşnakların iktidara gelmesine kadar İrevan tiyatrosu gerçek anlamda Rönesans devrini yaşamıştır. İlham Rehimov İrevan Tiyatrosu'nun 1882-2006 yıllar arası faaliyetini araştıran *İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu* adlı kitabını yazmıştır.

1918-1920 yıllarında Ermenilerin İrevan'da milliyetçi saldırıları sonrasında başta Yunus Nuri olmak üzere İrevan'ın

²¹⁵ Сабир Ризаев, **Азербайджанский театр в Армении**. Баку, 1963, с. 34.

²¹⁶ Сабир Ризаев. А.г.е., с. 34.

amatör tiyatro topluluğu İran'ın Hoy kentine göç etmiş, üç yıl kadar orada kalmış ve orada tiyatro gösterileri de sahnelemişlerdir.²¹⁷

1921 yılının ikinci yarısından itibaren İran'a, Türkiye'ye ve Azerbaycan'a sığınan İrevanlı mülteciler yavaş-yavaş geri dönmeye başladılar. Şubat 1922'de Merkezi Türk kulübü denilen kulübün bünyesinde Yunis Nuri'nin önderliğindeki amatör oyuncuların toplandığı Türk tiyatro topluluğu faaliyete başlamıştır. Türk tiyatro topluluğunun gösterileri Merkezi Türk kulübünde hazırlanıyor ve orada da sergileniyordu.

15 Mart 1928'de İrevan aydınları ve tiyatro severlerin uzun yıllar büyük özveriyle çalışmaları meyvesini verdi. Ermenistan hükümetinin kararı ile seyyar tipi İrevan Devlet Türk (Azerbaycan) Dram Tiyatrosu kuruldu.

1928-1933 yıllarında İrevan Devlet Türk Tiyatrosu aslen İstanbul Ermenisi, Ermenistan Devlet Tiyatrosu'nun oyuncusu Mkrtiç Canan'ın, İrevanlı oyuncu Rıza Şeyhzade ve Leningrad'da (şimdiki St. Petersburg) Sahne Sanatı Enstitüsü'nde yönetmenlik ve drama oyunculuğu fakültesinden mezun Yusuf Yulduz'un (Aliyev) yönetmenliği altında oyunlar gösterilmekteydi.

1933 yılının sonlarında ise Hankendi'nde doğan, Bakü Tiyatro Teknik ve Leningrad Sahne Sanatı Üniversitesi'nden mezun Bahşı Kalenderli İrevan Devlet Türk Tiyatrosu'nda yönetmenlik çalışmalarına başlamıştı.

Genel olarak, 1934-1935 yıllarında İrevan Türk Tiyatrosu 142 köyde 160 kez oynamıştır. 1935 yılında İrevan'daki Tiyatro Yüksekokulu'nda Türk grubunda 4 kız ve 21 erkek

²¹⁷ İlham Rəhimli, **İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı**. Bakı, E.L., 2007, s.15.

çocuk eğitim almıştı. Öğrencilere yurt ve burs imkanları verilmiştir.²¹⁸

1935 yılından tiyatro "C.Cabbarlı adına Ermenistan Devlet Türk Tiyatrosu" olarak adlandırıldı.

İrevan tiyatro topluluğunda Memmedbağır Karahanov, Abbasgulu Tağıyev, Cemil Aliyev gibi oyuncular yetişmişti. 30'lu yılların ortalarından itibaren nice oyuncu Bakü'den gelerek, İrevan Tiyatrosu'nda başarılı karakterler canlandırmışlardır. Genç ve yetenekli oyuncular, Ali Zeynalov'un, Etaye Aliyeva'nın, Hasan Mirzeyev'in, Rıza Efganlı'nın, İsmail Dağıstanlı'nın, Kazım Ziya'nın, Kamil Gubuşov'un, Adil Esgerov'un, Eşref Guliyev'in Bakü ve Tiflis tiyatrolarından gelerek, İrevan Tiyatrosu'nda fedakarca çalışmaları tiyatroya ikinci nefes vermişti. Tiflis Tiyatrosu'nda profesyonel oyuncu ve yönetmen olan Ali Şahsabahlı ve eşi Nübar Elihanova'nın İrevan Tiyatrosu'na çalışmak için gelmeleri tiyatro çalışmalarına önemli katkı sağlamıştır. Ali Şahsabahlı ayrıca bir sürede tiyatrodaki müdür yardımcısı ve müdürü olmuştu.

1944 yılının Nisan ayında Shakespeare'in doğumunun 380. yıldönümü dolayısıyla İrevan'da VI. Birlik araştırma toplantısı ve Shakespeare oyunlarının festivali yapılmıştı. Shakespeare Festivali için tiyatroların yönetmeni Bahşı Kalenderli "Otello"yu Cafer Cabbarlı'nın çevirisi temelinde sahneleştirmiştir. Tiyatro jürisi oyuncuların performansını çok beğenmiş ve jüri üyesi Profesör Mihail Morozov oyunun Türkçe metninin üzerinde şu ifadeyi yazmıştı: "Ben Shakespeare Festivali'nde asıl keyfi Azerbaycanlıların "Otello" karakterinden aldım."²¹⁹

1948 yılında Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların Azerbaycan'a zorunlu göçü İrevan Tiyatrosu'nun faaliyetleri-

²¹⁸ İlham Rəhimli, A. g. e., s.v55-56.

²¹⁹ İsrail Məmmədov. İrəvan dəftəri. III, a.g.e., s.60-61.

ni de olumsuz etkiledi. Eylül 1949'da İrevan Tiyatrosu birkaç Azerbaycanlı ailenin yaşadığı Basarkeçer İlçe merkezine sürgün edildi.²²⁰

1952 yılında ise tiyatronun finansmanı tamamen durduruldu. Fakat bu tiyatronun fedakar oyuncularını onun tamamen yok olmasına fırsat vermediler ve onu halk tiyatrosu gibi yaşattılar.²²¹ Fakat maddi sıkıntı yüzünden tiyatronun yetenekli oyuncularının çoğu Bakü ve Gence tiyatrolarında kendilerine yeni iş yerleri bulmak zorunda kalmışlardır.

C.Cabbarlı adına İrevan Tiyatrosu bir süre sonra halk tiyatrosu adı altında yeniden faaliyete başlamıştı. Halk tiyatrosu İrevan'daki Nor Areş (Yeni Ereş) kasabasında oyunlarını hazırlıyordu. Fakat tiyatro burada da kalıcı olamamış, bir süre de İrevan'a yakın Zengibasara (Masis) ilçesinde bulunan kültür evinde faaliyet göstermek zorunda kalmıştı. Önce Zengibasara İlçe Halk Tiyatrosu, daha sonra ise Hrazdan İlçe Halk Tiyatrosu, daha sonra da C.Cabbarlı adına İlçeler Arası Tiyatro olarak adlandırılmıştır.²²²

1967 yılında Cafer Cabbarlı adına İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu binası 15 yıl aradan sonra restore edildi. Yunus Nuri'nin büyük oğlu Aziz Süleymanov tiyatrosunun müdürü, Leningrad Devlet Tiyatro Üniversitesi'nden mezun Tevfik Ağayev ise baş yönetmen olarak atanmışlardı. Aynı yıl Mirzağa Aliyev adına Azerbaycan Devlet Tiyatro Üniversitesi son sınıf öğrencilerinden 11 kişi staj için Mart ayında İrevan'a gönderilmiştiler. Bu arada Bakü'nün Genç Seyirciler Tiyatrosu'ndan birkaç kişi oyuncu da işe alınmıştır.²²³

Yeni açılan tiyatronun oyuncuları Nesir Sadıgzade'nin yönetmenliğinde C.Cabbarlı'nın "Sevil" eserini tiyatronun

²²⁰ Arzumanlı ve Mustafa, A. g. e., s. 119.

²²¹ İlham Rəhimli. A. g. e., s.119-120

²²² İsrail Məmmədov. a.g.e., s.65.

²²³ İlham Rəhimli. A. g. e., s.122-123.

açılışı için hazırlamıştı. 28 Nisan'da sahneye konan eser büyük başarı elde etmişti.

1968 yılının Haziran ayında gazeteci yazar Hidayet Orucov İrevan tiyatrosuna müdür olarak atanmış ve 1984 yılına kadar tiyatroyu yönetmiştir. Bu dönemde tiyatrodaki oyuncu sorunu hemen hemen çözülmüş ve istikrarlı bir çalışma ortamı oluşmuştur.

25 Mart 1971'de ünlü şair Bahtiyar Vahapzade'nin "İkinci ses" eseri Nahçıvan tiyatrosunun yönetmeni Veli Babayev'in yönetmenliği ile İrevan tiyatrosunda sahneye konulmuştur.

1978 yılında Cafer Cabbarlı adına İrevan Azerbaycan Dram Tiyatrosu'na devlet tiyatrosu statüsünün verilmesinin 50. yıldönümü dolayısıyla yapılan törende tiyatronun oyuncularından bazıları ödüllendirilmiştir.

1984 yılından itibaren tiyatronun müdürü Yunus Nuri'nin torunu Yunus Süleymanov (Ekber Yerevanlı'nın oğlu) olmuştur. Böylece, İrevan Devlet Dram Tiyatrosu'nu çeşitli dönemlerde Süleymanovlar sülalesinin üç temsilcisi - baba Yunus Nuri, oğul Aziz Süleymanov ve torunu Yunus Süleymanov yönetmiştir. Yunus Süleymanov'un direktör olduğu dönem "perestroyka" (yeniden yapılanma) adı altında Ermeni milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği döneme denk gelmiştir.

Defalarca yapılan resmi ve resmi olmayan çağrılara rağmen, Ermenistan hükümeti C.Cabbarlı adına İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosuna bina tahsis etmemiştir. Tiyatronun oyunları bazen İrevan'daki Rus Dram Tiyatrosu binasında, bazen İrevan Müzikal komedi Tiyatrosu binasında, bazen de Subaylar Evinde sahneye konulmuştur. Sonuçta o dönemde Ermenistan'daki bütün Azerbaycanlı köylerinde İrevan tiyatrosu oyunlarını göstermiştir. Uygun bir bina ol-

madığı için tiyatronun çalışanları dışarıda seyyar oyun göstermişti.

Son elli yılda İrevan tiyatrosunda Bahşı Kalenderli, Nesir Sadıgzade, Tevfik Ağayev, Hilal Hesenov, Ağakışı Kazımov, Rafael Crbaşov gibi tanınmış yönetmenler unutulmaz eserler sahnelemişlerdir.

100 yılı aşkın bir geçmişe sahip olan İrevan Tiyatrosu 1988 yılında son iki oyununu sahneleştirdi. Aynı yılın Şubat ayından itibaren İrevan şehrinin merkezinde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebi ile gösteriler yapılmaktaydı. Bu dönemde tiyatro malzemeleri M.F. Ahundov adına orta okulda bulunmaktaydı. Gösteriler sırasında okulla birlikte tiyatro malzemeleri de yakıldı. Daha sonra Ermenistan Kültür Bakanlığı talimatı ile İrevan Tiyatrosu bir daha geri dönmek kaydıyla zorunlu Azerbaycan turnesine çıktı. Turne sonrası tiyatronun oyuncular tek-tek İrevan'a geri dönerek, sadece orda kalan aile bireylerini zorlukla da olsa şehirden çıkarabildiler.

İrevan Tiyatrosu'nun oyuncuları sadece bir yıl sonra tekrar biraraya gelebildiler. İrevan Tiyatrosu 4 Temmuz 1989'da Bakü'deki Milli Dram Tiyatrosu'nda faaliyete başladı. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 31 Ağustos 1994 tarihli kararı ile devlet tiyatroları için verilen bütün haklardan C.Cabbarlı adına İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu da yararlanabildi. Bu kararlar İrevan Tiyatrosu Bakü'deki Hüseyngulu Sarabski adına Kültür evinde yerleştirildi. 2000 yılından tiyatroya tanınmış oyuncu Kıvanç Piriye müdürlük yaptı. Son zamanlara dek İrevan Tiyatrosunda 60'dan fazla oyunun galası yapılmıştır.

16 Ekim 2007'de İrevan Devlet Tiyatrosu'nun 125. kuruluş yıldönümü Bakü'de devlet düzeyinde kutlandı ve tiyatronun bir grup oyuncusu ödüllendirildi.

8 Şubat 2008 yılı Bakanlar Kurulu kararıyla İrevan Devlet Tiyatrosu'na bina tahsis edildi. İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu son yıllarda Türkiye'de, İran'da, Gürcistan'da ve Rusya Federasyonu'nun Dağıstan vilayetinde başarılı turneler yapmıştır.

İrevan Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu şu anda işgal ve göç nedeniyle sürgün hayatı yaşamaktadır.

İrevan Tiyatrosu'nun tarihi hakkında daha detaylı bilgi için Sabir Rizayev, İsrail Memmedov ve İlham Rehimli'nin yukarıda adı geçen araştırmaları ile birlikte Ali Vekil'in *Ali Şahsabahlı* (İrevan, "Hayastan", 1973) ve *Azerbaycan-Ermeni tiyatrosu ilişkileri* (Bakü, "Işık" 1983) kitapları, Hidayet Orucov'un *Bizim tiyatrosu* (İrevan, "ETC", 1974) raporu ve *"Burdan bin atlı geçti"* makalesi (Hidayet. Sabaha çok var. Bakü, 1989, s.211-319), Ekber Yerevanlı'nın *Bir tiyatrosunun üç aktörü* (İrevan, 1977) kitabı, Hrayr Hovakimyan'ın "Ermenistan'da Azerbaycan tiyatrosu tarihinden sayfalar" adlı araştırması ("Edebi Ermenistan" dergisi, İrevan, 1963), ayrıca İrevan'da Azerbaycan dilinde yayınlanan *Reçber, Zengi, Kızıl Şafak, Komünist, Sovyet Ermenistanı* gazeteleri önemli kaynak oluşturmaktadır.

**İREVAN'IN
TÜRKÇE BASILAN
GAZETE VE DERGİLERİ**

İrevan'daki Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan gazete ve dergiler

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkçesi'nde yayın yapan basın gelişmesi İrevan'da da gazeteciliğe ilginin artmasına neden olmuştur. Aynı dönemde İrevan'da edebi-entelektüel ortamı oluşmaya başlamıştı. İrevanlı aydınlar, özellikle de İrevan'daki okulların öğretmenleri ve mezunları *Çiftçi* (1875-1877), *Keşkül* (1883-1891), *Kaspi* (1881-1919), *Şarki-Rus* (1903-1905), *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1907), *Füyuzat* (1906-1907), *Molla Nasreddin* (1906-1931) gibi gazete ve dergilerle işbirliği yapıyorlardı.

İrevan'da Azerbaycan dilinde ilk gazete Çarlık Rusyası döneminde yayınlanmıştır. Fakat 1918-1920 yıllarında İrevan Guberniyası topraklarında ilk Ermeni devleti - Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti döneminde İrevan'da Azerbaycan dilinde gazete yayınlanmamıştır. Bolşevikler yönetimi devraldıktan sonra, 1921 yılından itibaren belirli aralıklarla İrevan'da Azerbaycan dilinde gazete yayımlanmıştır. Bu nedenle İrevan'da Azerbaycan dilindeki yayınların tarihini iki döneme ayırabiliriz: Çarlık Rusyası dönemi ve Sovyet Birliği dönemi.

Çarlık Rusyası döneminde İrevanlı aydınların Azerbaycan basınındaki faaliyetleri

Çarlık Rusyası döneminde İrevan aydınlarından Mirza Kazım Gazi Esgerzade (Mütelle) ve Hacı Seyid Rıza Emirzade (Sabir), Mehemedeli Bey Veliyev *Ekinci* gazetesi ile işbirliği yapmışlardır. Firudin Bey Köçerli, Haşım Bey Vezirov İrevan'da yaşadıkları dönemde *Keşkül* gazetesine yazmışlardır.

1901-1903 yıllarında Azerbaycan edebiyatçılarından Celil Memmedguluzade'nin İrevan'da yaşadığı dönemde hem avukat olmak için sınavlara hazırlanmış, hem de *Kaspi* gazetesinde İrevan'da yaşayan Azerbaycanlıların haklarının koruyan yazılar yazmıştır. *Kaspi* gazetesinin 7 Mart 1902 tarihli sayısında yayınlanan "*İrevan mühbirimizden*" başlıklı yazısında Mirze Celil, Azerbaycanlılara ait meyve bahçelerinin şehir belediyesi tarafından nasıl ele geçirilmek istendiğinden bahsetmiştir. 28 Mart 1902 yılında yazarın CM imzası ile *Kaspi* gazetesinde yayınlanan "*İrevan*" başlıklı makalesinde şehir dumasının toplantılarında Azerbaycanlıların topraklarını müzakere etmeden onlara ret cevaplarının verilmesinden bahsedilmektedir.²²⁴ Yazarın bu makaleleri XX. yüzyılın başlarında İrevan kentinde yaşayan Azerbaycanlıların haklarının resmi devlet kurumları tarafından kabaca bozulmasının kanıtıdır.

Azerbaycan edebi-kültürel fikir tarihinde özgün yeri olan, 1886 yılında İrevan Erkekler Gimnaziyası'nı bitiren, *Kaspi* gazetesinin İrevan Guberniyası muhabiri, gazeteci-yazar Eyneli Bey Sultanov'un 1905-1906 yıllarında İrevan kentinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları toplu katliamlar konusunda makaleleri yayınlanmıştır. Bu yazılar İrevan kentinde yaşanan olaylar hakkında objektif değerlendirme yapma fırsatı vermektedir.

1906 yılında kendi döneminin eksikliklerini, çarpıklıklarını satirik dille ve karikatür aracılığıyla okuyucularına ileten *Molla Nasreddin* dergisi kısa bir zamanda İrevan'da da kendisine hayli okuyucu kitlesi kazanmıştı. İrevanlı aydınlar içerisinden Molla Nasreddinciler grubu kurulmuştu. Cabbar Esgerzade (Mirze Cabbar Asker oğlu Esgerzade, 1885-1966), Ali Mehzun (Ali Hacı Zeynalabdinzade Rehimov, 1886-1934), Memmedeli Nasır (Memmedeli Nasır Hacı Memmedzade

²²⁴ Celil Məmmədquluzadə, *Əsərləri*. 6. cild. Bakı, 1985, s.7-9.

İrevani, 1899-1982), Mirza Muhammed Ahundov, Meşedi Mehdi Sadıgzade gibi aydınlar *Molla Nasreddin* dergisinde yazıyorlardı. Cahillerin, halkın bilgilenmesini istemeyen bazı din adamlarının, modern okullara ve gençlerin eğitim almasına karşı çıkan bazı zengin İrevanlıların korkusundan *Molla Nasreddin*'in İrevanlı muhabirleri gizli imzalarla yazıyorlardı. Ali Mehzun "Anaş kurbağa", "Yetim cüce", Cabbar Esgerzade (Aciz) "Mahkeme taciri" gibi imzalar kullanarak kendilerini korumaya çalıştılar.

Molla Nasreddin'in sayfalarında 1905-1906 yıllarında İrevan Guberniyası'nda ve Zengezur kazasında Ermeni silahlı birliklerinin yaptıkları toplu katliamlardan canını kurtararak Bakü ve Yelizavetpol (Gence) Guberniyaları'ndan kaçan mültecilerin durumuna ilgisiz kalan zengin iş adamları eleştiriyordu.

İrevan'da 1911-1912 yıllarında ve 1914 yılında Rusça *Эриванский вестник* (İrevan haberleri) gazetesi yayınlanmıştır. İrevan Cemiyeti'nin yayın organı olan bu günlük gazetede Rus, Tatar (Azerbaycan) ve Ermeni dillerinde makaleler yayınlanıyordu.²²⁵ Bu gazetede Rusça eğitim almış İrevan'ın Azerbaycanlı aydınları, İrevan Gimnaziyası'nın ve İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın Azerbaycanlı öğrencileri de kendi makalelerini yayınlattırıyorlardı.

***Lek-lek*'in yayın politikası**

İrevan kentinde ilk Azerbaycan dilinde yayın satirik dergi *Lek-lek* (Leylek) olmuştur. 21 Ocak 1914 tarihinde İrevan valiliğinden yayın izni alan Mirmehammed Mirfetullayev ve Cabbar Esgerzade 22 Şubat tarihinde *Lek-*

²²⁵ Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров, Библиография периодических изданий России, 1901-1916. Л.: [ГПБ], 1958-1961. № 9456.

lek'in ilk baskısını yapmıştır. İrevan'daki Luys (Işık) matbaasında haftada bir defa 8 sayfa olarak yayınlanan *Lek-lek*'in her sayısında başlığının altında "Lek-lek Türk dilinde haftalık komik topludur" sözleri yazılmıştı. Derginin ilk sayısında yayınlanan baş makalede ve İrevanlılara yönelik "Lek-lek'in selamı" şiirinde *Lel-lek* "kendi misyonunu" *Molla Nasreddin* misyonu olarak beyan etmiştir. Derginin ilk baskısından başlayarak İrevan'ın sosyo-politik hayatındaki entrikalar, halkın çocuklarının okuldan, eğitimden uzak kalması ve halkı kandıran dincilerin oyunları satirik dille okuyuculara aktarılıyordu. Derginin sayfalarındaki eleştirel yazılar "Lek-lek", "Herif", "Kelembaş", "Şeytan", "Yetim cüce", "Keyifli", "Şerheta", "Dul tavuk", "Naggal", "Melik naggal", "Baykuş", "Herdemheyal", "Palazkulak", "Mahkeme kedisi", "Hepend" vb. gibi imzalarla sunuluyordu. Bu imzalardan bir çoğuna *Molla Nasreddin*'in sayfalarında da rastlanmıştır. "Herdemheyal" gizli imzası Mehmet Said Ordubadi'ye, "Melik naggal" imzası Eligulu Gemküsar'a, "Şeytan" ve "Dul tavuk" imzaları ise Memmedeli Nasire aitti. İrevan'da gericiler halkı eğitime çağıran ve dünyada yaşanan gelişmelerden haberdar eden yazarlara karşı fiziksel terör uyguluyor, onları tehdit ediyorlardı. Dinciler *Molla Nasreddin*'in İrevan muhabirleri Ali Mehzun ve Cabbar Esgerzade'nin öldürülmesi için fitva verdiler. Genç muhabir Memmedeli Nasiri hançerle yaralamışlardı. *Lek-lek* 28 Mayıs 1914 tarihli sayısında "Öğüt" başlıklı şiirde uyarı yapıyordu:

Kendini toplu a "leylek", tek rahat otur!

Olmasın çok da işin seyid ilen, hem bey ilen!

Görmüyürsen a kuzum, Nasiri hançerlediler,

Merv'de Yusuf'u öldürmedi bir çekmesilen?²²⁶

²²⁶ **İrevan türklərinin mətbuat abidəsi "Lək-lək" jurnalı.** Transkripsiyon: Ziyəddin Məhərrəmov. Bakı, Açıqdünya, 2008, s.92.

Şiirde adı geçen Yusuf İrevan kazasının Gemerli köyünde doğmuş, bir süre İrevan'da yaşadktan sonra Merv şehrine (Türkmenistan) gitmiş, oradaki okulda öğretmenlik yapmış, aynı zamanda Bakü'de yayınlanan *İkbal* gazetesine makaleler yazmıştır. Yusuf Haydarzade Merv şehrindeki Ahmediye okulunda çocuk tiyatrosu kurmuştu. Konuşmalarından birinde bazı soyluların hayır işlerine destek vermediklerini eleştirdiği için 1914 yılının Şubat ayında öldürülmüştü. *Lek-lek* dergisi 17 Haziran 1914 tarihli sayısında Yusuf Heyderzade'nin ölümlü ile ilgili ilan yayınlamıştı.

Derginin sayfalarında İrevan kenti ile birlikte, Bakü'den, Tiflis'ten, Nahçıvan'dan, Ordubad'dan, Maku'dan, Tebriz'den alınan haberler hiciv türünde okuyuculara aktarılıyordu. *Lek-lek* yabancı ülkelerde yaşanan süreçleri şekilde okuyucularına iletiyor, toplumda milli uyanışa katkı sağlıyordu. Derginin sayfalarında İrevan'daki Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin faaliyetlerinden bahsediliyor, toplumsal rahatsızlık, eğitimin ve kültürün gelişmesine engel olan gelişmeler okuyucuların dikkatine sunuluyordu.

Lek-lek'in 5 Mayıs ve 19 Mayıs 1914 tarihli sayısında "Dil meselesi" başlıklı yazı yayınlanmıştır. Memmedeli Nasır'ın "Dul tavuk" imzası ile yayınlanan bu yazısında önce konuşurken Rus kelimeleri kullanan "seçkinler", sonra ise Arap ve Fars kelimeleri kullanarak dilimizi tahrip eden mollalar, imamlar ve dinciler eleştirilmiştir.

Toplam 12 sayısı yayınlanan derginin son sayısında derginin müdür ve editörleri M.Mirfetullayev ve C.Esgerzade'nin imzası ile okuyuculara müracaatı yayınlanmıştır. Müracaatta *Lek-lek*'in kapanacağını, bunun yerine *Çingı* adında yeni bir derginin yayın hayatına başlayacağı bildirilmiştir. Ayrıca *Çingı* Ali Mehzun Hacı Zeynalabdinzade ve Cabbar Esgerzade'nin ortak editörlüğü ve müdürlüğü ile

İrevan'ın birkaç eğitimci gençlerinin maddi ve manevi yardımı ile yayınlanacağı bildirilmiştir. Fakat *Çingı* yayınlanamamıştır. Tarihçi akademisyen, yazar ve çevirmen, 1972 yılına İrevan'da "Ermenistan'da Azerbaycan basınının tarihi" konusunda doktora yapan İsrail Memmedov ilk defa *Lek-lek* ve *Bürhani-hakikat* dergilerinin tüm sayılarını değişik açılardan analiz etmiştir. İsrail Memmedov'un 2002 yılında yayımladığı *İrevan defteri* kitabında *Lek-lek* ve *Bürhani-hakikat* dergileri her biri ayrıca bölümlerde incelenmiştir.²²⁷ *Lek-lek*'in kapanmasından sonra 1916'ya kadar İrevan'da Azerbaycan dilinde gazete ve dergi yayınlanmamıştır.

***Bürhani-hakikat* dergisi**

Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı'ya karşı Rusya tarafından silahlandırılan Ermeni gönüllü birlikleri İrevan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı da silah kullanıyorlardı. Öte yandan, Doğu Anadolu'dan toplu şekilde Güney Kafkasya'ya gelen Ermeni göçmenlerinin çoğunluğu İrevan şehrine ve çevre köylerine yerleştiriliyordu. Böyle bir ortamda Azerbaycan dilinde yayın yapmak oldukça zor bir işti.

Fakat uzun yazışmalardan sonra tanınmış Molla Nasreddinci, şair, yazar Ali Mehzu'nun editörlüğü ve İrevan'ın nüfuzlu aydınlarından Hasan Mirzezade Aliyev'in yazarlığı ile 1 Ocak 1917'de *Bürhani-hakikat* dergisi yayına başladı. Burhan kelimesi Arapçadır ve anlamı delil, kanıt, ispat demektir. *Bürhani-hakikat* birinci sayısında "Hakikat" başlıklı editörün yazısında derginin ismiyle misyonunun örtüştüğünü kanıtlayacağını yazmıştır.²²⁸

²²⁷ İsrail Məmmədov. İrevan dəftəri. a.g.e., s.85-186.

²²⁸İbid. s.158.

Bürhani hakikat'in yayına başlaması İrevan'ın sosyal-siyasi hayatında, edebi ortamında önemli bir olay oldu. İrevan'daki Luys matbaasında ayda iki defa basılan derginin toplam 9 sayısı yayınlanmıştır. Ali Mehzun İrevan kentinde yaşayan aydınları, İrevan Öğretmenler Seminariyası'nın öğrencilerini halkın eğitimi için dergi ile işbirliği yapmaya ikna etmeği başarmıştır. Tanınmış Molla Nasreddinci Cabbar Esgerzade (Aciz), Fars ve Rusça derslikler yazarı Mirza Cabbar Memmedov, doğa bilimleri ve tıp konusunda makaleler yazan aydınlardan Rahim Naci, Vahid Muğanlı ve Tahvil İrevani, şaire Şöhret, Nigar, Seri, Ebdülhegg Mehrinise, Fatma Müfide, Remziyye gibi kalem sahipleri *Bürhani-hakikat*'in yazarları idiler.

Bürhani-hakikat kendi okuyucusunu dönemin sosyopolitik gerçekleri hakkında bilgilendiriyor ve İrevan'daki Türk kültürel varlığının korunması için çalışmalar yürütüyordu.

1917 Şubat devriminden sonra *Bürhani-hakikat* dergisinde "Hürriyet, müsavat, adalet" başlıklı makale yayınlandı. Makalede şunlar yazılmaktaydı, "özgürlüğü kazanmak zor, onu korumak daha da zordur". Dergi Azerbaycanlı seçmenlere seçimlere ciddi yaklaşmayı, iyi temsilciler seçmeye çağırıyordu.

Ali Mehzun *Bürhani-hakikat*'te yazdığı "Özgürlük mü, esaret mi?" Makalesinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamlardan bahsediyordu: "Bulvarda, sokakta, pazarda her gün yüzlerce Müslümana Ermeni askerleri tarafından hakaret ediliyor. Akşam saat sekizde bile bulvarda bir Müslüman bile bulunmuyor. Hatta tiyatroya gitmeye bile birçoğu cesaret edemiyor. Nedeni ise her halde hakaret ve dayak. Özgürlük mü? Esaret mi? Evet, çokta korkulu bir

esaretdir. Kime rücu (yani - müracaat) yapmalı? Ve kimden çare istemeli?"²²⁹

Bürhani-hakikat kendi yazılarını, "Lügetin lügüti", "Edebiyata dair", "Günlük sorunları", "Bilimsel makaleler" ve "Duyurular bölümü" başlıkları altında okuyucularına sunuyordu. Derginin ilk baskıları İrevan'da derlendikten sonra Tiflis'e gönderiliyor, sansür idaresinden izin alındıktan sonra baskısı yapılıyordu. Sansür engelleri yüzünden derginin 2. ve 4. sayıları zamanında yayınlanmamış, yazıların bir kısmı değiştirilmişti. Derginin yayıncısı ve editörü *Bürhani-hakikat*'i 16 sayfa çıkarmaya planlasa da, bunu başaramamıştır. Dergi 29 Haziran'da çıkan 9. sayısından sonra kapanmıştır.²³⁰

1917 yılında İrevan'da "İrşad", "İttihad", "Yeni fırka", sosyal-demokrat kanat "Müdafayi mezluman" adlı firkalar, İrevan Müslüman Ulusal Konseyi, İrevan Müslüman Hayriye Cemiyeti gibi çeşitli sosyal örgütler faaliyet gösteriyordu. Bu örgütlerin bazılarının yayın organları bulunmaktaydı. Fakat günümüze kadar İrevan'da sadece *Gençler konseyi* (Cavanlar şurası) adlı gazete hakkında bilgi ulaşımıştır. İrevan Müslüman Ulusal Konseyi çatısında milletçiler birleşiyordu. Bu konsey İrevan'da etnik çatışmaların önlenmesi için Ermeni siyasi örgütleri ile işbirliği yapıyordu. Nazim Ahundov'un düzenlediği *Azerbaycan'da dövrü metbuat (1832-1920)* kitabında *Gençler Konseyi*'nin 1920 yılında İrevan Müslüman Milli Konseyi tarafından yayınlandığı ve öğrenciler Rza Tağıyev, M.E. Nasir ve Mir Fetullayev tarafından yayına hazırlandığı gösterilmiştir.²³¹

²²⁹ Nasir Şəfəq. A.g.m.

²³⁰ İsrail Məmmədov. A.g.e., s.184-185.

²³¹ Nazim Axundov. *Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)*. Bibliografya. Bakı, 1965, s. 70-71.

İrevan Azerbaycan basını tarihinin ilk araştırmacısı İsrail Memmedov'un da belirttiği gibi, 1920 yılında İrevan'da Azerbaycanlılara karşı soykırım yapıldığı dönemde Azerbaycan dilinde gazete yayınlamak mümkün değildi. Öte yandan, gazetenin editörlerinden Memmedeli Nasır 1918'de Taşnakların takibinden kurtularak gece şehre gelmiş, orada gazetecilik faaliyetini sürdürmüştü. Taşnakların İrevan'da iktidarı devr aldıkları 1918 yılının Mayıs ayına kadar İrevan Müslüman Ulusal Konseyi aktif faaliyet gösterdiği için *Gençler Şurası (Konseyi)* gazetesinin 1917 yılının ikinci yarısı, 1918 yılının birinci yarısına kadar yayımlandığı tahmin edilmektedir.

1918-1920 yıllarında Ermenistan Taşnak Partisi iktidarı döneminde İrevan'da Azerbaycan dilinde basın olmadığı halde, o dönemde Bakü'de Ermeni dilinde *Arev* (Güneş), *Aşhatavori dzayn* (Emekçinin Sesi), *Aşhatanki droşak* (Çalışma bayrağı), *Banvori hosk* (İşçi sözü), *Gordz* (İş), *Yerkir* (Ülke) vb. gibi dergi veya gazeteler yayınlanmaktaydı.

Sovyet Ermenistanı'nda Azerbaycan Türkçesi'nde yayınlanan gazete ve dergiler

Ermenistan Cumhuriyeti'nde Azerbaycan dilinde yayınlanan ilk gazete *Komünist* gazetesi olmuştur. 29 Kasım 1920 yılında Ermenistan'da Sovyet rejimi kurulduktan az bir süre sonra geriye dönen Azerbaycanlıların devlet kurumlarında temsilciliği meselesi gündeme gelmiştir. İlk dönemlerde Azerbaycanlı yöneticiler Ermenistan'a Azerbaycan'dan gönderiliyordu. 1921 yılının Ocak ayı ortalarında Azerbaycan Devrim Komitesi'nin garantörlüğü ile yöneticilik görevi için Süleyman Nuri, Ermenistan Devrim Komitesi'ne gönderilmiştir. Mustafa Süphi'nin başkanlığındaki Türkiye Komünist Partisi üyesi olan Süleyman Nuri Bakü'de kalmış, 1920 yılının

Eylül ayında Bakü'de yapılan Doğu Halkları I. Kurultayı'nın düzenleyicilerinden biri olmuştur. 1921 yılının Ocak ortalarında Ermenistan Askeri Devrim Komitesi üyesi sıfatıyla İrevan'a gönderilen Süleyman Nuri Ermenistan Halk Komiserleri Konseyi kararı ile Halk Adalet Komiseri ve Yargıtay Başkanı olarak atanmıştır. Süleyman Nuri aynı zamanda, İrevan Türkleri arasında komünist çekirdeğin oluşturulması ile de meşgul olmuştur. Süleyman Nuri bu konuda hatıralarında şöyle yazıyor: "... önerim doğrultusunda Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Bakü'ye mektup göndermiş, gazeteci Semih Hüseyin adında bir arkadaş editör olarak İrevan'a davet edilmiş ve İrevan'da yerli Türklerin dilinde yayınlanan bu gazetenin yayınları daha verimli hale gelmiştir."²³²

Süleyman Nuri kendi hatıratında ayrıca, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti döneminden Bakü'de bulunan İstanbullu Türk subayı Semih Hüseyin'den bahsediyor. Semih Hüseyin de bazı Türkler gibi, Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra Bakü'de kalmış, komünist partisine üye olmuş, Süleyman Nuri ile birlikte çalışmıştı.²³³ Muhtemelen, Bakü'den gazete editörü olarak İrevan'a davet edilen Semih Hüseyin, Süleyman Nuri'nin bahsettiği o kişi olmuştur. Bütün bunlardan şöyle bir sonuca varabiliriz, bazı araştırmacıların *Komünist* gazetesi editörünün Hamit Ganizade olduğu hakkında iddiaları doğru değildir. Hamit Ganizade *Komünist*'in değil, 1921 yılının ikinci yarısından yayınlanan *Reçber* gazetesinin editörü olmuştur.²³⁴

Şubat 1921'de Taşnaklar isyan çıkararak Ermenistan'daki Sovyet rejimini devirmiş ve *Komünist* gazetesi faali-

²³² Nuri Süleyman. **Uyanan esirler**. İstanbul, TÜSTAV, 2002, s.365.

²³³ İbid. s. 305.

²³⁴ Rza Vəlibəyov. **Keçmişdən səhifələr**, İrevan, Hayastan, 1969, s.55.

yetini durdurmuştu. Nisan ayında İrevan'da Sovyet rejimi yeniden kurulmuş ve Mayıs ayında yeni hükümet - Halk Komiserleri Kurulu oluşturulmuştu. Ermeni dilini bilmeden, tercüman aracılığı ile Adalet Komiseri görevinde çalışmanın etkili olmadığını söyleyen Süleyman Nuri yeniden İrevan'a dönmek istememiş ve 1921 yılının Temmuz ayında Azerbaycan'dan gönderilen Bala Efendiyev Halk İçişleri Komiseri Yardımcılığı görevine atanmıştı. Bala Efendiyev 1922 yılının Ocak ayında Ermenistan KP MK'nın propaganda departmanı bünyesinde Türk bölümünde müdür olarak çalışmasının yanı sıra, Ermenistan KP MK'nın ve İrevan Parti Komitesi'nin yayını olan *Reçber*, sonra ise *Zengi* gazetesinin editörü olmuştu. Bala Efendiyev'in eşi Fatma Efendiyeva da sosyal-siyasi çalışmalarda aktif yer almıştır. O, *Reçber* gazetesinin ilk kadın muhabiri olmakla birlikte, İrevan'da Azerbaycanlı kadınlar için düzenlenen Kadınlar Kulübü'nün başkanı olmuştu. Sonraları Bülbül Kazımova'nın başkanı olduğu bu kulüp Azerbaycanlı kadınlar içerisinde kültürel ve eğitim faaliyetlerinde aktif rol almıştır. 1949 yılına kadar faaliyet gösteren Kadınlar kulübünün bünyesinde eğitim, terzilik ve teatro kursları faaliyet gösteriyordu.²³⁵

Önce 500, sonra ise 1000 tiraj basılan 4 sayfalık *Reçber* gazetesinin 1921 yılında 31. sayısı, 1922 yılında ise 46. sayısı yayınlanmış ve Aralık 1922'de yayını durdurulmuştur. Merkezi Komitenin Genel Sekreter Yardımcılarından Aşot Hovanisyan *Reçber* abonelerinin az olduğunu gerekçesiyle gazetenin kapanması talimatını vermişti.

Öte yandan, Aralık 1922'de Kafkasya Ülke Part Komitesi, İrevan ve Batum'da Türkçe yayınlanan gazetelerin kapatılması, Kafkasya Türkleri için ortak bir gazetenin yayınlan-

²³⁵ İbid, s.123.

ması kararını almıştır. Bu karara göre, Gürcistan K(b)P MK'nın yayını olan *Yeni fikir* gazetesi Kafkasya Merkezi Yönetim Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin gazetesi olarak yayın yapacaktı.²³⁶

Bala Efendiyev Ermenistan K(b)P MK'nın Türk bölümünün 1922-1925 faaliyet raporunda, *Reçber* gazetesinin Kafkasya Ülke Komitesinin kararı ile kapatıldığını ve onun yerine yayınlanan *Yeni fikir* gazetesinin Ermenistan'da yaşayan Türklerin ihtiyaç ve taleplerini karşılamadığını yazmıştır.²³⁷

Bala Efendiyev'in yoğun çabaları sonucunda, 29 Kasım 1924'te onun editörlüğü ile Ermenistan KP MK'nın ve Ermenistan SSC Halk Komiserleri Konseyi'nin *Zengi* gazetesi yayınlanmaya başlamıştı. Öncelikle haftada bir kez, sonra ise iki kez yayımlanan bu gazete Azerbaycanlıların bilgilendirilmesi, onların haklarının savunulması ve yeni Türk alfabesine geçiş konusunda önemli rol oynamıştır. Ocak 1929'da *Zengi'nin* ismi değiştirilerek *Kızıl Şafak* oldu. *Kızıl Şafak Zengi* hakkında şöyle yazıyordu: "*Zengi* gazetesi Ermenistan'da yaşayıp da Türkçe konuşan işçi ve köylülerin kültürel devrimini destekleyen araç ve önder rolünü oynamıştır. Üç yıl boyunca haftada iki kez yayınlanan gazete yürüttüğü kampanya ve mücadele sonucunda Türk işçilerin eğitimsel ve kültürel anlamda gelişmesine büyük katkı yapmıştır."²³⁸

1926 yılında Bala Efendiyev'in Ermenistan'da Sosyal Güvenlik Bakanı görevine atanmasından sonra gazetenin sorumlu editörü Mustafa Hüseyinov olmuştur.

²³⁶ Əlizəbun Əkbərov, **Böyük dostluq səhifələri**. Bakı, Azərneşr, 1968, s. 7.

²³⁷ Ermənistan KP MK-nın Partarxivi, fond 1, iş 309, qovluq 18, v.10.

²³⁸ "Qızıl şəfəq" gazetesi, №3, (12.01.1929).

Ocak 1930'ta Ali Ekerekli *Kızıl Şafak* gazetesinin editörü olarak atanmıştır. Bu konuda Rza Velibeyov kendi hatıralarında şunları yazıyor, "Kafkasya Komünist Üniversitesi mezunu Ali Ekerekli Merkezi Komitenin talimatı ile kollektifleşme çalışmalarına başkanlık etmek için Basarkeçer bölgesinde görevlendirilmiştir. Aynı zamanda Basarkeçer'de bulunan Ermenistan KP MK'nın ikinci katibi Ağasi Hancyan, Merkez Komitenin fikrini sormadan Ali'yi *Kızıl Şafak* gazetesine editör tayin ettiklerini söylüyor."²³⁹ O dönemde gazetecilik deneyimi değil, siyasi olarak rejime sadakat temel alınmaktaydı.

1929-1932 yılları arasında eski komünistlerden Ali Tağızade Bala Efendiyev'den sonra Ermenistan SSC Sosyal Güvenlik Bakanlığı, aynı zamanda *Kızıl Şafak*'ın editörü olmuş, Ermenistan KP MK'nın büro üyesi seçilmiş ve 1933-1935 yıllarında Vedi bölgesi Parti Komitesi Genel Sekreteri olarak görev yapmıştı. Ermenistan Taşnak yönetimi eski Bolşevik Ali Tağızade'yi lekelemek için bahane arıyordu. Nihayet, işinde "ciddi bir eksiklik bularak" Ali Tağızade'yi Vedi ilçesi Karalar köyüne kütüphane müdürü olarak göndermişlerdi. Baskılardan kurtularak Bakü'ye kaçmayı başaran Ali Tağızade 1959-1963 yıllarında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) Başkanı seçilmiştir.

1932-1936 yılları arasında Mustafa Hüseyinov yeniden *Kızıl Şafak*'ın editörü olmuştu. Türkiye'de doğan Mustafa Hüseyinov gazeteye bir Türkiye Türkünü kapıcı olarak işe aldığı için hapsedilmiş, "Türkiye'nin ajanı" olarak lekelenmiş ve 1936 yılında kurşuna dizilmiştir.

1936 Kasım-1937 Nisanı ayları arasında *Kızıl Şafak*'ın editörü Sefer Almemmedov olmuştur. Sefer Almemmedov bir

süre Ermenistan SSC'nin Halk Adalet Komiseri, sonraları ise Azerbaycan'da Adalet Komiseri olmuştu.

2 Ekim 1937 yılından itibaren gazetenin ismi değiştirilerek *Komünist* ve editörü Ekber Rizayev olmuştur. İrevan'da Azerbaycanlı gençlerden oluşan ilk komsomol²⁴⁰ çekirdeğin oluşturulmasında aktif rol alan Ekber Rizayev bir süre Ermenistan Komsomolu Merkezi Komitesi'nde ve sonra ise Ermenistan KP MK'da şube müdürü, daha sonra Moskova'da "İnostrannaya literatura" (Yabancı edebiyat) yayınlarında Türk edebiyatı üzere danışman müdür görevinde çalışmıştı.

Gazete 26 Eylül 1939-1989 yılları arasında *Sovyet Ermenistanı* adıyla yayımlanmıştır.

Kısa bir aradan sonra Cafer Velibeyov yaklaşık 20 yıla yakın gazetenin (öncelikle *Kızıl Şafak*'ın, sonra ise *Sovyet Ermenistanı*'nın) editörü olmuştur. O, 22 yaşında İrevan Türk Dram Tiyatrosu'nun Müdürü, 25 yaşında Basarkeçer bölgesi Komsomol Komitesi Sekreteri, sonra Amasya ilçesi *Hayvancılık cephesi* gazetesinin editörü, daha sonra Amasya İl Parti Komitesi Sekreteri görevlerinde çalışmıştı. 1938 yılından 1947 yılına kadar Cafer Velibeyov *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editörü, 1947-1949 yıllarında ise Karabağlar İlçe Parti Komitesi Birinci Sekreteri olarak görev yapmıştı. 1949 yılında Cafer Velibeyov yeniden *Sovyet Ermenistanı*'nın editörü olarak atanmış, 1961 yılına kadar gazeteyi yönetmiştir.

Rıza Velibeyov da iki kez *Sovyet Ermenistanı* gazetesine editörlük yapmıştır. O, 1924-1928 yıllarında Kafkasya Komünist Üniversitesi'nde eğitim aldıktan sonra Basarkeçer İlçe Parti Komitesi Sekreteri, sonra ise kısa sürede *Altın Şafak*'ın editörü olarak çalışmıştır. Rza Velibeyov Ermenistan KP MK'da şube müdürü, Ermenistan SSC Halk Adalet Komiseri,

²³⁹ Rza Vəlibəyov. A.g.e., s.136.

²⁴⁰ Sovyetler Birliği Komünist Partisi Gençlik kolu.

Halk Komiserleri Kurulu Başkan Yardımcısı görevlerinde çalıştıktan sonra 1947-1949 yılları arasında yeniden *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editörü, 1949-1962 yıllarında ise Ermenistan SSC Eğitim Bakanı birinci yardımcılığı görevlerinde çalışmış, SSCB ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti milletvekili olmuştur. Rza Velibeyov mezarı İrevan Fahri mezarlığında (Panteon) bulunan tek Azerbaycanlıdır.²⁴¹

1961-1974 yıllarında *Sovyet Ermenistanı* gazetesi daha önce Amasya İl Parti Komitesi Birinci Sekreteri olmuş Habib Hasanov'un editörlüğünde yayınlanmıştır. Onun editörlüğü döneminde gazetenin nüfuzu ve tirajı hayli yükselmiştir. Habib Hasanov'un 1997'de Bakü'de yayınlanan, *Silinmez isimler, sağalmaz yaralar* kitabı son 200 yıllık dönemde Ermenilerin eski Azerbaycan şimdiki Ermenistan topraklarında Azerbaycanlılara karşı yaptıklarından bahsedilmektedir.

1974-1981 yıllarında *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editörü Dr. Muharrem Bayramov olmuştur. O, 1966-1969 yıllarında *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editör yardımcısı, 1969-1974 yılları arasında Amasya İl Parti Komitesi Birinci Sekreteri, 1974 yılından *Sovyet Ermenistanı*'nın editörü olarak çalışmıştır. Muharrem Bayramov gazetenin editörü olmakla birlikte, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı olmuştur.

1981-1984 yıllarında *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editörü Cihangir Aliyev olmuştur. Azerbaycan *Pedagoji* Üniversitesi'ni bitirdikten sonra 1956-1962 yıllarında Amasya ilçesinde yayınlanan *Kolhozçu tribünü* gazetesinin editörü olmuştur. 1962-1964 yıllarında Bakü Yüksek Parti Okulu'nda eğitim aldıktan sonra yerel *Şirak* gazetesinin editör yardımcısı

sı, daha sonra 1974-1981 arasında Amasya İl Parti Komitesi Birinci Sekreteri olarak çalışmıştı. O, 1982-1984 yıllarında Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı olmuştur. 1984 yılında Bakü'ye göç etmek zorunda kalan Cihangir Aliyev, önce Azerbaycan KP MK basın bölümünde çalışmış, 1991 yılından yaşamının sonuna kadar *Halk* gazetesinde editör yardımcısı ve danışman olarak görev yapmıştır.

Sovyetler döneminde Komünist Parti ve hükümetin yayın organlarına abonelik için yerel temsilciliklerin kotası bulunmaktaydı. Fakat bir türlü Ermenistan KP MK'nın, Bakanlar Kurulu Riyaset Heyeti ve Bakanlar Kurulu organı olan *Sovyet Ermenistanı* gazetesi abone listesine dahil edilmiyordu. Bununla birlikte, gazetenin okurlarının sayısı gittikçe artıyordu. 80'li yılların ortalarında gazetenin tirajı 10 bine ulaşmıştı.

1985-1989 yılları arasında *Sovyet Ermenistanı*'nı gazetesinin genel yayın yönetmeni Zerbeli Kurbanov olmuştur. Kurbanov, Verdnis (Basarkeçer) ili Sovyeti Yürütme Kurulu Başkanı, 1981-1984 yılları arasında ise Komünist Partisi Amasya il başkanı olarak çalışmıştır.

Dr.İsrafil Memmedov 1989 yılında *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin son genel yayın yönetmeni olmuştur. 1956 yılından itibaren gazetede çalışan İsrafil Memmedov 30 yıldan fazla *Sovyet Ermenistanı* gazetesinde şube müdürü, sorumlu sekreter ve editör yardımcısı olarak çalışmıştır. Zerbeli Kurbanov'un İrevan'ı terk etmek zorunda kalmasından sonra gazetenin editörü İsrafil Memmedov olmuştur. Muhabir, çevirmen ve redaktör sıkıntısı, ciddi Ermeni sansürü yüzünden gazetenin yayını sürdürmek oldukça zor bir işti. Fakat Ermenistan yönetimi orada yaşayan Azerbaycanlıların hiçbir sorunu olmadığı izlenimini yaratmak amacıyla her şeye rağmen, *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin devam etmesi için çalış-

²⁴¹ Rza Vəlibəyov, a.g.e., s.4; Зейналов Аскер. **Эриванская интеллигенция.** Баку, Мутарджим, 2011, с.116-118, с.136-138.

yordu. Çünkü o dönemde Bakü'de Ermeniler refah içinde yaşıyor ve Ermeni dilinde yayınlanan *Komünist* gazetesi, *Ağitator* dergisi, Yazarlar Birliği'nin *Grakan Adrbecan* (Edebi Azerbaycan) dergisi her zamanki gibi yayın yapıyordu. 1989 yılının sonunda *Sovyet Ermenistanı* gazetesi tamamen kapatıldı. Ocak 1990'da İrevan'da kalan gazetenin editörü İsrafil Memmedov askerler eşliğinde Azerbaycan sınırına ulaştırıldı.

Sovyet Ermenistanı gazetesinin editörleri bir kural olarak Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti milletvekili seçilir ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkan Yardımcılığı görevinde bulunurlardı. Gazetenin editörlerinin biyografisinden de görüldüğü gibi, 1961 yılından 1989 yılına kadar bir kural olarak *Sovyet Ermenistanı* gazetesinin editörleri önce Amasya İl Parti Komitesi Birinci Sekreteri atanmıştır. Fakat bu gazetenin editörlerinden Rıza Velibeyov'dan başka, hiç kimse hayatının sonuna kadar Ermenistan'da yaşamamıştır. Maalesef, Sovyet yıllarında, İrevan arşivleri Azerbaycanlı araştırmacılara kısmen açık olduğu dönemde İrevan'da Azerbaycan dilinde yayınlanan yazılı basın tarihi yeterince araştırılmamıştır. Sadece araştırmacı akademisyen İsrafil Memmedov 1972 yılında İrevan'da savunduğu "Ermenistan'da Azerbaycan basınının tarihi" başlıklı doktora tezinde Çarlık Rusyası döneminde-XX. yüzyılın başlarında İrevan'da yayınlanan *Lek-lek* ve *Bürhani-hakikat* dergilerini incelemiştir. Araştırmacı gazeteci Gazanfer Garibov ise 1978 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi gazetecilik fakültesinde savunduğu "Ermenistan'da Azerbaycan dilinde süreli yayınlar hakkında" tez çalışmasında Sovyetler Birliği döneminde İrevan'da Azerbaycan dilinde basılan gazetelerin tarihçesini dikkatle incelemiştir.

İrevan radyosunun Azerbaycan dilindeki programlarında da deneyimli gazeteci ve haber sunucuları çalışmıştır.

Her gün akşam yarım saat canlı yayınlanan Azerbaycan Türkçesi'ndeki haber programında haberler, röportajlar ve daha sonra Azerbaycan müziği seslendirilirdi. Radyonun Azerbaycan Türkçesi'ndeki programının ilk yönetmeni *Sovyet Ermenistanı* gazetesi çalışanı Siddige Kadimova olmuştur. SSCB milletvekili olan Siddige Kadimova gazetecilik faaliyeti dışında çevirmenlik de yapıyordu. Şair Ali Vekil (Sefiyev) de çalışma hayatına Azerbaycan dilinde yayımlanan programlarda sunucu olarak başladı. Sunucu Latife Dalgılcova ve Nefef Şabanov uzun yıllar programların metinlerini seslendirmişler. İsmail İsmailov, Dursun Abbasov, Celil Hüseyinov, Kamil Hüseyinov editör ve Ramiz Meşediyev de tecrübeli radyo muhabiri olarak biliniyorlardı. 1988 yılının Aralık ayında Azerbaycan dilinde yayınlanan programlar faaliyetini durdurmak zorunda kaldı. Ancak Azerbaycanlılar Ermenistan'ı terk ettikten sonra bile, Ermenistan radyosunda Azerbaycan dilinde programlar Ermeni sunucular tarafından seslendirilmiştir.

**MİMARLIK
VE
SANAT**

İrevan Kalesi

Tarihi Azerbaycan toprağı olan şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında çok sayıda kale, kale-şehirler ve askeri istihkamlar mevcut olmuştur. Ortaçağ veya Rusya işgali dönemine ait yazılarda İrevan Kalesi, Keçi Kalesi, Serdarabad Kalesi, Talın Kalesi, Gümrü Kalesi, Şöreyel Kalesi hakkında bilgi verilir. Bunlar içerisinde en ihtişamlı olanı ve araştırmalarda şimdi de sık-sık ismi geçeni İrevan Kalesi'dir. Bu kalelerin hepsi İrevan Hanlığı'nın Rusya Çarlığı tarafından işgalinden sonra Ermeniler tarafından zamanla yıkılarak yok edilmiştir.

İrevan Kalesi hakkında ilk yazılı eser Safeviler dönemine aittir. 1502'de Safevi Şahı İsmail'in askerleri Karakoyunlu emirlerini yenerek İrevan şehrini ele geçirmiştir. XVII. yüzyılın 40'lı yıllarında Güney Kafkasya'da seferde olmuş Evliya Çelebi bu konuda şunları yazıyor: "Şah İsmail 915 yılında (1509-1510) kale yapılması konusunda veziri Revangulu hana talimat vermiş, o da 7 yılda kaleyi yaptırarak adını Revan koymuştur."²⁴²

İster Safevilerin, ister Nadir Şah'ın, ister Kaçarların, isterse de Osmanlıların yönetimi döneminde İrevan beylerbeylerinin ve hanlarının konutu İrevan Kalesi sınırları içinde olmuştur. İrevan Kalesi Safevilerle Osmanlılar arasında süren savaşlarda 14 kez el değiştirmiştir.

1514 yılında Safevi hükümdarı Şah İsmail'le Osmanlı hükümdarı Sultan Selim arasında yaşanan Çaldıran Savaşı'nda Safevilerin yenilmesiyle İrevan Kalesi Osmanlı'nın eline geçmiş ve 7 yıl Osmanlıların yönetiminde kalmıştır. 1521

²⁴² Evliya Çələbi, *Səyahətnamə*, a.g.e., s.50.

yılında Sultan Selim'in vefatından sonra Şah İsmail İrevanı Osmanlı'dan geri almıştır. 1534'te İrevan Kalesi yeniden Osmanlı yönetimine geçmiş ve 1551 yılında I. Şah Tehmasib'in döneminde Safevi birlikleri şehri yeniden geri almıştır. 1554 yılında Sultan Süleyman'ın Güney Azerbaycan'a seferi sırasında İrevan Kalesi yeniden Türklerin eline geçmiştir. Türk tarihçisi İbrahim Peçevi bu konuda şöyle yazıyor, 219 Temmuz 1554 yılında Türk birlikleri, İran ülkesinin kalbi olan Revan kentine gelmiş, hanların, sultanların saraylarını, parkları, bahçeleri, özellikle de "Bağ-i Sultaniyye" denilen cennete benzer bağı yakmış ve yıkmıştır".²⁴³

1555 yılında Osmanlılar ve Safeviler arasında yapılan barış anlaşmasına göre, İrevan yeniden Safevilerin kontrolüne geçmiştir. 1579 yılında İrevan Hanı Tokmak Han'ın (asıl adı Muhammed han) iktidarı döneminde Osmanlı birliklerinin komutanı Lala Mustafa Paşa'nın komutasında Türk birlikleri İrevan kalesini tekrar ele geçirmiştir. Sonra iki devlet arasında yapılan anlaşmayla Türk birlikleri İrevan eyaletini terk etmiş, Tokmak Han kısa sürede tüm İrevan'ı yeniden imar etmiştir.

1583 yılında Sultan III. Murad döneminde Türk birliklerinin komutanı Ferhat Paşa İrevan Kalesi üzerine hücum etmiş ve onu savaşızsız ele geçirmişti. Ferhat Paşa kaleyi ele geçirdikten sonra savunma surlarının inşasına başlamıştı. O, İrevan kalesini yeniden inşa ettirerek daha da genişletmiş. Evliya Çelebi o dönemi şöyle anlatıyor, "Osmanlı askerlerinden oluşan 150 bin kişilik ordu 45 gün boyunca Zengi nehri'nin kıyısında kaleyi yeniden inşa etti, 40 gün içinde gerekli mühimmat ve askeri malzeme ile donattı."²⁴⁴Sonraları İrevan

²⁴³ Печев Ибрахим Эфэнди. История, а.г.е., с.26.

²⁴⁴ Evliya Çələbi, *Səyahətnamə*, a.g.e., s.51.

Kalesi yine de defalarca onarılsa da, Ferhad Paşa'nın yaptırdığı surlar tüm saldırılara dayanmıştır.

1604 yılında 8 aylık kuşatmadan sonra I. Şah Abbas'ın orduları İrevan kalesini Türklerden geri almıştır. 1635 yılının Ağustos ayında IV. Sultan Murad'ın ordusu 9 günlük kuşatmadan sonra İrevan Kalesi'ni ele geçirmiştir. Topçu darbeleri sonucu surlar, onun kuleleri, savunma düzenekleri ciddi hasar almış ve İrevan Hanı Tehmasibgulu Han'ın sarayı dağıtılmıştır. Tehmasibgulu Han esir alınarak İstanbul'a gönderilirken, kaleye 15 kişilik Türk askeri yerleştirilmiştir. 1639 yılında Safeviler devleti ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Kasrı-Şirin Anlaşması'na göre iki devlet arasında sınırın batısı Arpaçay olarak belirlenmiş, bununla da yaklaşık 80 yıl barış hüküm sürmüştü.

Fransız gezgin Jan Tavernye 1655 yılında İrevan'a gelmiştir. Tavernye Zengi nehrinin kıyısındaki tepede kurulan, 5 kuleye ve sıkı savunma duvarlarına sahip olan İrevan kalesinin kuzey tarafa açılan bir kapısı olduğunu ve kalede sadece Müslümanların yaşadığını yazmıştır.²⁴⁵

1673 yılında İrevan'da olan Fransız gezgin ve kolleksiyoneri Jan Şarden İrevan Kalesini şöyle tarif etmiştir: "Kale küçük bir kentten büyüktür. O, oval biçimdedir, daire dört bin adım ve yaklaşık sekiz yüz evden oluşuyor. Orada ancak Safeviler yaşıyorlar... Kalenin savunması için üç bin asker ayrılmıştır. Hanın sarayı kalenin içerisindedir... Kalenin kuzey tarafında tepede küçük bir kale daha vardır. Aralarındaki mesafe bin adımdır. O, çift duvarla ve toprakla korunmaktadır. Orada iki yüz kişi yerleşebilir. Onun adı Keçi (Asıl ismi Bekçi Kalesi'dir) Kalesi'dir."²⁴⁶

²⁴⁵ Тадевос Акопян, **Очерк истории Еревана**, а.г.е., с.85.

²⁴⁶ Jan Şardən. **Səyahətnamə**, а.г.е., s. 21.

1679 yılında Zal Han'ın yönetimi döneminde İrevan'da yaşanan deprem şehrin tüm yapıları ve surlarına ciddi zarar verse de kale Nahçıvan, Gence, Karabağ, Tebriz ve Maku Beylerbeyliklerinin yardımı ile kısa sürede restore edilmişti. Zengi ve Kırkbulağ nehirlerinden kaleye su borusu döşenmiştir.

Avrupalı ve Rusyalı gezginlerin Moritz fon Kotzebue, Ağustos fon Hakshauzen, James Morier, Dübua de Monpere, Henri Linç ve başkaları da farklı zamanlarda İrevan'da olmuş, İrevan Kalesi'ni ve onun içerisinde bulunan Han Sarayını, onun aynalı salonunu, kaledeki camileri, havuz ve hamamları, Zengi nehrinden geçen yeraltı mermer merdivenli yolu eserlerinde anlatmışlardır.

İrevan Kalesi kentin 4 yerleşim biriminden biriydi. Kale ile diğer yerleşim birimleri (Şehri (veya Eski şehir), Tepebaşı ve Demirbulağ) arasında Pazar meydanı bulunuyordu.

Han Sarayı

İrevan kentinde mevcut olan mimarlık örneklerinden en dikkat çeken İrevan Kalesi'nin Han Sarayı, yahut Serdar Sarayı'ydı.

İster Safeviler, ister Nadirşah, isterse de Kacar Hanedanlığı döneminde İrevan yöneticilerinin, beylerbeylerinin ve hanlarının evleri İrevan kalesinde olmuştur. 1578 yılında İrevan Beylerbeyi Tokmak Han İrevan Kalesi ile karşılıklı Zengi Nehri'nin sağ kıyısında bağ evi yaptırmış ve kalenin içine yeni han sarayı inşa ettirmişti. XVII. yüzyılın 40'lı yıllarında Güney Kafkasya'da seferde olan Evliya Çelebi'nin yazdığına göre, 1583 yılında Sultan III. Murat Han döneminde Türk birliklerinin komutanı Ferhat Paşa İrevan Kalesi'ni ve cennete benzer Tokmak Han Sarayı'nı yıktırmıştır. Sonra 45 gün için-

de yeniden yaptırarak gereken mühimmat ve askeri malzemeyle donattırılmıştı.²⁴⁷

Sonradan İrevan eyaleti yeniden Safevilerin yönetimine geçmiş. Emirgüne Han Kacar'ın (1604-1625) İrevan'ın hakimi olduğu dönemde kale ve Han Sarayı daha da sağlamlaştırılmıştı. 1679 yılı depreminden sonra tamamen yıkılan İrevan Kalesi ve aynı zamanda, Han Sarayı Çal Han (1679-1688) tarafından yeniden restore edilmiştir.

İrevan eyaletinin Osmanlı yönetiminde olduğu dönemde Recep Paşa (1725-1728) tarafından İrevan Kalesi'ndeki sarayda yapılanma ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Hüseyinali Han Kacar'ın (1759-1783) hakimiyeti döneminde yeni Han Sarayı inşa edilmiştir. Hüseyinali Han ve oğlu Muhammed Han'ın (1784-1805) hakimiyeti dönemleri İrevan şehrinin ve kalesinin yükseliş dönemi olarak kabul edilir.

Hüseyinali Han yeni konut inşa ettirmek için dönemin ünlü mimarı Mirza Cafer Hoylu'yu İrevan'a davet etmiştir. XX. yüzyılın başlarında Mirza Cafer Hoylu'nun yönetimi döneminde İrevan kalesinde bulunan Han Sarayı yeniden yapılmıştır. 1791 yılında Hüseyinali Han'ın oğlu Muhammed Han Kaçar aynalı salonu ve Serdar bağındaki yazlığı yaptırmış ve böylece mimari açıdan bir saray gibi tamamlanmıştır. Saray 1810 yılında Hüseyingulu Han'ın hakimiyeti döneminde tamir edilmiş ve bir takım bölümler eklenmiştir.

İrevan Kalesi ve Han Sarayı'nın Rusya işgalinden sonra yapılan çizimlerinin bir kısmı şu anda İrevan şehir tarih müzesinde bulunmaktadır. 1837 yılında Serdar Sarayı'nın yaklaşık 1 dönüm alan üzerine yapıldığı anlaşılıyor. Saray kalenin kuzey-batı kısmında yerleşmiş ve kaleden saraya kapı bulunmaktaydı.

²⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, a.g.e., s.50-51.

Resmi kabuller için tasarlanmış iki katlı saray binası trapesiya biçiminde (boyutları 36x35x31x25m) olmuştur. Sarayın ortasında şahın karşılanması için büyük bir balkon yapılmıştır. Balkonun bitiminde Zengi nehrine açılan ve renkli camlarla süslenmiş, ayrı yatak yerleri yapılmıştı. Han Sarayı'nın aynalı salonunda Han'ın tahtının önünde tedavi edici özelliklere sahip oniks taşları ile yıldız şeklinde havuz yapılmıştı. Rus ressamı G. Gagarin'in yaptığı aynalı salonun resminde küçük bir çeşme havuz da bulunmaktadır. Bu havuz da şu anda İrevan Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır.

Bunların dışında, Han Sarayı'na bitişik iki bina - biri Han'ın ailesinin yaşadığı ve diğeri ise ek binanın tamamlayıcısı olmuştur.²⁴⁸

Birbirine bitişik olan Han Sarayı ve haremi ortak mimari özelliğe sahip olmuştur. Harem sarayla küçük bir koridor aracılığıyla birleşiyordu. Dikdörtgen olan harem uzunluğu 200 fut (1 fut = 0,3048 m), genişliği yaklaşık 125 fut olmuştur. Harem çok sayıda odası ve koridoru bulunmaktaydı. İrevan Kalesi'nin Rus birlikleri tarafından işgalinden sonra, yani 1827 yılında harem hastaneye dönüştürülmüştür. Serdar haremi mermer kaplama yapılmış, mozaikle süslenmiş hamamı da kendi ihtişamı ile seçilirdi. Harem geniş yaz havuzu vardı. Uzunluğu 15 sajen (1 sajen - 2,1336 m), genişliği 4 sajen, derinliği 3 arşın (1 arşın - 71, 12 cm) olan havuz ve hamam 1830 yılına kadar mevcut olmuştur. Bu yapılar kalenin "yeniden yapılması" sırasında diğer birçok bölüm ile birlikte yıkılarak yok edilmişti.²⁴⁹

Uzmanların kanaatine göre, İrevan Han Sarayı mimari şekli, biçimi, plan yapısı, iç hacmi ve sanatsal düzenine göre

²⁴⁸ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., Ереван, а.г.е., с. 33-34.

²⁴⁹ Тадевос Акопян, а.г.е., s.129-130.

Doğu mimarisinin başyapıtlarından biri sayılan, 1483 yılında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup tarafından Tebriz'de, 1669 yılında Şah Süleyman Safevi döneminde İsfahan'da inşa edilen "Heşt behişt" ("Sekiz cennet", yani 8 katlı cennet) sarayları ile benzer özellikleri yansıtmaktadır.

Diğer ilginç bir nokta da, hem rölyefinin seçilmesi açısından, hem de mimari açıdan Hoy, İrevan ve Şeki Hanlarının Sarayları birbirini adeta tekrar etmişlerdir. Bu üç sarayda dönemin ünlü mimarı Mirza Cafer Hoylu tarzında inşa edilmiş veya yeniden yapılmıştır. İrevan Hanı Hüseyinali Han yeni saray inşa ederken Hoy Hanı akrabası Ahmet Han'dan (1763-1786) destek istediği bilinmektedir. Ahmet Han Hüseyinali Han'ın kızı ile evlenmişti. Hüseyinali Han 1783 yılında vefat etmiş, onun yerine oğlu Kulameli Han geçmişti. 1784 yılında Kulameli Han öldürüldükten sonra küçük kardeşi Muhammed Han İrevan Hanı olmuştu. Ahmet Han İrevan Hanı üzerinde etkisini daha da artırmak için 1785 yılında 30 yaşındaki kızını 12 yaşındaki Muhammed hanla evlendirmişti.²⁵⁰

Azerbaycan hanları içerisinde büyük nüfuz ve etkinliğe sahip Hoy Hanı Ahmed Han'ın döneminde Hoy şehrinde çevresi derin çukurlarla çevrili olan arazide - İrevan Kalesi'nin bulunduğu araziye benzer yerde kale ve onun içerisinde saray inşa edilmişti. Sarayın mimarı Mirza Cafer Hoylu idi. Mirza Cafer Hüseyinali Han'ın talebi üzerine Ahmet Han mimar Mirza Cafer Hoylu'yu İrevan'a Han Sarayı'nı yapmak için göndermişti.

İrevan Han Sarayı ile Şeki Han Sarayı'nın aynalı salonlarının tamamen birbirine benzemesi, bu yapıların mimarının aynı kişi ya da aynı mimari ekolün temsilcisi olduğu anlamına

²⁵⁰ Hüseyin Dəlili, **Azərbaycanın cənub xanlıqları**. Bakı, Elm, 1979, s. 130; Бутков П.А. **Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год**. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1869, с.177.

gelmektedir. Hoylu Ahmed Han'ın oğlu Cafergulu Han 1806 yılında Şeki Hanı olduktan sonra İrevan Han Sarayı'ndaki aynalı salona benzer salon yaptırmıştı. Şeki Han Sarayı'nın duvarında kaligrafik hatla yazılan "Üstad Mirza Cafer" imzası büyük olasılıkla, Hoy'da ve İrevan'da han saraylarını inşa ettikten sonra Seki Han Sarayı'nın da mimari olan Mirza Cafer Hoylu'ya aittir.

Fransız seyyahlardan Jan Batiste Tavernye 1655 yılında, Jan Batiste Şarden ise 1673 yılında İrevan kentinde bulunmuş ve onun resimlerini yapmışlardı. Bu çizimlerde İrevan Kalesi, kalenin içerisindeki yapılar ve Han Sarayı bulunmaktadır. Onlar usta ressam olmadıklarından resimlerinde her şey net görülmemektedir.

J.Şarden sanatı ve bilimi seven Sefigulu Han'ın sarayda misafirlerin onuruna düzenlediği eğlenceleri detaylı olarak anlatmaktadır. Misafirleri eğlendirmek için güreşçilerin, dansözlerin, şarkıcıların ve çalgıcıların nasıl ustalıklarla kendi maharetlerini gösterdiklerini resimde yansıtmaya çalışmıştır. Yazar müzisyenlerin ve dansözlerin mimik hareketleriyle yaptıkları gösteriyi Doğu'nun operası olarak tanımlıyor.²⁵¹

1817 yılında Aleksey Yermolov'un önderliğinde İran'a yolculuk yapan Rus heyetin içinde daha önceler de İrevan Hanlığı'nda bulunan Alman asıllı asker Moritz fon Kotzebue İrevan Kalesindeki Serdar Sarayı'nı ve Serdar bağındaki yazlığı detaylı olarak anlatmıştır. Kotzebue şu şekilde yazıyor: "Sarayın duvarlarından farklı şekillerde küçük aynalar, renkten renk çiçekler ve küçük resimler asılmıştı... Girişin karşı tarafında şah (yani Feteli şah) ve oğlu Abbas Mirza'nın portreleri ile birlikte av yarışlarını yansıtan resimler ve birkaç kadın resmi dikkat çekiyor... Salonun açık tarafı ile karşılıklı, içeri-

²⁵¹ Jan Şardən, **Səyahətnamə**, a.g.e.,s. 23-28.

sinde beyaz mermerden küçük havuz ve fiskiyeler olan bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm açıktır ve yeni yapılmış güzel bir bahçeye bakıyor. Zengi nehri pencerenin altından akıyor. Onun kıyılarında yüksek ağaçlar sıralanıyor ve birkaç tağdan oluşan güzel taş köprü'nün sonu Ağrı dağına yaslanmış sahile götürüyor."²⁵² Daha sonra Kotzebue Han Sarayı'nın karşısındaki Zengi nehrinin sağ kıyısında yapılmış Han bağındaki yazlıktan bahsediyor. Onun yazdıklarına göre, Asya mimarisinde inşa edilen köşkün ortasında fiskiyeli mermer havuz vardır.²⁵³ İşte, daha XIX. yüzyılın başlarında İrevan hanının köşkünde modern anlamda müzikal çeşme mevcut olmuştur. İrevan hanları boş zamanlarını bu köşte geçirir, müzisyenleri dinlermiş. Güzelliğinden dolayı mükemmel bir sanat eseri olarak kabul edilen güllü-çiçekli Han bağında yabancı misafirler için yemekler verilmiş.

Tanınmış Rus yazarı ve diplomatı Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov Rusya'nın İran'daki temsilciliğinin Genel Sekreteri olarak, 1819 yılının Şubat ayında İrevan hanının sarayında olmuştur. Griboyedov'un bu ülkede (yani İrevan Hanlığında – N.M.) Allah'tan sonra birinci, Kaçarlar devletinde ise otoritesine göre üçüncü kişi olarak gördüğü Serdar Hüseyingulu Han misafirlerin onuruna ziyafet vermiştir. Griboyedov Hüseyingulu Han'ın misafirleri kabul ettiği aynalı salonu detaylı olarak anlatmıştır. O, salonun tabanının pahalı, desenli halılarla döşendiğini, tavanının ve salonun duvarlarının Japon desenleri ile süslendiğini, bütün duvar boyunca olan penceresinin çerçevesinin ağ tarzında işlendiğini ve onlara renkli camların birleştirildiğini, salonun girişinin karşısında buharının yerleştiğini, kabarık şekilli tavanın küçük ayna parçaları

²⁵² Kotzebue by Moritz Von, *Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817*. London, 1819, pp.112-113.

²⁵³ Kotzebue by Moritz Von, a.g.e., pp.121-122.

ile kapatıldığını, tüm duvarların resimlerle süslendiğini yazar.²⁵⁴

İrevan Hanlığı Rusya işgalinden sonra da çeşitli Avrupa ve Rusyalı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Fransız gezgin, jeolog ve ressam Fredrik Düyuba de Monpere 1833 yılında Kafkasya'ya seyahat etmiş ve 1839-1843 yıllarında Paris'te onun 6 ciltlik "Kafkas çevresine seyahat" kitabı yayınlamıştır. Yazar ayrıca bu kitaplara ek olarak haritaları, planları ve çizimleri kapsayan 5 bölümden oluşan atlaslar yayınlamıştır. Nikole Erkul Fredrik Monpere'nin yaptığı resimlerin gravürlerini hazırlamıştır. Aynı atlasların 3. bölümünde Serdar Sarayı'nın aynalı salonunun iç kısmının, duvarlarındaki resimlerin ve duvar desenlerinin, Serdar Hüseyin Han'ın haremının bahçesinin içerisindeki bu yapının resimleri de bulunmaktadır.²⁵⁵

Rusya işgalinden sonra Han Sarayı'nda öncelikle İrevan geçici idaresi, sonra İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştiren "Ermeni Vilayeti"nin binası yerleşmişti.

Rusya İmparatoru I. Nikolay'ın 23 yıldan fazla belli aralıklarla Rus birliklerinin saldırılarına dayanan, "alınmaz kale" olarak ün kazanan efsanevi İrevan Kalesi'ni görmek arzusu 1837 yılında gerçekleşti. Çar Han Sarayında geceyi geçirmiş, ondan hatıra kalsın diye, aynalı salonun duvarına kendi ismini yazmıştı. Sonradan duvarın bu bölümü çerçeveye alınmıştı. I. Nikolay aynalı salonda İrevan şehrinin nüfusunun çeşitli kesimlerden temsilcilerini de kabul etmişti.

²⁵⁴ *Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова*. Том 1, С-Петербург, 1839, с. 43-44.

²⁵⁵ Atlas. Voyage au Caucase chez les tcherkesses et les abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée par Frédéric Dubois de Montpéroux. Paris, 1843.

27 Ağustos 1843'te İrevan kalesinde bulunan Alman gezgin Avqust fon Haksthauzen de sarayı detaylı olarak anlatmıştır. Haksthauzen şöyle yazıyor: "Geçmiş İrevan serdarının sarayının bulunduğu kale yıkılmak üzeredir, İran (İrevan Hanlığı -N.M.) görevlilerinin sarayları harabeye dönüşmüş, camilerden biri Yunan-Rus kilisesine, diğeri silah deposuna dönüştürülmüştür. Serdar Sarayı sağlam olarak kalmıştır, ancak ek binası olan harem hastaneye dönüştürülmüştür. Mimari açıdan saray o kadar da büyük değildir. Onun çok da büyük olmayan avluları, bahçeleri, fiskiyeleri, yapay gölleri, bütün bunlar o derecede küçükler ve belirli bir öneme sahip değildir. Fakat tüm bunların yanında, süsler, pencereleri, kapıları ve kemerler güzeldir. Modern Asya yapıların Elhambra ile (XIII. yüzyılda İspanya'nın Granada kentinde inşa edilen ve tarihi-mimari anıt olarak restore edilen Elhambra sarayı şu anda müze olarak muhafaza ediliyor ve İslam kültürünün en ünlü yapılarından biri olarak biliniyor. Bu sarayda Han Sarayı gibi yüksek ve kale duvarlarının içerisinde yapılmıştır. İrevan Han Sarayının iç yapısı Elhambra Sarayı'nın iç yapısı gibi karmaşık şekildedir. N.M.)kiyaslanamaz. Sadece Serdar Sarayı'nın misafir salonu büyüktür. Onun avluya bakan tarafı açıktır ve duvar yerine renkli camlarla çevrilmiştir ki, onu tamamen veya kısmen çıkartmak mümkündür. Aynı camlar kaldırıldığında salon büyük ve açık galeriye çevrilir. Salonun arka duvarında onun üçte ikisini tutan renkli camlarla süslenmiş büyük pencere vardır, onun da her ki tarafında çok da büyük olmayan dolapları vardır. Salonun ortasında çok da büyük olmayan fiskiyeli havuz bulunmaktadır. Duvarlar ve tavan, aynalar ve tablolarla süslenmişti. İslam dininin kurallarına zıt olarak, resimlerin bir kısmı önceki şahın (yani Feteli şahın - N.M.) ve onun oğlu Abbas Mirza'nın, son serdarın (yani Hüseyingulu Hanın - N.M.), onun hala hayatta olan kardeşinin (yani Hasan Han - N.M.), diğer kısmında İran'ın Rüstem, İs-

fendiya vb. kahramanlık dönemlerini yansıtıyordu. Ayrıca, duvardan yaşlı bir erkeğin ona bir kadeh şarap veren genç kıza gösterdiği iltifat sahnesini de tasvir eden resim asılmıştır. Firdevsi'nin "Şehname" eserinin elyazmalarında gördüğümüz bu resimlerin üzerine çizilen duvar resimlerinde Avrupa ressamlığının etkisi görülür. Rus memurları nadiren tarihi binaların ve yapıların korurlar."²⁵⁶

1864 yılında İrevan Kalesinin askeri istihkam kalesi olarak kullanımına son verilmiştir. 1865 yılında İrevan kalesinin arazisinin bir bölümünü Nerses Tahiryana adlı Ermeni tüccar satın alarak orada konyak fabrikası inşa ettirmiştir. Şu anda İrevan konyak fabrikası arazisinin bir bölümü Han Sarayı'nın içindedir.

1880 yılının Ekim ayında ünlü Rus arkeolog Grafinya Praskofya Aleksandrovna Uvarova İrevan Kalesi'nde bulunmuş, yıkılan Han Sarayı'nın durumunu anlatmıştır. Ermeni araştırmacı Yervand Şaheziz 1931 yılında İrevan'da yayınlanan *Eski İrevan* kitabında P.Uvarova'nın Kafkas seyahatinin sonuçları hakkında yayınladığı *Kafkas Yol kayıtları*'na (Moskova, 1887) atıf yaparak şu cümleler yazılmıştır: "Kale duvarlarının ve kulelerinin içerisinde Zengi nehrinin altından yeraltı tüneli, fiskiyeli bahçeleri, hamamları, haremi ve iki camisi olan Serdar Köşkü bulunmaktadır. Bütünlükte sırf Doğu tarzı desenlerle, aynalarla ve resimlerle süslenmiş, sanki süslü çay kutusuna benzeyen Serdar Köşkü'nden sadece kabul salonu (yani aynalı salon -NM) ayakta kalmıştır. Salonun ortasında mermerden yapılı çeşme bulunmakta ve onun penceresi ren-garenk ağaçlarla süslenmiştir. Oradan Zengi nehrine, Ağrı (Ararat) ve Eleyez dağlarına çok güzel bir görünüm sunmaktadır. Salon kuzey tarafa açılmış ve perdelerle örtülmüştür.

²⁵⁶ Август Гагстгаузен, *Закавказский край*, Санктпетербург, 1857, часть I, с.230-231.

Perdenin izleri, halkaları ve kornej yeri hem tavanda, hem de temelinde görünüyor. Salonun her iki tarafında küçük odalar vardır ve bodrumunda buzhane bulunmaktadır.

Sarayla Zengi nehrini birleştiren tünelin sadece kapısı ve taş basamakları kalmıştır. Oysa, daha önce bu geçitten çayın altından karşı tarafa geçiliyordu."²⁵⁷

Ünlü İngiliz gezgin ve kamu görevlisi Henri Linç (Linç'in büyükannesi Bağdat'ta yaşayan bir Ermeni kıızıydı. İngiliz Kuvvetleri subayı olan babası ise Bağdat'tayken onunla tanışmış ve daha sonra evlenmişlerdi) Ağustos 1893-Mart 1894 arası ve Ağustos 1898'de Doğu Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da bulunmuştur. O, seyahatinin sonucu olarak iki ciltlik "Armenia seyahat ve araştırma" eserini yazmıştır. Yazar 1901 yılında Londra'da yayınlanan eserinin I. cildinde şimdiki Ermenistan topraklarında gördüklerini detaylı olarak tarif etmiştir.

Linç'in resmettiği Han Sarayı'nın duvarlarındaki resimler ve pencereler sarayın XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan restorasyonundan sonraki dönemine rastlar. Linç, tuval üzerine çizilmiş resimlerin orijinal olduğunu belirtiyor. H.Linç Han Sarayı'nın aynalı salonunu şöyle tarif eder: "Sayısız aynalar çevreye billur gibi bir parlaklık veriyor. Salonun tavanı baştanbaşa süslenmiş. Tavanın aşağısı bolca desenlerle süslenmiş ki, bunlar da esasen süsen ve kırmızı güllerden ibarettir."

H.Linç aynalı salonun duvarlarında tuval üzerine işlenmiş 8 tablo gördüğünü ve bunlardan ikisinin - İrevan Hanı Hüseyingulu Han'ın ve onun sağında Farsların kahramanı Feramez'in tablolarının kitabına dahil ettiği şekilde yansıdığını yazıyor. Yazar duvarlardaki diğer portrelerde Feteli Şahın, onun oğlu Abbas Mirza'nın, İrevan Hanı Hüseyingulu

²⁵⁷ Յերվանի Շահագիւղ, a.g.e.,pp. 170.

Han'ın kardeşi Hasan Han'ın, kahraman savaşçı karakteri olan Zöhrab'ın ve Rüstem Zalin, savaşçı bir kadının (Amazon'un) portrelerinin olduğunu yazıyor.²⁵⁸

Aynı dönemde resim sanatının en yaygın ve gelişmiş alanı mimarilere de yansıyan duvar boyama olmuştur. Avrupa gezginlerini ve ressamlarını etkileyen Han Sarayı'nın mimarisinde daha çok, onun zengin sanatsal görünümü, duvarlarını süsleyen portre ve kendine has konuları olan anıtsal boyama eserleri olmuştur.

İrevan Han Sarayı'nın iç düzeni hakkında tanıkların açıklamaları, Rus ressamı Vladimir Moşkov'un, amatör etnograf ve ressam Knyaz Grigori Gagarin'in, Fransız gezgin ve ressamı Düyuba de Monpere'nin yaptıkları resimler, fotoğrafçı Dmitri Yermakov'un, İngiliz gezgin Henri Linç'in yaptığı resimler sarayın sanatsal düzeni, duvar resimleri, şekli ve üslubu, profesyonel işçilik ve estetik özellikleri hakkında geniş fikir vermektedir.

Kerim Kerimov İrevan'daki Han Sarayı'nın ressamlar ve fotoğrafçılar tarafından çekilmiş fotoğrafları bazında sarayın mimari özelliklerini ve sanatsal düzenini analiz etmiştir. K.Kerimov "İrevan Serdarı'nın Sarayı" yazısında şöyle yazıyor, "Sarayın aynalı salonunun ve yazlığının duvarlarını süsleyen ilk resimlerin ressamı belli değil. Dekoratif ve konulu duvar resimleri o dönemde mevcut olan kanunlara ve geleneğe dayanır. Bir kural olarak duvarların panelden yukarı yüzeyinde duvar içi oyuklarda ve oyuklararası panolarda geometrik ve stilize edilmiş motiflerden oluşan dekoratif kompozisyonlar, gül ve çiçeklerin, hayvan ve kuşların canlı, gerçek görüntüleri verilmiştir. Sarayın sanatsal yapısının temelini portreler ve çok figürlü ve konulu sanat eserleri oluşturuyordu.

²⁵⁸ Lynch H.F.B. Armenia. Travels and Studies. Vol I, London, 1901, pp.216-217.

K.Kerimov daha sonra şöyle yazıyor, "XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan restorasyona kadar Han Sarayı'nın sanatsal düzeninde portreler ve aralarında Firdovsi'nin "Şahname" eserinin motifleri üzerine av ve savaş, eğlence meclislerini ve aşk sahnelerini yansıtan konulu kompozisyonlar daha fazla olmuştur. Aynı kompozisyonların birinde Rüstem Zalin genç savaşçı ile savaşması, diğerinde onun tanımadan kendi oğlunu öldürmesi, başka bir resimde Rüstem'in İsfendiyar'la savaşı, daha bir başkasında onun devle savaşması vb. tasvir edilmişti.²⁵⁹

İrevan Han Sarayı'ndaki sanat eserlerinin örnekleri ister portre resimlerinde, isterse konulu ve dekoratif kompozisyonlarda geleneksel Doğu motifleri ile birlikte, dönemin Batı Avrupa ve Rusya modern sanatının etkisini görmek mümkündür. Bu etki XIX. yüzyılın ikinci yarısında Han Sarayı'nda yapılan restorasyon çalışmalarından sonra daha net bir şekilde kendini göstermektedir.

1864 yılında İrevan Kalesi'nin askeri istihkam ve silah deposu olarak kullanımına son verilmesinden sonra bakımsızlık yüzünden kullanılamaz hale gelmiş, nem yüzünden duvar resimleri tahrip olmuştur. Han Sarayı'nın aynalı salonunun esaslı onarımı için defalarca devlet hazinesinden para ayrılmıştı. İrevan valisinin talebi doğrultusunda Kafkas Vilayeti Serdar salonunun onarımı için 1867 yılında 1200 ruble, 1871 yılında 1112 ruble 28 kuruş, salonun uçmuş duvarlarının restorasyonu için 1874 yılında 354 ruble 86 kuruş, 1880 yılında 1978 ruble 78 kuruş, İrevan şehir idaresi ise bu amaçla 1770 ruble ödenek ayırmıştı.²⁶⁰

Han Sarayı'nda restorasyon işlerinin bir kısmının Azerbaycan'lı ressam Mirza Gadim İrevani (1826-1875) tarafın-

²⁵⁹ Kərim Kərimov, "İrevan sərdarının sarayı", Yeni fikir gazetesi, № 5 (18.10.1995).

²⁶⁰ Развитие Еревана..., а.г.е., с.286-288.

dan yapıldığı tahmin edilmektedir. İrevan doğumlu olan Mirza Gadim 15 yaşında Tiflis'teki gimnaziyayı bitirmiştir. Farsça, Rusça ve Fransızca mükemmel öğrenen Mirza Gadim İrevan'a döndükten sonra ömrünün sonuna kadar telgrafçı olarak çalışmıştır. Söylenenlere göre, Mirza Gadim'in babası Muhammed Hüseyin ünlü süs ustası olmuştur. Mirza Gadim'in ressamlığa eğilimi Tiflis'te gimnaziyada okuduğu zamanlarda oluşmuştu. Öncelikle cam ve kumaş üzerine resim çizen Mirza Gadim sonraları portre ve süsleme amaçlı kompozisyonlar yaparak ün kazanmıştır. İrevan Han Sarayı'nın aynalı salonunda portrelerin ve süslemelerin restorasyonunu Mirza Gadim yapmıştı. O, aynalı salondaki duvar resimlerinin çoğunu restore etmiştir. 1867-1874 yıllarında Han Sarayı'nda defalarca yapılan restorasyon çalışmalarını Mirza Gadim yapmıştır. Ressamın yağlı boya ile çizdiği "Feteli şah", "İrevan Serdarı", "Hasan Han", "Rüstem Zal" portreleri şu anda Tiflis'te Gürcistan Devlet Sanat Müzesi'nde, "Abbas Mirza" portresi ise Azerbaycan Devlet Sanat Müzesi'nde bulunuyor.²⁶¹

Saraydaki duvar resimlerinin ancak bir bölümü olan portreler ve dekoratif panolar restore edilmiştir. Av, savaş ve aşk sahnelerini kurtarmak mümkün olmadığından, onların yerinde yeni dekoratif panolar yapılmıştır. Portreleri kurtarıırken M.G. İrevani işe öncekilerden farklı yeni eserler yaratmıştır. Büyük boyutlu tuval üzerine yağlı boyalarla çalışılmış sonradan duvara yapıştırılmış bu eserler, aslında realist anitsal ressamlığın ilk örnekleri idi. Bunun içindir, bu eserler son derece değerli ve "Asya ressamlığının en yüksek örneği" olarak kabul ediliyor.²⁶²

²⁶¹ Rasim Əfəndi, **Azərbaycan incəsənəti**. Bakı, 2007, s.114-115.

²⁶² Kərim Kərimov, a.g.m.

Mimar tarihçisi L.S. Bretanski'nin verdiği bilgiye göre, Serdar Sarayı'nın Aynalı Salonu'nun kuzey yönündeki açık kısmının perdelerinin kaldırılmasından sonra, 1886 yılında gerçekleştirilen onarım sırasında salon Şeki Han Sarayı'na (kapıya, pencereye vs. renkli camlardan yapılmış resim veya desenler) benzer süslerle işlenmiştir. Lakin salonun kapı ve pencereleri daha kabataslak restore edilmiştir. İrevan Han Sarayı'nın aynalı salonunun G.Gagarin ve Düyuba de Monpere tarafından yapılmış resimleri ile sarayın XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan restorasyon çalışmalarından sonra yapılan resimlerin arasındaki farklılıklar açıkça görülmektedir. G.Gagarin'in resimlerinde portreler ve duvar resimleri daha zengin, daha zarif ve daha renkli izlenim bırakıyor.

Han Sarayı'nın korunması konusunda o dönemin uzmanlarının görüşleri de kesin olmamıştır. İmparator Arkeolojik Komisyonu (İAK) restorasyon için yapılan özel toplantılarında - 6 Ekim 1910 ve 17 Mayıs 1912 tarihlerinde İrevan Kalesi'nde bulunan Serdar Sarayı'nın meselesi tartışılmıştır. Toplantıda 6 Ekim 1910 tarihli "İrevan kenti. XVIII. yüzyıl Serdar Sarayı" başlıklı protokolünden de anlaşılıyor ki, İAK 15 Temmuz 1910 tarihinde Kafkasya askeri dairesinin mühendislik idaresinden Serdar Sarayı hakkında bilgi talebinde bulunmuştur. Bununla ilgili İAK'ye gönderilen yanıtta, Sarayın korunması ve restorasyonu için kaynak bulunması için İmparator Moskova Arkeolojik Derneği'nden yardım talebinde bulunduğu fakat talebin karşılanmadığı bildirilmiştir. Protokolde daha sonra şöyle yazılmıştır: "12 Ocak 1910'da İrevan'da yaşanan güçlü ve sürekli deprem sonucunda sarayın duvarlarındaki eski çatlaklar daha da büyümüş ve uçma tehlikesi oluşmuştur. Sarayın restorasyonu için 11 bin 500

ruble ve geçici depolama için ise 1000 ruble gerektiği tahmini olarak hesaplanmıştır."²⁶³

İmparator Arkeolojik Komisyonu toplantısında ordinaryus profesör Nikolay Marr'ın Temmuz 1911 tarihinde Han Saray hakkında tuttuğu tutanak tartışılmıştır. Marr konuşmasında şunları kaydetmiştir: "Yerel tarihi eserlerin düzenli yok edilmesi gerçeği ile karşı karşıyayız. Doğal olarak bu faaliyetler tarihi eserlerin tamamen yok edilmesine yönelmiştir." Marr ayrıca Serdar Sarayı'nın örneğinde Güney Kafkasya'daki bütün Müslüman tarihi eserlerinin korunmasına yönelik hassas davranılmadığını belirtmiştir.²⁶⁴

İmparator Arkeolojik Komisyonu'nun sonraki toplantı tutanaklarında (son oturum 1918 yılında yapılmıştır) İrevan Serdar Sarayı ile ilgili meselenin müzakeresine rastlanmamıştır. Hükümet tarafından gerekli önlemler alınmadığından, Han Sarayı tamamen tahrip olmuştur.

Doğubilimci N.Miklaşevskayan'ın yazdıklarına göre, Serdar Sarayı 1914 yılında yıkılmıştır ve Mirza Gedim İrevani'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında sarayın duvarlarında yaptığı portreler duvardan sökülerek Tiflis'teki Harb-Tarih Müzesine teslim edilmiştir. Bu portreler Gürcistan SSC Devlet Müzesi'ne, sonradan ise Gürcistan Sanat Müzesi'ne verilmiştir.²⁶⁵

Sonuçta Mirza Gadim İrevani'nin Han Sarayı'nın aynalı salonuna yaptığı 7 tabloda 4'ü ("Feteli Şah", "İrevan Serdarı", "Hasan Han", "Rüstem Zal") Tiflis'teki, 1'i ("Abbas Mirza")

²⁶³ Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 39. С.Петербург, 1911, с. 29-32.

²⁶⁴ Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 75-81.

²⁶⁵ Искусство Азербайджана. Том VII, Баку, 1959, с.51.

ise Bakü'deki müzelerde korunuyor. Kalan iki portre ise tahrip edilmiştir.

Fotoğrafçı D.Yermakov'un XIX. yüzyılın 80'li yıllarında yaptığı İrevan Han Sarayı'nın tüm detaylarını anlatan resimleri şu anda Gürcistan Devlet Müzesi'nde D.Yermakova koleksiyonunda korunuyor. Eski İrevan'a ait resimler içerisinde İrevan Kalesi'nin ve Han Sarayı'nın 1916 yılında yapılmış resimleri mevcuttur.

İrevan'da Han Sarayı'nın tarzında inşa edilmiş olan tarihi-mimari yapılardan biri de Penah Han Makinski'nin evi idi. İrevan şehir Duması milletvekili, Kollej Danışmanı Süleyman Han'ın oğlu Penah Han'a ait köşk meydanda, Nalbandyan sokak 19 (eski Ter-Gukasov sokak) adresinde bulunuyordu. Buraya Hanın iki katlı evi, mutfak, depo, ayrıca bahçede hizmetçiler için tek katlı evler ve ahır dahildi. Penah Han'ın evi İrevan'da devlet tarafından korunan mimari anıtlar listesine alınsa da, geçen yüzyılın 60'lı yıllarında onun da akıbeti diğer tarihi-mimari anıtlar gibi olmuştur.²⁶⁶

İrevan Han Sarayı ile aynı dönemde yapılan Bakü'deki Şirvanşahlar Sarayı, Şeki'de Han Sarayı bugün de varlığını koruyor. İrevan'da ise Azerbaycan Türklerine ait bütün tarihi mimari eserler ya tahrip edilmiş ya da yabancılaştırılmıştır.

Ermenistan yönetimi günümüzde "İrevan Kalesi" projesi hazırlamıştır. Şehir etrafında - geçmişte Tezekend olan, şimdi ise Ermenilerin Noragyuğ olarak adlandırdıkları bölgede 184 dönüm arazide inşa edilmesi öngörülen projenin ilk tahmini bütçesi 6-7 milyar dolar civarındadır. Aynı projede dükkanlar, kervansaraylar, doğu hamamları ile birlikte mini "Serdar Sarayı"nın da inşa edilmesi öngörülmüyor. Aynı proje

²⁶⁶ http://www.iatp.am/old_yerevan.

gerçekleşse bile, onun tarihi-mimari orijinalliğine sadık kalınacağı şüphe altındadır.

Camiler

Bir halkın belirli bir bölgede varlığını belirleyen özelliklerden biri de onlara ait dini mabetlerin varlığıdır. Geçmiş İrevan Hanlığı'nda, şimdiki Ermenistan topraklarında da İslam dini VII. yüzyıldan itibaren yayıldığı için o bölgede yüzlerce cami ve diğer dini ibadet yerleri mevcut olmuştur. İrevan Hanlığı'nın, özellikle de İrevan şehrinde mevcut olan camilerin her biri bir mimarlık örneği idi. Azerbaycan tuğla mimarisinin ender örneklerinden birkaçı İrevan şehrinde ortaya çıkmıştır.

İslami değerlerin yaşamına dönüşen eski İrevan kentinde onlarca cami mevcut olsa da, sürekli savaşlar, ya da sık sık yaşanan depremler sonucunda çoğu tamamen tahrip olmuştur. İrevan kentinde mevcut olan camiler hakkında bilgiler hem çeşitli dönemlerde İrevan'da olmuş olan gezginlerin, hem de Rusya işgalinden sonra İrevan şehri hakkında yazan ayrı-ayrı yazarların eserlerinde bulunabilir.

Şah İsmail komutanı Revangulu Han İrevan kalesini yaptırırken orada bir cami de inşaa ettirmişti. Şah İsmail Camisi olarak bilinen bu cami sonradan deprem sonucunda yıkılmıştır. 1583 yılında Osmanlı Ferhat Paşa'nın komutasında Osmanlı Ordusu İrevan'ı ele geçirdikten sonra oval şekilde iç ve dış kale duvarlarını inşa ettirmiş ve yeni bir cami de yaptırmıştı. Bazı araştırmacılara göre, 1604 yılında I. Şah Abbas İrevan Kalesi'ni Osmanlılardan geri aldıktan sonra orada bir cami inşa ettirmişti. 1606 yılında yapılan cami Genceli Mimar Şeyh Baheddin'in projesi temelinde yapılmıştır. Bu nedenle hemen-hemen aynı tarihlerde İrevan'da ve Gence'de yapılan

Şah Abbas Camileri mimari açıdan birbirine benziyor. İrevan Han Sarayı'nın yakınındaki Şah Abbas Camisine bitişik medrese ve misafir odası da yapılmıştır.

Ünlü Fransız gezgin Jan Şarden 1673 yılında İrevan'da olduğu sırada şehir pazarının karşısında tuğladan yapılmış fakat yıkık durumdaki caminin isminin Div Sultan (1515 yılından İrevan Beylerbeyi olan Div Sultan Rumlu'dan bahsediyor) Camii olduğunu yazmıştır.²⁶⁷Şarden'e İrevan'ı ziyaretinde eşlik eden sanatçı Grelon'un çizdiği eski kulenin (türbenin) resminde arka planda iki muhteşem caminin daha minareleri yer alıyor. Fakat şu anda bu camilerin hiçbiri bulunmamaktadır. Ermeni tarihçisi Tatevos Hakopyan 1971 yılında İrevan'da Ermeni dilinde basılan *İrevan'ın tarihi (1500-1800)* monografisinde şöyle yazıyor, "Büyük olasılıkla, Div Sultan Camii, Gök Cami'nin yerinde olmuş ve 1679 yılı depremi sırasında yıkılmıştır".²⁶⁸ 1833 yılında Fransız arkeolog Fredrik Dübua de Monpere Kafkasya'ya ve Kırım'a yaptığı seyahatinin sonucu olarak 1839-1843 yıllarında Paris'te yayımladığı *Kafkasya çevresine seyahat* başlıklı 6 ciltlik eserinde İrevan Kalesi'ni ve Gök Cami'yi detaylı olarak tarif etmiştir. Onun Serdar Cami'nin ana girişini yandan yaptığı resmi ve Gök Cami'nin resmi her iki caminin muhteşemliğini ve mimari açıdan mükemmel bir sanat eseri olduklarını görsel olarak sergiliyor. Aynı resimler yazarın söz konusu eserine ek olarak 1840 yılında basılan atlasın üçüncü bölümünde de yer almıştır. Gravür sanatçısı Erkul Nikole Dübua de Monpere'nin çizdiği resimlerin gravürlerini hazırlamıştır.²⁶⁹

²⁶⁷ Jan Şarden, *Səyahətnamə*, a.g.e., s. 22.

²⁶⁸ Թադևոս Հակոբյան, *Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.)*. pp. 366. (Tadevos Hakopyan, *Yerevani Patmutyuni (1500-1800)*. Yerevan, 1971).

²⁶⁹ Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Armenie et en Crimée: a 6 v.: Paris, 1843.

Serdar Camii

Ayrı-ayrı dönemlerde gezginlerin ve araştırmacıların yazılarında İrevan kalesindeki Serdar Sarayı'nın yakınında bulunan "Serdar", "Abbas Mirza", "Şah Abbas" camilerinin isimleri geçer. Araştırmalarda da, ayrı-ayrı isimler altında anılmasına rağmen, aslında son dönem araştırmalarında ve resmi belgelerde Serdar Camii olarak bahsedilmektedir. Yani, bir cami çeşitli dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır. İrevan Kalesi'nin Çarlık Rusyası işgali dönemine ait bazı belgelerinde bu caminin adı Abbas Mirza Camii olarak geçer. Bu cami XIX. yüzyılın başında Veliht Abbas Mirza tarafından yeniden yapıldığı için onun adı ile biliniyor. Alman araştırmacı Avgust Haksthauzen 1843 yılının Ağustos ayında İrevan kentinde bulunmuş ve Kalede olan iki camiden birinin (yani Recep Paşa Camii'nin) Rus-Yunan Kilisesi'ne, Serdar Camii'nin ise silah deposuna dönüştüğünü yazmıştır.²⁷⁰

1880 yılında İrevan kentine gelmiş Rus arkeolog Praskofya Uvarova araştırmasında yüzyıllar boyunca oluşturulan tarihi-mimari yapıların yıkılmasından bahsetmiştir. Ermeni yazar Yervand Şaheziz'in 1931'de İrevan'da yayınlanan "Eski İrevan" eserinde P.Uvarova'dan alıntı yaparak, onun Han Sarayı'nın yakınında bulunan Serdar Camii'ni Vereşşagi'nin tablosuna benzettiğini yazıyor. P.Uvarova'ya istinaden Y.Şaheziz şunları yazıyor, "Serdar Camii'nin esas kubbe, dış duvarları, sütunları, iç duvarları, sayısız diğer kubbeleri renkli kiremit ve güzel resimlerle süslenmiştir". P.Uvarova Serdar Camii'nin koyu mavi renkli kubbesinin açık gökyüzü ile bütünlük oluşturduğunu, onun giriş kapısı üzerinde koyu mavi levhaya Arapça beyaz renkle metin kazınmış olduğunu, duvar sütunları üzerinde yükselen minarelerin

²⁷⁰ Август Гакстгаузен, *Закавказский край*, a.g.e., c.230.

üzerinin kare şeklinde koyu mavi ve açık mavi kiremitle süslendiğini kaydetmiştir.

Daha sonra P.Uvarova'nın sözleriyle Y.Şaheziz şöyle yazıyor, "Serdar Camii'nin önünde Doğu geleneğine uygun, her iki tarafında hücre izleri halen korunan geniş avluda daha küçük yaz camisi bulunmaktadır. Bu tip yaz camileri Doğu'da esas ana binanın önünde, yüzü kuzeye doğru yapılır". Ayrıca, P.Uvarova aynı avlunun ortasında yapılan havuzun 1870 yılına kadar kullanıldığını belirtir.²⁷¹

İmparatorluğun Arkeoloji Komisyonu'nun kararına göre, 1911 yılında Profesör Nikolay Marr İrevan Han Sarayı'nı ziyaret etmiş ve saray kompleksine dahil olan Abbas Mirza Camii'nin de durumundan bahsetmiştir. N.Marr İmparatorluğun Arkeoloji Komisyonu'nun 17 Mayıs 1912 tarihli oturumundaki raporunda şunları yazıyordu: "Cami şu anda iyi durumda, ancak korunması için hiçbir önlem alınmıyor ve bu caminin Serdar Sarayı'nın durumuna düşmesine neden olabilir. Bununla birlikte, o, yerel Müslüman kültürünün değeridir: kubbenin içerisinde çevresi boyunca Arapça kitabe mevcuttur; mihrap üzerindeki desenler halıya benziyor ve yüksek üsluba sahiptir. Kubbe çatlamıştır ve uzun zaman önce tamir edilebilirdi".²⁷²

Azerbaycanlı arkeolog İsa Ezimbeyov 1928'de İrevan'da olmuştur. Seyahatin sonuçlarına dair İ.Ezimbeyov'un yazdığı "Tiflis'in, İrevan'ın ve Nahçıvan SSC'nin Müslüman kitabeleri" konulu makalesinde, kalenin içerisinde, Serdar Sarayı'nın yakınında bulunan Şah Abbas Camii'nin (yani Serdar mescidi) yarı uçmuş durumda olduğu

²⁷¹ Զերվանի Շահազիզ, a.g.e., pp. 170-171.

²⁷² Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 79.

nu ve bahçesinde birkaç Ermeni mülteci ailesinin yerleştirildiğini yazmıştır. O, aynı caminin büyük bahçesinin olduğunu, avlunun ortasında bir havuz inşa edildiğini yazıyor. İ.Ezimbeyov camide ibadet yapılmadığını da aktarmıştır. O, caminin duvarındaki kitabede Farsça yazılmış olan aşağıdaki iki mısrayı okuduğunu aktarmıştır:

Zamane şah Abbas cennet mekan,

Ez u kaşt abad mülke - cihan.

İ.Ezimbeyov bu makalesinde daha sonra şunları yazıyor, "Ziyaret zamanı Meşedi Cabbar isimli birisi ona yakında Şah Abbas Camisi'nden daha eski bir caminin olduğunu ve onun şah Hudabende (Safevi hükümdarı Muhammed Şah Hudabende (1532-1595)) tarafından inşa ettirildiğini söylemiştir. Yazar evlerin arasında bulunan bu eski, berbat durumda olan caminin duvarlarının uzunluğunun 9 m, genişliğinin 6 m olduğunu, alçak mihraplı, kırmızı tuğladan inşa edildiğini yazmıştır. İ.Ezimbeyov 1685'te yapılan caminin çıkış kapısının üzerindeki kitabede şunların yazıldığını aktarmaktadır:

Senge tarixe çu meqsud şod ez dur zeman,

*Korden xedid be tarixe gedim Əhməd xan*²⁷³

1864 yılında Rus birlikleri İrevan Kalesi askeri istihkam amacıyla kullanımına son verince kaledeki tarihi-mimari yapılar ve Serdar Camisi hasar almıştır. XX. yüzyılın başlarında Serdar Cami'ye Türkiye'den gelen Ermeni mültecileri yerleştirilmişti. Sovyet Ermenistan'ı döneminde ise Serdar Camii tamamen yıkılarak onun yerine konutlar yapılmıştı.

²⁷³ Иса Азимбеков, a.g.e., с. 299-300.

Recep Paşa Camii

1724 yılında Osmanlı orduları yeniden İrevan'ı ele geçirdikten sonra Türk kumandanı Recep Paşa şehrin gelişmesi için bir takım inşaat işleri yaptırmıştır. 1725 yılında Kale içerisinde yeni bir cami inşa edilmiş ve cami Recep Paşa Camii olarak adlandırılıyordu. 1 Ekim 1827'de İrevan Kalesi'nin Rus askerleri tarafından işgalinden bir gün sonra Recep Paşa Camii'nin kubbesindeki ay-yıldız çıkartılıp, yerine haç ve kilise çanı takılmış ve Rus Ortodoks kilisesine dönüştürülmüştü. Daha sonra onun dış görünümünde de değişiklik yapılmış, cepheye silindirik sütunlar ilave edilmiş, çatısı kapatılarak, Hıristiyan tapınağı şekli verilmişti. Ressam Frans Rubo'nun İrevan Kalesi'nin alınmasının resimli anlatımında önde Recep Paşa Camii ve minaresi, arka planda ise Han Sarayı'nın yakınında Serdar Camii yer almıştır.

İrevan şehrindeki tarihi eserlerin Rusya işgalinden sonra kameral sayımını yapan Rus tarihçi İvan Şopen'in verdiği bilgiye göre, kentte 8 cami bulunmaktaydı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, onlardan 2'si kalede, 6'sı ise şehirde bulunmaktaydı. Şopen kaledeki camilerden birinin silah deposuna, diğeri'nin ise dükkana dönüştürüldüğünü yazmıştır. Serdar Camisi'nin silah deposuna dönüştüğünü yukarıda belirtmiştik. Dükkana dönüştürülen ikinci cami ise Serdar Camii'nin yakınında bulunan yaz camisi olduğu tahmin edilmektedir. İ.Şopen kalan 6 caminin isimlerini şöyle sıralar: Çal Han, Novruzeli Bey, Sertib Han, Hüseyneli Han, Hacı İmamverdi ve Hacı Cafer Bey camileri. Bunlara ek olarak, İ.Şopen şehirde yarısı tahrip edilmiş birkaç caminin de olduğunu bildirir.²⁷⁴

1906-1911 yıllarında İrevan şehrinin mimarı B. Mehrabov şehrin planını ve orada olan mimari yapıların listesini yapmıştır. Mehrabov şehirde 8 camiyi kayda almıştır. Bu

²⁷⁴ И. И. Шопен, а.г.е., с. 468.

camiler: Tepebaşı Camii, Şehir (Zal Han) Camii, Sertib Han, Gök Camii (Hüseyneli Han), Hacı Novruzeli Bey Camii, Kale Camii (Serdar, yahut Abbas Mirza), Demirbulağ Camii ve Hacı Cafer Bey Camii.²⁷⁵

Ermeni araştırmacı M.Kasparyan, XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarında Gök Camii, Hacı Hüseyin ve Şehir (Zal Han) camilerinin Eski şehir (Şehri) yerleşim biriminde, Tepebaşı Camii'nin Tepebaşı mahallesinde, Hacı Novruzeli Bey, Hacı Cafer Bey ve Demirbulağ camilerinin ise Demirbulağ mahallesinde bulunduğunu belirtiyor.²⁷⁶

1918-1920 yılları arasında Taşnak hükümeti döneminde ve Sovyet Ermenistanı'nın ilk yıllarında Serdar, Tepebaşı, Sertib Han, Hacı Novruzeli Bey camilerinde Türkiye'den kaçıp gelen Ermeni mültecileri yerleştirilmiştir.

1924 yılında İrevan şehrinin planının onaylanmasından sonra öncelikle şehrin merkezinde bulunan Azerbaycanlılara ait tarihi-mimari yapıların, aynı zamanda camilerin yıkılması ve onların yerinde yerleşim yerlerinin, meydan ve parkların yapılması kararlaştırılmıştır.

Gök Camii

İsa Ezimbeyov yukarıda adı geçen makalesinde Gök Camii'de gördüklerini detaylı olarak anlatmıştır. O, caminin iki ayrı yapıdan - kış ve yaz bölümlerinden oluştuğunu, kış bölümünün yapının güneyinde, yaz bölümünün ise kuzeyde inşa edildiğini, onların ise medrese ile çevrili olduğunu yazıyor. İ.Ezimbeyov caminin çok büyük bir bahçesinin olduğunu, orada çınar ve kavak ağaçlarının yükseldiğini yazıyor.

²⁷⁵ http://www.iatp.am/old_yerevan.

²⁷⁶ М.А. Гаспарян, **Планировочная структура Еревана 19 - начала 20 вв.** // Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр.- Москва, 1979, с. 64-72.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde bulunan 1949 tarihli arşiv belgesinde Ermenistan SSC topraklarında kayda alınan Azerbaycanlılara ait 15 mimari yapı hakkında bilgi verilmiştir. Aynı belgede İrevan'da yapım tarihi ve amacı ile birlikte 4 caminin varlığından bahsedilmiştir: Zal Han Camii'nin 1649-1685 yıllarında, Gök Camii'nin 1776 yılında, Serdar Camii'nin 1807-1817 yıllarında, Hacı Cafer Bey Camii'nin ise XVIII. yüzyılda inşa edildiği belirtilmiştir.²⁷⁷

İrevan şehrini anlatan tüm gezginlerin ve araştırmacıların eserlerinde hem büyüklüğü, hem de güzelliğine göre şehrin en muhteşem mimari abide Gök Camii'nin ismi birinci olarak geçer. Doğu mimarisinin ender örneklerinden olarak görülen Gök Camii'nin yapımına 1760 yılında başlanmış ve Hüseyinali Han'ın yönetimi döneminde (1765) tamamlanmıştır.

İrevan'daki merkezi kapalı pazarın karşısında bulunan bu cami 1616 yılında Şah Abbas döneminde Gence'de inşa edilen Cuma Camii'ye benziyordu. Onun ölçüleri 97,2x66 m idi. Cami ismini onun kubbesinin lacivert renkli çini ile süslenmesinden alır. Caminin avlusunda fiskiyeli taş havuz yapılmış ve çevresinde ağaçlar dikilmiştir.²⁷⁸

Sadece Gök Cami'de değil, İrevan'daki tüm camilerde kadın ve erkekler için ayrıca ibadet bölümleri vardı. Bu bölümler birbirleriyle koridor ya da perde ile ayrılıyordu. İbadet salonlarının tavanı ve duvarları genellikle gül çizimleri ile süslenirdi. Camilerin duvarlardan ve sütunlardan Kışmır kuşağın güller yapıp asılırdı.

Ermeni tarihçi Tadevos Hakopyan "İrevan'ın tarihi (1500-1800)" eserinde Eçmiedzin Kilisesi Piskoposu

Hovhanes Şahhatunyan'a atıf yaparak şöyle yazıyordu: "Caminin minaresinin ve kubbesinin bir bölümü mavi seramiklerle kaplıdır. Ana yapılar caminin güney ve kuzey taraflarındadır. Yan taraflarda ise yardımcı yapılar ve bölümler bulunuyordu.

Caminin üç kapısı vardı. İki küçük kapı kuzey ve doğu yönüne, büyük giriş kapısı ise güneye açılıyordu. Cami binası güneyde bulunuyordu. Bina birbiriyle ilgili üç salondan ibaretti. Caminin kubbesi diğer iki küçük salondan yüksek olan büyük salonun üzerinde idi. Sade görümlü salonların sadece avluya bakan pencereleri renkli camlarla süslenmişti. Avlunun kuzey kısmında küçük bir ibadethane de vardı. Caminin minaresi çok güzeldi ve İrevan'ın en yüksek yapısı olduğu için şehrin her tarafından görünüyordu. İmam minarenin başına çıkarak her gün Müslümanları ibadete çağırıyordu. Caminin güney kapısı üzerindeki duvara Hüseyinali Han'ın adı ve caminin inşa tarihi kazınmıştı".²⁷⁹

1893-1894 ve 1898 yılında İrevan'da bulunmuş ünlü İngiliz gezgin ve coğrafya bilimci Henri Linç 1901 yılında Londra'da yayımladığı kitabında şehrin Tatar (Azerbaycanlı) mahallesindeki Gök Camii'nin, Hacı Nasrullah (bu caminin adı diğer kaynaklarda Hacı Novruzeli Bey Camii gibi geçer) Bey Camii'nin ve Şehir Camisi'nin isimlerine yer vermiştir. Gök Camii hakkında bilgi veren Linç, onun minareleri ve bahçeindeki havuzunu kitaba dahil etmiştir.²⁸⁰

Ermeni yazarların verdikleri bilgiye göre, XX. yüzyılın 30'lu yıllarında İrevan'daki tüm camilerin yıkılması kararı alınsa da, ünlü Ermeni şairi Yeğişe Çarens'in çabaları sonucunda "Mavi pırlanta" olarak tanımladığı Gök Camii müzeye

²⁷⁷ ARDA, fond 3026, siy. 1, iş 261, v. 23.

²⁷⁸ Арзуманян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, а.г.е., с. 31.

²⁷⁹ Թաղվառու Հաղորդում, а.г.е.,pp. 274-275.

²⁸⁰ H. F. B. Linch, а.г.е., pp. 213-215.

dönüştürülmüş ve bu şekilde caminin varlığını sürdürmesini sağlayabilmiştir. 1936 yılından itibaren Gök Camii İrevan Tarih Müzesi olarak kullanılmaya başlandı. İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Gök Camii bir süre aynı zamanda silah deposu olarak kullanılmıştı. Savaştan sonra Gök Camii'de ayrıca Doğa Müzesi ve 1952 yılından itibaren ise caminin küçük ibadet salonunda astronomi meraklıları için planetarium faaliyeti göstermiştir.

1991'de Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Müslüman ülkelerle diplomatik ilişkilerin gereği olarak Gök Camii'nin yeniden cami olarak faaliyet göstermesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Öncelikle 1991 yılında Doğa müzesi, 1994 yılında ise Tarih müzesinin faaliyetine son verilmiştir. 1995 yılında İran'la Ermenistan arasında imzalanan anlaşmaya göre, İran hükümeti Gök Camii'nin restorasyonunu yapmıştır. Restorasyon çalışmaları İran'ın "Bünyad-e Müstezefan ve Canbazan" (Savaş gazileri ve şehitler) yardım derneği tarafından yapılmış ve 2006 yılında tamamlanmıştır. Türk camisi olan Gök Camii İran tarafından Fars motifleri ile süslenmiş ve Fars camisi olarak tanıtılmaktadır.

Zal Han Camii

İrevan'ın Kale ile Tepebaşı mahalleleri arasında bulunan Eski şehir denilen bölümündeki camilerden biri Şehir veya Zal Han Camii olarak bilinir. Şehir Camii Gök Cami'den küçük olsa da, çok güzel bir yapı olmuştur. H.Linç'in verdiği bilgiye göre, Şehir Camii'nin üzerinde Arap alfabesiyle Türk dilinde caminin Hicri 1098 (miladi takvimi ile 1687) yılında yapıldığı yazılıdır. Yani Şehir Camii 1679 yılı depreminden sonra inşa edilmiştir. Aynı dönemde İrevan Beylerbeyi Çal Han kentteki yapıların restorasyonu için hayli emek sarf et-

mişti. Onun döneminde inşa edilen camilerden biri halk Çal Han Camii ya da Şehir Camii olarak adlandırılmıştır. Dış görünümüne göre Gök Camiye benzeyen Zal Han Camii'nin de dinlenmek için avlusu ve bahçesi bulunmaktaydı. Tarihi araştırmalara göre, Çal Han veya Şehir Camii İrevan şehrinin merkezindeki günümüzde Cumhuriyet meydanında bulunuyordu. 1928 yılında Şehir Camii'nin büyük salonu yıkılarak onun yerinde "Yerevan" hoteli inşa edilmiştir. 1999 yılında restorasyon yapıldıktan sonra bu otele şu anda "Golden Tulip Hotel Yerevan" ismi verilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde bulunan 1949 tarihli arşiv belgesinde Zal Han Camii'nin sergi salonu olarak kullanıldığı gösterilmiştir.

İki katlı binası ve birçok odası olan Zal Han Camii'nin medresesi İkinci Dünya savaşından sonra farklı amaçla kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu binada Ressamlar Evi'nin sergi salonu bulunmaktadır.²⁸¹

Tepebaşı Camii

Tepebaşı mahallesinde bulunan caminin minaresi 1960'larda yıkılmıştır. Duvarlarının kalınlığı 1,5 metre olan caminin içerisindeki imam odasında şu anda bir Ermeni ailesi yaşıyor. Caminin yanı başında şehrin Müslümanlarının buluşup çay içtiği bir çay evi de bulunmaktaydı. Şu anda bu çay evi de kaldırılmıştır.

Caminin avlusunda ve çevresinde Ermeniler gece konular inşa etmişlerdir. Bazı bilgilere göre, bu camiye İrevan şehir yönetimi (upravasının) üyesi, Han soyundan Abbasgulu Han İrevanski yaptırmıştır. Onun evi de aynı mahallede idi.

²⁸¹ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., а.г.е., с.32.

Hazırda yıkılmış durumda olan Abbasgulu Han'ın evini halen Ermeniler "Han'ın evi" olarak adlandırırlar.

Demirbulağ Camii

Sadece Azerbaycanlıların yaşadığı Demirbulağ mahallesinde XX. yüzyılın öncesinde üç cami bulunmuştur. Bu camiler şunlardır: Hacı Novruzeli Bey, Hacı Cafer Bey ve Demirbulağ. Demirbulağ camisi Geder nehrinin üzerindeki köprüünün yakınında bulunduğu için onu Körpügulağı cami olarak da adlandırmışlardır. Bunlardan ikisi, Hacı Novruzeli Bey ve Körpügulağı Camileri 1930'larda İrevan şehrinin planının kurbanı olmuşlardır. İrevan kentinde 1988 yılına kadar faaliyet gösteren tek cami Hacı Cafer Bey'in yaptırdığı Çetirli Cami veya ismini bulunduğu mahalleden alan Demirbulağ Camisi olmuştur. Üzerindeki yazılarda caminin hicri takvimi ile 1327 yılında, yani miladi takvimi ile 1909 yılında inşa edildiği gösterilmiştir. Caminin minaresi bulunmuyordu. Bunun yerine cami binasının çatısında açık havada 1,5-2 metre yüksekliğinde kare şekilli alan inşa edilmiş ve bu alan demir parmaklıklarla çevrilmişti. Dört tarafı açık olan alanın üzeri demir levha ile kapatıldığı için bu cami Çetirli Camii olarak biliniyordu. Bu camiler mimari açıdan genellikle "Güldeste" cami çeşidine dahil ediliyor. Sonraları bulunduğu yerin ismine uygun olarak, bu cami resmi belgelerde Demirbulağ Camisi olarak adlandırılmıştır. Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu'na bağlı Ermeni Kiliseleri Konseyi 17 Ağustos 1981 tarihli raporunda Babayev Ekber Cafer Oğlu Demirbulağ Camii'nin yönetim kurulu başkanı olarak gösterilmiştir. Konseyin 2 Haziran 1985 tarihli diğer raporunda Myasnikyan bölgesi, Nerimanov sokağı 145 (hazırda Vardanans sokak) adresinde bulunan Demirbulağ Camii için alarm takılması talebinde bulunulmuştur.

23 Şubat 1988'te radikal milliyetçi Ermeniler İrevan şehrindeki Demirbulağ Camii'yi ve M.F Ahundov adına Azerbaycanlı orta okulun binasını yakmışlar. Bu olaydan sonra Ermenistan yönetimi camiyi tamir ettirmiştir.

ABD'li gazeteci Robert Kullen İrevan ziyaret hakkında "The New Yorker" gazetesinde 15 Nisan 1991 tarihli yazısında şehirde Azerbaycanlılara ait faaliyet gösteren tek caminin Demirbulağ Camisi olduğunu yazmıştır. R. Kullen şöyle yazıyordu; "Bir gece İrevan'da dostu onu Knuni sokağındaki 22 numaralı evin arkasına götürerek bana bir çöplük gösterdi. Dostum fisiltı ile bana Azerbaycanlıların Ermenistan'da yaşadığı dönemlerde burada onlara özgü sıradan bir cami olduğunu söylemiştir". R. Kullen, İrevan'da katliamlar ve Azerbaycanlıların şehirden kovulması sırasında mahallede yaşayan Ermeniler camiyi buldozerle yıktıklarını yazmıştır.²⁸²

İngiliz araştırmacı Thomas de Vaal 2000 yılında İrevan'dayken Robert Kullen'in tarif ettiği yere gitmiştir. Thomas de Vaal şöyle yazıyor: "İrevan sırlarla dolu bir şehir. Bana öyle geliyor ki, onlardan biri merkezi meydanın yakınında Vardanans sokağındaki 22 nolu çok katlı binanın arkasında bulunmaktadır. Taştan dar merdiven beni çevresi paslanmış garajlar, tuğla ve kum kalıntılardan oluşan boş bir mekana getirdi. İşte bu mekanda bir zamanlar İrevan Azerbaycanlılarına ait bir caminin olduğundan eminim. Fakat bu caminin şansı yoktu: onu "Fars" camisi olarak görmeyerek (yazar burada "Fars Camii" adı altında "restore edilen" Gök Camii'den bahsediyor – N.M) yıkmışlar.

Burası çok bakımsız bir yer izlenimi yarattığı için bende şüphe uyandırdı: belki adresi yanlış almıştım. Merdivenin

²⁸² Cullen Robert, A Reporter at Large, "ROOTS," The New Yorker, April 15, 1991.

aşağısında gül desenli elbise giymiş bir kadın açılıp katlanır iskemlede oturmuştu. "Burada bir zamanlar bir cami var mıydı?" - Yukarıdaki meydanı göstererek, ben sordum.

- Evet, vardı diye cevapladı.

- Peki ona ne oldu?

- Biz ona son güne kadar el sürmedik, onlar Bakü'deki Ermeni kilisesini yıkana kadar.

Bana öyle geliyor ki, o, 1990 öncesindeki olaylardan bahsediyordu.

- Peki bunu neden yıktınız?

- Onu neden bırakmalıydık ki? - O, omuzlarını oynattı. - Biz Hıristiyan'ız, onlar Müslüman. Azerbaycan'la sorunlar başlayınca, bizim Ermeniler gelip onu 3 günde yıktılar. Onlar özel araçlar getirdiler, adını da bilmiyorum, işte böyle olur: O, avucunu sallayarak buldozerin hareketlerine benzetiyordu...

Ben ona, insanların yaptıklarının öcünün bu tür binalardan alınmaması gerektiğini söyledim.

- Doğru, duvarları suçlamak olmaz - diye, kadın beni onayladı. Ancak onlar (yani Ermeni milliyetçiler-N.M.) her şeye karşı savaş yürütüyorlar."²⁸³

Olaydan önce Ermeni milliyetçiler kullanıma açık tek Azerbaycan camisini yıkmak için, "Azerbaycanlılar Bakü'deki Ermeni kilisesini yıktılar", söylentisini yaymışlar. Fakat bu söylentilere rağmen Bakü'de bulunan Ermeni kilisesi hala ayakta ve şehrin merkezinde korunmaktadır.

İrevan şehrini 1988 yılında terk eden Azerbaycanlıların ifadelerine göre, şu anda Nar-Dos sokağındaki Fransız okulunun yakınında "Hazret Abbas Ocağı" olarak bilinen türbe bu-

lunmaktadır. Tellerle çevrelenmiş bu ocağın içinde siyah taş bulunmaktaydı. Buraya sadece Azerbaycanlılar değil, Ermenilerin de gelir, dua edip niyet tutarlardı. Nar-Dos Okulu inşa edilirken şehir yönetimi aynı ocağı yıkma kararı almıştır. Vinçlerle moloz götüren sürücünün başına taş düşer ve ölür bu olaydan sonra yıkım çalışmaları durdurulur ve çevresine tel örgüler yapılır. Aynı ocak şimdi bulunmamaktadır.

İrevan kentinde Azerbaycanlılara ait tarihi-mimari yapılardan biri de önceleri Ezizbeyov Meydanı, şu anda Saharov meydanı olarak adlandırılan meydanın arkasındaki Tumanyan Sokak'ta bulunan camidir. Bir zamanlar aynı yerde mevcut olan cami yıkılsa da, onun medresesi günümüzde de yerleşim yeri olarak kullanılmaktadır. Fakat nedense, bu medrese İrevan kentinin tarihi-mimari yapılar listesine dahil edilmemiştir.

İrevan şehrindeki Türk camilerine karşı Ermenilerin tutumu hakkında 29 Eylül 1988 tarihinde İrevan'ı ziyaret eden Rusya insan hakları savunucusu Viktor Şokiro ve Lidya Tkachenko hazırladıkları raporlarında ayrıntılı bahsetmişlerdir. V.Sokiro Gök Cami'nin medresesinde faaliyet gösteren İrevan tarih müzesi çalışanı Garik adlı şahısla karşılaşır. Yazar bu karşılaşmayı şöyle anlatıyor: "Benim için bu karşılaşma unutulmaz oldu. Karşılaşma sırasında Ermenilerin Azerbaycanlılara, hatta Müslümanlara, hem de onların mimari yapılarına karşı tutumlarını tespit ettim. Medrese ve cami çok güzeldi. Önce yoldan geçen birisi "Müslümanlara" ait yapıların fotoğrafını çektiğim için beni kınadı. Sonra ise Garik'in "Tüm bu camileri yıkmak iyi olurdu, ne yazık ki, şimdi olmaz, karmaşaya neden olur" sözleri beni "şaşırttı". Biz bu yapının İrevan Hanlığı döneminden kalma eşsiz bir parça olduğunu anlatmağa çalışsak da Garik'in hiç umurunda değildi... İşte, bunları gördükten sonra biz "kültürel soykırımın" tehlikesini

²⁸³ Томас де Ваал, а.г.е., с.118-119.

hissettik. Biz Gürcülerde Müslüman anıtlarına karşı böyle bir tahammülsüzlüğü görmedik, Azerbaycanlıların da kiliselere karşı nefretleri yoktur..."²⁸⁴ Gerçekten de, sadece İrevan şehrinde değil, genel olarak Ermenistan'da Türklere ait tarihi-mimari yapılara ve onların maddi mirasına karşı gerçek manada kültürel soykırım yapılmıştır.

6 Ekim 2003'te Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan İrevan'da düzenlediği basın toplantısında, tarihi sahteleştirerek şunları söylemiştir;"İrevan'da asla 6 cami olmamıştır, (güya) toplam üç cami olmuştur ki, onlardan biri 1930'larda yıkılmış, diğeri tramvay parkına dönüştürülmüş, Gök Camii ise Ermeni aydınlarının çabaları sayesinde yıkılmaktan kurtulmuştu, çünkü onu da Bolşevikler yıkılması gereken yapıların planına dahil etmişlerdi". Aynı basın toplantısında, V.Oskanyan Gök Camii'nin İrevan kentinde en eski yapı olduğunu itiraf etmiştir. İrevan kentinde Ermenilere ait yapılar, aynı zamanda birbiri ardına inşa edilen Ermeni kiliseleri sadece İrevan şehrinin XIX. yüzyılın başında Rus birlikleri tarafından işgalinden sonra ortaya çıkmıştır.

1902 yılında İrevan Guberniyası'nın istatistik komitesinin İrevan'daki "Edelson" matbaasında "İrevan Guberniyasının 1902 yılı için kayıt defteri"ni yayınlamıştır. Bu deftere göre, İrevan Guberniyası'nda 310 cami mevcuttur olmuştur ki, onlardan 7'si İrevan şehrinde bulunmuştur.²⁸⁵

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İrevan şehrinin mühendisi B.Mehrabov'un XX. yüzyılın başında düzenlediği İrevan kentinin tarihi-mimari yapılar listesinde 8 caminin adı geçer. 1909 yılında Hacı Muzaffer Ağa'nın Demirbulağ'a yaptırdığı

²⁸⁴ <http://victor.sokirko.com/Tom18/diary.html>.

²⁸⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Эривань, Типография Эдельсонь, 1902, Отд. III, с. 119-121.

camii ve İrevan kadınlar kulübünün yakınında bulunan Esed Ağa'nın yaptırdığı camiyi de dikkate alırsak, 1918 yılında Ermeni devleti kurulana dek İrevan kentinde az 10 cami mevcut olmuştur. Bu veriler Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın uluslararası kamuoyunu yanılttığına göstergesidir. Ermenistan hükümeti 2007 yılında ülke topraklarında dini ve ulusal azınlıklara ait olan ve Ermenistan hükümeti tarafından korunan mimari ve tarihi yapıların listesini Avrupa Konseyi'ne sunmuştur. Aynı listeye Mesrop Maştos Sokak 12 adresinde bulunan Gök Camii'nin ve Horhrdarani Sokak 40 adresinde bulunan camilerin isimleri dahil edilmiştir. Belirtilen listede Gök Camii İran camisi gibi sunulmuş, Abbas Mirza Camii'nin ise kafesinin (iskeletinin) korunduğu belirtilmiştir. Oysa şu anda Serdar Camii'nin sadece bir duvarının 2-3 metre eninde, 3-4 metre yüksekliğinde küçük bir parçası kalmıştır. O bölgede "Glendale Hills" inşaat şirketi 14 katlı 18 bloklu site inşa etmiştir.²⁷⁴

XIX. yüzyıl Avrupa ve Rus gezginlerinin ve araştırmacıların muhteşem ve nadir mimari örneği olarak tanımladıkları İrevan kalesindeki Serdar Camii'den kalan küçük bir harabenin bile Kasım 2014'de yok edilmesi Ermenistan yönetiminin Azerbaycan Türklerinin tarihi abidelerine karşı tutumunu ortaya koymaktadır.

Emir Seed türbesi

İrevan kenti ve onun çevresindeki Azerbaycanlılara ait tarihi-mimari yapılarından tek sağlam kalanı şehrin yakınında, İrevan-Eçmiedzin yolunun üzerinde bulunan Ceferabad köyündeki Emir Seed türbesidir. Azerbaycan bilimine ve devletine önemli şahsiyetler yetiştiren Topçubaşovlar

(Topçubaşiler) ailesinin Ceferabad köyünde mülkleri olmuştur. Ünlü cerrah, akademik Mustafa Bey Topçubaşov'un kimliğinde 1895 yılında Göykümbet köyünde doğduğu yazılmıştır. Ceferabad köyü ona yakın olan eski Göykümbet köyünden sonradan ayrılmıştır. Emir Seed türbesi yeni kurulan Ceferabad köyünün sınırlarına dahil edilmiştir. Göykümbet köyü ismini köyde bulunan Emir Seed türbesinin kubbesinin gök (mavi) renkte olmasından almıştır. Bu köyün adı bazı kaynaklarda Göygünbez olarak geçer. Zengibasar (Masis) ilçesi sınırlarında olan Ceferabad köyünün adını Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu 4 Nisan 1946 tarihli kararı ile değiştirerek Argavand koymuş, Göykümbet köyünün adını ise 1 Aralık 1949 yılından Gehanist olarak değiştirmiştir.

Göykümbet köyünde Karakoyunlu devletinin Seedli tayfasının liderlerinin mezarlığı bulunmaktadır. Aynı mezarlıkta birkaç türbe daha vardı. Fakat onlardan da sadece biri, Emir Seed türbesi günümüze kadar ulaşmıştır.

Emir Seed türbesi Karkoyunlu emirlerinden olan Emir Seed'in oğlu Pir Hüseyin tarafından 1413 yılında yaptırılmıştır. Henüz Emir Seed hayattayken onun kontrolündeki topraklar Çukur Seed, yani Seed'in çukuru olarak bilinmiştir. İğdir ovası, Sürmeli ve Ağrı dağı bölgesi Çukur Seed Emirliği'nin yönetiminde olan bölgelerdi. Pir Hüseyin'in yönetimi döneminde emirliğin sınırlarına Kars şehri ve çevresindeki bölgeler de dahil edilmiştir. Ermeni tarihçisi A.D.Papazyan'ın yazdıklarına göre, Çukurca-Seed adına ilk kez Ermeni kaynaklarında Matenadaran'da bulunan 1428 yılı belgesinde rastlanır. Üçkilse (Vağarşabad, şimdiki Eçmiedzin) köyünün alım satımına dair bu belgede, Üçkilse köyünün Azerbaycan ülkesinin Çukur-Seed vilayetinde bulunan Karpi nahiyesinin köy-

lerinden biri olduğu yazılmıştır. Arapça olan bu belgede tanımlar kendilerini "Seediler" olarak tanımlamışlardır.²⁸⁶

1406 yılında yani Timur'un ölümünden bir yıl sonra torunu Ebu Bekir Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf'a Çukur-Seed'de yeniliyor. Bununla da Teymurilerin bölgedeki yönetimine son veriliyor. Kara Yusuf bölgenin yönetimini yeniden Seedli tayfasına ve aynı bölgeyi XIV. yüzyılın sonlarında yöneten Emir Seed'e veriyor. 1411 yılında Emir Seed vefat ediyor. Onun yerine oğlu Pir Hüseyin geçiyor. Pir Hüseyin'in iktidarı döneminde Çukur-Seed'de ve Timur'un saldırısından sonra dağılan Kars'ta hayli imar ve yapılanma çalışmalarının gerçekleştirildiğini ortaçağ yazarları doğruluyor. 1414 yılında Pir Hüseyin'in vefatından sonra iktidara oğlu Pir Gaib (bazı yazarlar onun adını Pir Yakup olarak yazıyorlar), sonra ise diğer oğlu Pir Evdül gelmiştir.

Emir Seedin vefatından iki yıl sonra - yani 1413 yılında Pir Hüseyin babasının mezarı üzerinde bu türbeyi yaptırmıştır. Bu anıtı diğer ortaçağ anıtlarından ayıran en önemli özelliği onun tuğladan değil, yerli kırmızı tuf taştan yapılmış olmasıdır. Azerbaycan mimarlık tarihi araştırmacılarından Profesör Leonid Bretaniski 1939 yılında G.Yelkin, L.Mamikonov D.Motisle birlikte Emir Seed türbesinde çalışmalar yapmışlar. L. Bretaniski Emir Seed türbesini Mümine-hatun türbesinin tuğla mimarisi biçiminden taş mimariye "geçişin" özgün biçimi olarak tanımlamıştır.²⁸⁷

Nağçıvan mimarlık okuluna ait Emir Seed türbesinin yüksekliği kubbe dışında 12 metre, yerin yüzeyinden yukarı-

²⁸⁶ Փափազյան, Հ. Դ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵԳ.). Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, № 7-8 . pp.25.

²⁸⁷ Бретаницкий Л.С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. Советский художник, 1988, с.203.

da kalan bölümünde içeriden çapı 5 metredir. Birinci katın 12 taş yüksekliğinde içerinin güneş ışığı alabilmesi için biri kuzey, diğeri ise güney tarafa iki küçük delik konmuştur. Türbenin kemerli kapısı güneye bakıyor ve oyma nakışla çerçeveye alınmıştır.

Türbenin duvarı üzerinde 50 cm eninde, 22 metre uzunluğunda friz üzerinde Kur'an'dan ayetler kazınmış ve türbenin kim tarafından yaptırıldığı yazılmıştır.

Türbenin Arapça olan kitabesindeki yazının birinci bölümü Rahim olan Allah'ın adıyla ve birçok serdabelerde²⁸⁸ rastlanan "Kur'an-ı Kerim" in 2. suresinin 255 ayeti ile başlar. Sonra ise Azerbaycan Karakoyunlu devletinin bazı önemli şahsiyetlerinin isimleri yazılıdır. Kitabede: "Bu mukaddes kubbeli serdabe en büyük, en güzel, nadide, iyi niyetli padişahların ve sultanların, fakirlerin, kimsesizlerin, bilgelerin ve zekilerin destekçisi, yoksullara ve acı çekenlere yardım eden, devletine aşık olmuş Emir Seed'in oğlu Pir Hüseyin'in buyruğu ile yapılmıştır. Onun adil ve idare yöntemi var olsun. Merhametli, marhum, merhametlilerin kucağına atılmış Emir Seed'in toprağı pak olsun. Allah'a büyük padişahın yönetimi döneminde, Kağan, Doğu'nun ve Batı'nın şahlar şahı, devletin ve dinin destekçisi Pir Budak Han ve Yusuf noyenin (birliklerin başkumandanı) iktidarını ebedi kılsın, - 816 hicri, Recep ayının 15'i."

Bu tarih miladi takvimi ile 11 Ekim 1413 yılına rastlar.

Emir Seed türbesini 1950'lerin sonlarında inceleyen Ermeni tarihçisi A.Papazyan kitabede Pir Budak Han'ın isminin Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un isminden önce yazılmasını ünlü tarihçi V.Minorskiye istinaden şöyle anlatıyor, "Kara Yusuf 1409 yılında Tebriz'de oğlu Pir Dalı tahta çıkarttıktan sonra kendisi saltanatın vekili olarak kalmıştı. Bu

²⁸⁸ Aile mezarlığı.

nedenle, Emir Seed türbesindeki kitabede Emir Yusufun adı Pir Budağın adından sonra söylenmiş ve o, "Yusuf noyen", yani birliklerin başkumandanı olarak gösterilmiştir".²⁸⁹

Ermeni tarihçisi Akop Papazyan daha sonra şöyle yazıyor, "yerlilerin verdikleri bilgiye göre, Emir Seed'in sülalesine ait mezardan başka, aynı bölgede daha küçük iki türbe yapılmış, sonradan sökülen bu türbenin taşları yakın çevredeki yapılarda kullanılmıştır". A.Papazyan, Pir Hüseyin Türbesi ile sökülen türbelerin aynı dönemde inşa edildiğini düşünmektedir. Seedli emirlerinin aile mezarlığının İrevan'a bu kadar yakın olmasını A.Papazyan şöyle anlatıyor, Emir Seed'in yönetimi döneminde İrevan şehri Seedlilerin yaşadıkları yer olmuştur. Türbenin içerisinin yer yüzeyi seviyesine kadar neden toprakla kapatıldığı hala tam olarak açıklanamamıştır. A. Papazyan türbenin içinin araştırılması sırasında yerin ortasında gittikçe genişleyen ve yontma taşla örülmüş yeraltı serdabesi olduğunu tespit etmiştir. Papazyan, bu yeraltı yapının batı duvarında bir kapı yerinin olduğu ve mezar kitabelerinin de burada olduğunu tahmin ediyordu.²⁹⁰

1961 yılında Azerbaycan'ın ilk kadın epigrafçı alimi Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü üyesi Meşedihanım Nimet de Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü çalışanları ile birlikte Emir Seed türbesini araştırmıştır. Yerli halkın verdiği bilgiye göre, aynı köyde ortaçağdan kalma çok büyük bir mezarlık ve iki türbe daha bulunmuştur. Fakat M. Nimet aynı mezarlıkta Pir Hüseyin

²⁸⁹ А.Папаян, Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд. Ближний и средний Восток сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, стр. 74-75.

²⁹⁰ İbid.

türbesi dışında başka mezar taşı anıtına rastlamadıklarını yazıyor.²⁹¹

Meşedihanım Nimet, Emir Seed türbesini bu bölgenin tarihi hakkında bilgi veren tek tarihi anıt ve sanat eseri olarak tanımlıyor.

Yerel halkın verdikleri bilgiye göre, türbenin kubbesi inşa edilirken onun en üst kısmında altın konulduğu söylentisi yayılmıştır. Hatta şöyle bir deyimde kullanılıyordu: "Deler-sen kafatasını, bulursun altın yuvasını". Yüzyıllar boyunca bu söylenti nesillerden nesillere iletilmişti. XX. yüzyılın ortalarında altını bulmak için Ermeniler vinç getirerek onun kubbesini delmişlerdir. Oradan altın bulduklarını kimse görmemiştir. Ancak türbenin kubbesinin delik olduğunu birçok kişi görmüştür. Ermenistan hükümeti kendi sınırları içinde olan Azerbaycan tarihi eserlerini ve yapılarını Fars, Moğol, Türkmen (Türkmenistan) eserleri ve yapıları olarak dünyaya tanıtmaya çabası içindedirler. Amaç bu toprakların Azerbaycan Türklerine ait olmadığını kanıtlamaktır.

Ermenistan`da değiştirilen Türk isimleri

Bölgenin Rusya Çarlığı yönetiminde olduğu 1827-1918 yılları arasında şimdiki Ermenistan topraklarında sadece üç Azerbaycan yerleşim biriminin ismi değiştirilmişti. Rusya işgalinden sonra İrevan şehrinin ismi Erivan olarak değiştirilmiştir. Rus Çarı I. Nikolay'ın 1837 yılında Gümrü'ye gelmesinden sonra şehrin adı değiştirilerek çarın karısı Aleksandra Feodorovna'nın şerefine Aleksandropol olmuştur. 1828-1829 yılları Rus-Türk savaşından sonra Ermeniler toplu şekilde

²⁹¹ Мешадиханум Неймат, **Корпус эпитафических памятников Азербайджана**. Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века) (с иллюстр.). Баку, XXI - Yeni Nəşrlər Evi, 2001, с. 39.

Türkiye'nin Bayezid Paşalığı üzerinden getirilerek Göyce Gölü'nün çevresinde yerleştirilmiştir. 1850 yılında Erivan Guberniyası oluşturulan zaman Keve yerleşim bölgesinin ismi Novo-Bayazet olarak değiştirilmiş ve aynı adlı kazanın merkezine dönmüştür. Bu üç yerleşim biriminin isimleri hariç, Çarlık Rusyası döneminde hazırlanan haritalarda ve istatistiksel verilerde yerleşim birimlerinin Türk adları ve diğer yer adları olduğu gibi korunmuştur.

Ermenistan'da Türk toponimlerinin toplu şekilde Ermenileştirmesine Taşnak hükümeti zamanında başlanmıştır. 1919 yılının Aralık ayında Ermenistan hükümetinin kararı ile İçişleri Bakanlığı bünyesinde köylerin, kentlerin, nehirlerin ve dağların isimlerinin değiştirilmesi için özel komisyon oluşturulmuştur.²⁹²

1920 yılında Ermenistan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra da Türk kökenli toponimlerin Ermenileştirilmesi süreci devam ettirilmiştir. 30 Ağustos 1921 tarihinde Sovyet Ermenistanı Halk Komiserleri Konseyi (Bakanlar Kurulu) kararı ile İrevan şehrinde büyük çoğunluğu Türkçe olan 32 sokağın ismi değiştirilmiştir.²⁹³ 1936'da ise 1828'den itibaren Erivan olan İrevan şehrinin adı yeniden değiştirilerek Yerevan olmuştur.

1935 yılına kadar Ermenistan'da 200'e yakın yerleşim biriminin ismi değiştirilmiştir. 1935 yılından itibaren ise yerleşim birimlerinin adlarının değiştirilmesi Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu'nun aldığı kararlar temelinde gerçekleştirilmiştir.

Sovyet döneminde Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu kararları doğrultusunda 1935, 1938, 1939,

²⁹² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı 1, iş 105; «Slovo» gazetesi, (Tiflis), 30 dekabr 1919-cu il, № 113.

²⁹³ Тадевос Акопян, а.е., с. 471.

1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980 yıllarında ad değiştirme işlemleri devam etmiştir. 1988 yılının Ağustos ayına kadar şimdiki Ermenistan topraklarında 521 yerleşim biriminin ismi Ermenileştirilmiştir.

Ermenistan'da Türk kökenli toponimlerin değiştirilmesi süreci birkaç Azerbaycan Türk köyünün birleştirilerek Ermenileştirilmesi şeklinde devam etmiştir. Örneğin, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu 5 Şubat 1978 tarihli kararı ile Aşağı Kilise (Kukark), Aġtala (Kamo (Kever)), Rehimabad (Masis (Zengibasara)), Kamışlı (Vardenis (Basarkeçer)) köylerinin isimleri yerleşim birimleri listesinden çıkarılmıştır.

Genellikle, 1918-1987 yıllarında şimdiki Ermenistan topraklarında 254 Azerbaycanlı yerleşim birimi farklı şekillerde (nüfusun soykırıma maruz kalmasıyla, sınır dışı edilmekle vb.) yok edilmiştir. Bu köylerin büyük çoğunluğu Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı 1918-1920 yılları soykırımı ve 1948-1953 yılları sürgününden sonra harabe olarak kalmıştır.

Azerbaycan Türklerinin tarihi-etnik topraklarındaki izlerini silmek amacını taşıyan toponimlerin değiştirilmesi aşığıdaki şekilde gerçekleşmiştir:

1. Öncelikle Türklerin soy kökü, onun tarihi geçmişi ile bağlı yerleşim bölgelerinin adlarının (etnonimler) değiştirilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Örneğin, Aşağı Türkmenli - Lusagyug (Eçmiedzin), Gorçulu-Mrgaşad, Serdarabad-Hoktember (Hoktemberyan (Serdarabad)), Bayandur-Vağadur (Gorus), Şirvancığ -Lernakert (Artık) vb.

2. Birçok yerleşim bölgesinin isimleri Ermeniceye harfi harfine tercüme edilmiştir. Örneğin, Armudlu-Tandzut (Hoktemberyan (Serdarabad)), Daşgala-Karaberd (Ani

(Aġin)), Darekend-Dzoragyug (Kukark), Dereçiçek-Tsahkadzor (Hrazdan (Ahta)), Göl - Liçk (Martuni (Aşağı Karanlık)), Güllübulag - Vardahpuyr (Kukasyan (Kızıлкоç)) vb.

3. Bazı yerleşim yerlerinin adları "beynelmillecilik" adı altında değiştirilmiştir. Örneğin, Karakışlak - Dostluk (Masis (Zengibasara)), Sultanabad-Şurabad (Amasiya (Ağbaba)), Cücekend - Kızılaşafak (Kalinino), Aşağı Necili - Sayat-Nova (Masis (Zengibasara)), Çanahçı - Sovetakert (Ararat (Vedi)) vb. Bu süreç bazı Ermeni yerleşim yerlerinin isimlerinin modernleştirilmesi süreci ile birlikte yapılmıştır.

4. Yerleşim yerlerinin isimlerinin bir kısmı ise küçük değişikliklerle, Ermenileştirilmiştir. Örneğin, Derabbas - Darbas (Sisyan), Deliler - Dalar (Artaşat (Gemerli)), Eleyez - Aragats (Talın), Erevus - Arevis (Sisyan), Gabud - Kapuyt (Ezizbeyov), Çırpılı - Crapi (Ani (Aġin)) vb.

5. "Ermenistan SSC'nin idari yapısı" hakkında yayınlar da adının önünde "Yukarı", "Aşağı", "Büyük", "Küçük" sözleri gelen Türk kökenli yerleşim birimlerinin isimlerinde bu sözler Ermenice - yani sırasıyla "Verin", "Nerkin", "Mets", "Pokr" şeklinde yazılması bu isimlerin Ermeni dilinde olduğu izlenimini yaratmayı amaçlamıştır. Bununla değiştirilen isimlerin Ermeni kökenli olduğu izlenimi vermeye çalışmıştır. Örneğin, Verin Zağalı - Ahpradzor (Vardenis (Basarkeçer)), Nerkin Zeyve - Hartaşen (Eçmiedzin), Mets Kepenekçi - Musaelyan (Ahuryan (Düzkend)), Pokr Şiştepe - Pokr Sepasar (Kukasyan (Kızıлкоç)) vb.

1935 yılına kadar Ermenistan'da Türk yerleşim yerlerinin isimleri Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu kararları olmadan, yani hükümetin belirli birimleri tarafından değiştirilmiştir. İçi için okuyuculara sunduğumuz listelerde bu döneme kadar değiştirilmiş toprak birimlerinin adlarının karşısındaki alan boş bırakılmıştır. Örneğin, Bebirli - Barsraşen (Ani (Aġin)), Deymedağlı-Şrvenans (Kafan),

Tovuzgala - Berd (Şemşeddin), Şirabad - Parakar (Eçmiedzin) vb. 3 Ocak 1935'te Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu Riyaset Heyetinin verdiği kararla 29 bölgede 72 Türk kökenli toponim değiştirilmiştir.

1948-1953 yıllarında 100 binden fazla Azerbaycanlının Ermenistan SSC'deki tarihi-etnik topraklarından Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına sürülmesinden sonra 60'dan fazla yerleşim biriminin isimleri değiştirilmiştir. Karabağlar ilçesi Azerbaycanlıların sürülmesinden sonra lağvedilmiş, onun köylerinin çoğu şimdiye kadar harabe olarak kalmıştır. Sadece 1978 yılında 23 bölgede 60 Türk kökenli toponim değiştirilmiştir.

1988-1989 yıllarında Ermenistan topraklarında Azerbaycanlı nüfusa karşı etnik temizleme siyaseti hayata geçirildikten sonra Ermenistan Parlamentosu Yönetim Kurulu 9 Nisan 1991 tarihli kararı ile 90 yerleşim biriminin, 8 Ağustos 1991 tarihli kararı ile 16 yerleşim biriminin, Ermenistan Parlamentosu'nun 4 Temmuz 2006 tarihli kararı ile ise 31 yerleşim biriminin adları değiştirilerek Ermeniceleştirilmiştir.

Genellikle, son döneme kadar 702 Türk kökenli toponimler değiştirilmiştir. Bazı Azerbaycanlı yerleşim birimlerinin şimdiye kadar birkaç kez adı değiştirilmiştir. Örneğin, Azerbaycanlıların 1988 yılında sınır dışı edilen Amasiya ilindeki Yeni Yol köyünün adı 1991 yılında Ağvorik olarak değiştirilmiştir. Fakat Yeni Yol'un önceki adı 1935 yılına kadar Karanamaz olmuştur.

7 Kasım 1995'de Ermenistan Cumhuriyetinin idari yapısının değiştirilmesi hakkında yeni kanun kabul edilmiştir. Yeni kanuna göre mevcut idari yapı lağv edilmiş, yerine 11 vilayet (Marz) oluşturulmuştur. Şirak vilayetine geçmiş Amasiya (Ağbaba), Kukasyan (Kızılköç), Ahuryan (Düzkend), Ani (Ağın) ve Artık ilçeleri, Lori vilayetine geçmiş Kalinino, Stepanavan (Celaloğlu), Tumanyan (Allahverdi) Spitak (Ha-

mamlı) ve Kukark bölgeleri, Tavuş vilayetine geçmiş Noyemberyan, İcevan (Karvansara) ve Tauş (Şemşeddin) bölgeleri, Aragadzon vilayetine geçmiş Talın, Aparan, Aragats (Eleyez), Aşarak (Eşterek) bölgeleri, Kotayk vilayetine geçmiş Hrazdan (Ahta), Kotayk (Abovyan - Eller), Nairi rayonları, Geğarkunuk vilayetine geçmiş Krasnoselo (Çemberek), Vardenis (Basarkeçer), Martuni (Aşağı Karanlık), Kamo (Keve) ve Sevan rayonları, Armavir vilayetine geçmiş Bağramyan, Hoktemberyan (Serdarabad) ve Eçmiedzin bölgeleri, Ararat vilayetine geçmiş Masis (Zengibasara), Artaşat (Gemerli) ve Ararat (Vedi) bölgeleri, Vayotsdzor vilayetine geçmiş Vayk (Ezizbeyov) ve Yeğeknadzor (Keşişkend) bölgeleri, Sünik vilayetine geçmiş Meğri, Sisyan, Kafan ve Gorus bölgeleri dahil edilmiştir. İrevan şehrine de ayrıca vilayet statüsü verilmiştir.

Ermenistan topraklarında Türk kökenli yerleşim birimlerinin adlarının değiştirilmesi süreci sona ermek üzeredir. Şimdilik siyasi isimleri değiştirilmeyen birkaç yerleşim birimi bulunmaktadır. Örneğin, Nizami (Zengibasara), Avşar (Vedi), Haydarlı ve Hallavar (Kukark), Şamlık (Tumanyan (Allahverdi)) vb. Halihazırda diğer bir süreç de hidronimlerin (nehir, göl, kaynak vb.) ve oronimlerin (dağ, dere ova vb.) isimlerinin değiştirilmesi süreci sürüyor. Dikkat çeken bir nokta da, dışarıdan gelip Azerbaycanlıların yerleşim yerlerinde yaşayan bazı Ermeniler hala bu bölgeleri eski isimleri ile bilmektedirler. Oykonimleri, hidronimleri, oronimleri yansıtan bir takım spesifik sitelerde yerleştirilen haritalarda, yabancı turizm şirketlerinin sitelerinde, yol bulmak için basılan yayınlarda ve bazı sitelerde eski isimler korunuyor. Örneğin, www.astrolab.ru, www.travelpost.com, www.fallingrain.com sitelerinde modern Ermenistan Cumhuriyeti'nde mevcut olan, enlem ve boylamın gösteren binlerce toponime yansır, onların da mutlaka çoğunluğu Türk kökenli eski isimlerini korur.

SONUÇ

İster Rusya Çarlığı döneminde isterse de SSCB döneminde İrevan şehrinin tarihi sahteleştirilmiştir. Bu dönemde yazılan eserlerde İrevan şehrinin Ermeni şehri olduğu kanıtlanmağa çalışılmıştır. Diğer taraftan İrevan şehir Ermenistan SSC sınırları içinde olduğu için Azerbaycan SSC tarihçileri onun tarihi hakkında ciddi araştırmalar yapmamışlardır. Bu fırsatı değerlendiren Ermeni tarihçiler şehrin tarihini istedikleri şekilde yazmıştır. Araştırmalar orta asır yapımı İrevan şehrinin Azerbaycan Türk kültürünün merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Yalnız Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bu kale şehir Çukur-Seed Beylerbeyi ve İrevan Hanlığı döneminde sosyal-ekonomik olarak gelişmiştir. İrevan şehrinin Tebriz-Erzurum ticaret yolu üzerinde olması da onun gelişmesine katkı sağlamıştır.

Ermenilerin İrevan çevresinde yerleşmesi 1441 yılına denk gelmektedir. Karakoyunlu Sultanı Cahanşahın onayı ile Ermeni Kilisesi'nin Kilikya'dan Valarşabad köyü Üçmüezzine (Üçkilse) taşınması ile Ermenilerin bölgede yerleşim süreci başlamıştır.

İrevan şehri ve çevresindeki hidronimlerin (nehir, göl, çeşme ve d), oronimlerin (dağ, dere, ova ve d), oykonimlerin (mahalle, sokak, köy, kasaba, şehir ve d) Azerbaycan Türkçesinde olması bu bölgenin Azerbaycan Türklerinin eski yerleşim yerlerinden olduğunu kanıtlamaktadır. İrevan şehrinde yapılan kazılar zamanı ortaya çıkan tarihi eserler arasında Ermeni eserleri bulunamamıştır.

Avrupa ve Rusya'dan gelen gezgin ve araştırmacılar Jan Tavernye, Jan Şarden, Ceyms Morier, Morits fon Kotzebue, İvan Şopen, Dübua da Monpere, August fon Haksthauzen,

Praskovya Uvarova, Henri Linç, Nikolay Marr ve diğerleri zaman zaman İrevan'da bulunmuş ve kendi eserlerinde Han Sarayı ve onun aynalı salonu, yazlığı, kale ve şehirdeki camilerden, karvansaraylardan, havuz ve hamamlardan bahsetmişlerdir.

Osmanlı ve Gacar İrani arasında stratejik bir konumda bulunan İrevan Kalesi'ni işgal etmek Rusya için XVIII yüzyılın başlarından itibaren önemli olmuştur. 23 yıl boyunca aralıklarla İrevan Kalesine saldıran Rus ordusu sonuçta 1 ekim 1827 tarihinde kaleyi işgal etmiştir. 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Anlaşmaları ile İrevan Hanlığı sınırlarına Ermeniler toplu şekilde göç ettirilmiştir. Bu göç bölgedeki etnik yapının değişiminin başlangıcı olmuştur. 1905-1906 yıllarında İrevan şehrinde Azerbaycanlılara karşı yaşanan saldırılardan sonra şehirde etnik denge Ermenilerin leyhine değişmiştir.

XX. yüzyılın başlarından itibaren İrevan şehrinde bulunan Azerbaycan Türk tarihi eserlerinin yok edilmesi süreci başlatılmıştır. Önce kale içindeki tarihi eserler yok edilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ise İrevan şehrinin yeniden kurulması aşamasında şehir merkezindeki Azerbaycan Türk eserleri yok edilmiştir.

1605-1906 katliamları, 1918-1920 soykırımı, 1948-1953 ve 1988-1989 zorunlu göçü İrevan şehrinde durumu tamamen Ermeniler leyhine değişmiştir. Azerbaycan Türklerine ait olan kültürel yapıları yok eden ve daha sonra şehirden tamamen Azerbaycanlıların kovulmasını başaran Ermeni yönetimleri bugünlerde bütün kayıtlardan Azerbaycan izini silmeye çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

Azərbaycan Cumhuriyyəti Devlet Arşivi (ARDA)

ARDA, fond.897, siyahı.1, iş11, vərəq. 246.

ARDA, fond.897, siy.1, iş40, vv.186-187.

ARDA, fond. 897, siy.1, iş78, vv.22-24.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, vv. 51-52.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, vv. 51-52.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, vv. 53-54.

ARDA, fond 970, siy.1, iş 6, v. 1.

ARDA, fond.970, siy.1, iş202, v.468.

ARDA, fond. 2894, siy. 1, iş 1, v. 19.

ARDA, fond. 3026, siy. 1, iş 261, v. 23.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı İşlər İdaresi Siyasi

Belgeler Arşivi (ARPIİSSA)

ARPIİSSA, fond 1, siyahı 169, iş 249, vərəq 8-12.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1, v.21.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, vv. 1-2.

ARPIİSSA, fond. 1, siy. 222, iş 48, vv. 14-17.

ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, vv.21-25.

ARPIİSSA, fond 411, siy. 9, iş 580, v.191.

ARPIİSSA, fond 2761, siy. 9, iş 4, v. 40.

Ermenistan Komunist Partisi Merkezi Komitesinin Parti arşivi,

fond 1, iş 309, qovluq 18, v. 10.

Kitaplar

Abbasov, İsrəfil. **Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində**. Bakı, 1977.

Abbasov, İsrəfil. **Folklorşünaslıq axtarışları**. II cild, Bakı, 2010.

Adıgözəlov, Əli. **Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən**. Bakı, Təhsil, 2003.

Axundov, Nazim. **Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Biblioqrafiya**. Bakı, 1965.

Akademik Yusif Məmmədəliyev. Bakı, 1996.

Allahverdiyev, Cəlal. **İrəvan ədəbi mühiti**. Bakı, Elm, 2010.

Arzumanlı, Vaqif və Mustafa, Nazim. **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq**. Bakı, 1998.

Atlas. Voyage au Caucase chez les tcherkesses et les abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée par Frédéric Dubois de Montpéreux. Paris, 1843.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998.

Bournoutian G.A. **The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828**. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.

Dəlili, Hüseyn. **Azərbaycanın cənub xanlıqları**. Bakı, Elm, 1979.

Evliya Çələbi. **Səyahətnamə** (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr. Hazırlayan Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.

Əfəndi, Rasim. **Azərbaycan incəsənəti**. Bakı, 2007.

Əhmədov, Hüseyn. **Seçilmiş əsərləri**. IV cild, Bakı, 2006.

Əkbərov, Əlizəbun. **Böyük dostluq səhifələri**. Bakı, Azərneşr, 1968.

Ələkbərli, Əziz. **Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımını** (Sənədlərin dili ilə). Bakı, Nurlan, 2008.

Əliyev, Fuad və Həsənov, Urfan. **İrəvan xanlığı**. Bakı, 1997.

Frederic Dubois de Montpéreux. **Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Arménie et en Crimée**: a 6 v.: Paris, 1843.

- Həsənli, Cəmil. **SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı**. Bakı: Adiloğlu, 2005.
- Həsənov, Həbib. **Silinməz adlar, sağalmaz yaralar**. Bakı, 1997.
- İrəvan əyalətinin icmal dəftəri**. Bakı, 1996.
- İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi**. Bakı, 2010.
- İrəvan türklərinin mətbuat abidəsi "Lək-lək" jurnalı**. Transliterasiya edən Ziyəddin Məhərrəmov. Bakı, 2008.
- İsmayıl, Eldar. **Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı**. Bakı, 2014.
- James Justinian Morier. **A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople**, between the years 1810 and 1816.
- Jan Şardən, **Parisdən İsfahana səyahət**. Bakı, Elm, 1994.
- Kotzebue by Moritz Von. **Narrative of a journey into Persia, in the suite of the imperial Russian embassy, in the year 1817**. London, 1819.
- Köçərli, Firudin bəy. **Azərbaycan ədəbiyyatı**. İkinci cild. Bakı, Elm, 1981.
- Köçərli, Firudin bəy. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı, 1963.
- Qarayev, Elçin. **İrəvan xanlığı**. Bakı, 2010.
- Lynch H.F.B., **Armenia. Travels and Studies. Vol I**, London, 1901.
- Məmmədquluzadə, Cəlil. **Əsərləri**. 6 cildə. 6-cı cild. Bakı, 1985.
- Məmmədli, Qulam. **Azərbaycan teatrının salnaməsi**. Birinci hissə, (1850-1920). Bakı, 1975.
- Məmmədov, İsrafil. **İrəvan dəftəri**. Bakı, Adiloğlu, 2002.
- Məmmədov, İsrafil. **İrəvan dəftəri**. III, Teatr tariximizdən səhifələr. Bakı, Qismət, 2009.
- Məmmədov, İsrafil. **Tariximiz, torpağımız, taleyimiz**. Bakı, Adiloğlu, 2002.
- Məmmədov, Söhbət. **Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985)**. İrəvan, 1985.
- Mərdanov, Misir. **Azərbaycan təhsil tarixi**. I cild, Bakı, Təhsil, 2011.

- Nuri, Süleyman. **Uyanan esirlər**. İstanbul, TÜSTAV, 2002.
- Ordubadi M.S.. **Qanlı illər**. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991.
- Rəhimli, İlham. **İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı**. Bakı, 2007.
- Schillinger G. **Persianische und Ost-indianische Reise**. Nürnberg, 1716.
- Süleymanov, Mehman. **İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən**. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997.
- Şaiq, Abdulla. **Seçilmiş əsərləri**. V cild. Bakı, 2009.
- Şərif, Əziz. **Keçmiş günlərdən**. Bakı, Yazıçı, 1983.
- Tərbiyət, Məhəmmədli. **Danişməndani-Azərbaycan**. Bakı, Azərbaycan, 1987.
- Vəlibəyov, Rza. **Keçmişdən səhifələr**, İrəvan, Hayastan, 1969.
- Yerevanlı, Əkbər. **Azəri-erməni ədəbi əlaqələri**. İrəvan, 1968.
- Zeynalov, Əsgər. **İrəvan məktəbləri**. Bakı, Mütəcrim, 2011.
- Zeynalov, Əsgər. **İrəvan ziyalıları**. Bakı, Oğuz eli, 1999.
- A.П. Щербатов. **Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность**. Том II, 1890.
- Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.** Баку, 1920.
- Акопян, Тадевос. **Очерк истории Еревана**. Ереван, 1977.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 3.** Тифлис, 1869.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Архив главного управления наместника Кавказа. Том 7.** Тифлис, 1878.
- Алекперли, Фарид. **Тысяча и один секрет Востока**. Том. II, Баку, Нурлан, 2008.
- Арзуманян В., Асратян М., Меликян А. **Ереван**. Moskva, 1968.
- Арзуманян, Ашот. **Ока Бюракана**, Ереван, 1976.

- Армения двадцать месяцев борьбы.** Ереван, 1989.
- Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг.** Баку, Елм, 1988.
- Арутюнян А.О., **Кавказский фронт 1914-1917 гг.,** Аястан, Ереван, 1971.
- Арутюнян Б., **Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII — XVIII вв. по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря.** Ереван, 1940.
- Арутюнян Н.В., **Биайнили (Урарту).** Ереван, 1970.
- Байбуртян В.А., **Армянская колония Новой Джульфы в XVIII веке,** Ереван, 1969.
- Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М., **Библиография периодических изданий России, 1901-1916.** Том 3, Ленинград, 1960.
- Бретаницкий Л.С. **Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма.** Советский художник, 1988.
- Гагстгаузен, Август фон.**Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями.** Санктпетербург, часть I, 1857.
- Гасанлы, Джамил. **История дипломатии Азербайджанской Республики.** В трех томах. Том I., Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). Москва, 2010.
- Григорян З.Т., **Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в.** Москва, 1959.
- Губернии Российской Империи. История и руководители 1708-1917.** Москва, Объединенная редакция МВД России, 2003.
- Ереванци, Симеон. **Джамбр.** Москва, 1958.
- Зейналов, Аскер. **Эриванская интеллигенция.** Баку, Мутарджим, 2011.

- Искусство Азербайджана. Том VII,** Баку, 1959.
- История армянского народа,** Ереван. 1980.
- Киракосян Дж., **Младотурки перед судом истории,** İrəvan, 1986.
- Козлов В., **Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг.,** Москва, Олма-пресс, 2006.
- Лермонтов М.Ю., **Полное собрание сочинений.** В 5 т., Том V, Москва-Ленинград, ACADEMIA, 1937.
- Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть вторая.** Санкт-Петербург, 1869.
- Неймат, Мешадиханум. **Корпус эпиграфических памятников Азербайджана.** Том III. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века) (с иллюстр.). Баку, XXI - Yeni Nəşrlər Evi, 2001.
- Новейшие географические и исторические известия о Кавказе,** Часть I, Москва, 1823.
- Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть 4.** Издатель: Санктпетербург, 1836.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год.** Эривань, 1902.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год.** Эривань, 1903
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год.** Эривань, 1905.
- Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год.** Эривань, 1914.
- Парсамян В.А., **История армянского народа 1801-1900 гг.** Ереван, 1972.

Пахомов Е.А., **Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. III-VIII**, Баку, 1940-1959.

Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. II, 1601-1650 гг., Сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1959.

Печевы, Ибрахим Эфэнди. **История. (Извлечение по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640гг.)**, Подготовил З.Буниатов, Баку, 1988.

Пикуль, Валентин. **Фаворит. Том. II**, Москва, 2004.

Полное собрание сочинений А.С.Грибоедова. Том 1, С-Петербург, 1839.

Помпеев, Юрий. **Карабахский дневник**. Москва, Канон+ РООИ Реабилитация, 2010.

Потто, Василий. **Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826-1828 гг.** Москва, Центрполиграф, 2006.

Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сборник документов, 1801-1917 гг.). Составитель Т.Акопян. Ереван, 1978.

Ризаев, Сабир. **Азербайджанский театр в Армении**. Баку, 1963.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Тифлис, 1881.

Сборник статистических сведений о Кавказе, Том I, Тифлиси, 1869.

Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Часть I, Москва, 1833.

Тер-Гевондян, Арам. **Армения и арабский халифат**. Ереван, АН Армянской ССР, 1977.

Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**. Москва, "Текст", 2005.

Усларь П.К., (сост.). **Военно-статистическое обозрение Российской Империи**. Санктпетербург, 1853.

Челеби, Эвлия. **Книга путешествия** (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М. 1983.

Шавров Н.Н., **Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам**, С.Петербург, 1911.

Шопен И. И., **Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи**. СПб., 1852.

Щербатов А.П., **Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность**. Том II, 1890.

Эзов Г. А., **Сношения Петра Великого с армянском народом. Документы**. СПб. 1898.

Эфэндиев, Бала. **Биографический очерк**. Баку, Азернешр, 1975.

Արովյան, Խաչատուր. **Երկերի լիակատար ժողովածու**, հ. VIII, Երևան, 1958. (Abovyan, Haçatur. **Yerkeri liakadar joğovaçu**. VII cilt, Yerevan, 1958).

Ա-Դո. **Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.)**. (փաստական, վիճաբանական, տեղագրական լուսաբանություն ններով), Երևան, 1907. (A-Do. **Hay-Turkakan Indharumi Kovkasum**. (1905-1906). (Pastakan, Vicaqrakan, Teğaqrakan Lusabanutyunnerov), Erivan, 1907).

Բարսիսյան, Առաքել (Լեո). **Հայոց պատմություն**. Երկերի ժողովածու, հ. III, Երևան, 1973. (Arakel Babaxanyan (Leo). **Hayoc patmutyun. Yerkeri joğovaçu**, III cilt, Yerevan, 1973).

Կորկոդյան, Զավեն. **Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը (1831-1931)**, Երևան, 1932. (Korkodyan, Zaven. **Xorhrdayin Hayastani bnakçutyuni**. (1831-1931) (Sovet Ermenistanı'nın nüfusu. Erivan, 1932).

Հակոբյան, Թադևոս. **Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.)**. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971. (Hakobyan, Tadevos. **Yerevani patmutyuni. 1500-1800**. Yerevan, 1971).

Շահազիզ, Յերվանդ. **Հին Թերևանը**: Յերևան: Հրատարակչություն Մեյրնոյան Ֆոնդի, 1931. (Shaheziz, Yervand. **Hin Yerevan**. Erivan, 1931).

Makaleler

Bournoutian, George. "Husayn Quli Khan Qazvini, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator". *Iranian Studies*, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), pp. 169.

Mədətli, Eynulla. "Səməd Sərdariniyanın "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı". *Tarix və onun problemləri*, 2002, №2, s.196-199.

Məmmədov, Süleyman. "İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər". *Azərbaycan*, 1992, № 1-2, s.156-157.

"Milli maarifçilik fədəisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə". *Güneyin səsi*, Bakı, Mart, 2011, s.22.

Möhsün Nağioğlu. "Rəvaninin "Gülüstan" tərcüməsi". "Elm və həyat" jurnalı, № 2, 2010, s.41-44.

Nasir, Şəfəq. "İrəvanda Azərbaycan mətbuatı: 95 yaşlı "Bürhani-həqiqət" jurnalı", *525-ci qəzet*, (24.01.2012).

Азимбеков, Иса. "Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани". *Известия Азкомистариса*, Баку, 1929, выпуск 4, с. 298-302.

Ашурбейли С.Б., "Католические миссионеры в Азербайджане в XVIII в." *Средневековый Восток*. Москва, 1980, с. 22-23.

Гаспарян М.А., "Планировочная структура Еревана 19 – начала 20 вв." Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр.– Москва, 1979, с. 64-72.

Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 39. С.Петербург, 1911, с. 29-32.

Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. С.Петербург, 1912, с. 75-81.

Папазян А., "Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд." *Ближний и средний Восток сб. статей памяти Б.И.Заходера*, Москва, 1961, стр. 74-75.

Փափազյան, Հ. Դ. **Օսար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵԴ.)**. ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1960, № 7-8 . pp. 21-40.

Gazete ve Dergiler

Azerbaycan (Bakü)

Hayat (Bakü)

Kaspi (Bakü)

Yeni fikir (Bakü)

Vedibasari (Bakü)

Kızıl Şafak (İrevan)

Armyanskiy Vestnik (Moskva)

Pravda (Moskva)

Rodina (Moskva)

Noyev Kovçek (Moskva)

Slovo (Tiflis)

The New Yorker (New York)

İnternet Siteri:

<http://victor.sokirko.com/Tom18/diary.html>.

http://www.iatp.am/old_yerevan.

www.iranica.com/newsite/articles/v8f5/v8f561.html.

EKLER**İrevan yöneticileri***Arap hilafeti dönemi***Emirler:**

Muhammed ibn Mervan (693 - 701, aslında 699 yılından)
 Mesleme ibn Abd el-Malik (709 - 715)
 Cerrah bin Abdullah el-Hekemi (722 - 724)
 Mesleme ibn Abd el-Malik (725-729)
 Cerrah bin Abdullah el-Hekemi (729 - 730)
 Mesleme ibn Abd el-Malik (731 - 732)
 Mervan bin Muhammed (Kar lakaplı) (732 - 744)
 Musafir bin Kusayr (745 - 750)
 Ebu Cafer (750-754)
 Hasan ibn Kehtebe et-Tayi (754 - 759)
 Mehdi (760-775)
 Hasan ibn Kehtebe et-Tayi (771 - 775)
 Yezid ibn Usayd es-Sulami (752 - 754) (759 - 769) (775 - 780)
 Harun (780-786)
 Huzayma bin Hazim et-Temimi (786 - 787)
 Yusuf bin Reşid es-Sulami (787)
 Yezid ibn Mezyed eş-Şeybani (787 - 788)
 Ubeydullah bin Mehdi (788-791)
 Fazlı ibn Yahya ibn Halid el-Bermaki (792-795)
 Muhammed el-Emin (795-809)
 Ahmed ibn Yezid es-Sulami (796 - 797) (811)
 Said ibn Selma el-Bahili (798 - 799) (799)
 Nasr bin Habib el-Mühellebi (799)
 Yezid ibn Məzyəd eş-Şeybani (799 - 801)
 Esad ibn Yezid eş-Şeybani (801 - 802)
 Muhammed ibn Yezid eş-Şeybani (802 - 803)

Huzayma bin Hazim et-Temimi (803 - 806)
 Süleyman ibn Yezid el-Emiri (806 - 807)
 Eyyub ibn Süleyman (807)
 Yahya ibn Zufer (808)
 Abdallah ibn Muhammed (809)
 Muhammed ibn Zuheyr ed-Debbi (809)
 Esad ibn Yezid ibn Mezyed (809 - 811)
 İshak ibn Süleyman el Heşimi (811 - 813)
 Ebu Ebdallah (814)
 Hatim bin Herseme bin Eyun (815 - 818)
 Yahya ibn Muad (818 - 819)
 Ahmed ibn Yahya (819 - 820)
 İsa ibn Muhammed el Memuni (820 - 823)
 Muhammed ibn Ebdallah el Kelbi (823)
 Zurayk ibn Ali (824 - 825)
 Ahmed ibn Abd Ala (825 - 826)
 Abd Ala ibn İbrahim (826 - 827)
 Muhammed ibn Humayd et-Tusi (827 - 828)
 Halid bin Yezid eş-Şeybe'yi (829 - 832)
 El-Abbas ibn el-Me'mun (832-834)
 El Eşşin Heyder ibn Kavus (835-840)
 Halid bin Yezid eş-Şeybe'yi (841)
 Halid bin Yezid ibn Mezyed eş-Şeybe'yi (842-845)
 Muhammed ibn Halid (845 - 849)
 Ebu Ebdallah el Mutazz Billah (849-862)
 El-Abbas ibn el-Müstain (863 - 865)
 Ebdallah ibn el-Mutazz (866 - 867)
 İsa ibn eş-Seyh ez-Zuhri eş-Şeybani (870)
 Cafer el-Mufavvid (875 - 883) ²⁹⁴

Emirler ve beylerbeyiler:

Emir Seed (XIV. yüzyıl sonlarından 1410'a kadar)
 Pir Hüseyin (1410-1413)

²⁹⁴ Тер-Гевондян Арам. Армения и арабский халифат. Ереван, АН Армянской ССР, 1977, с.271-285.

Pir Yagub (Pir Hüseyin oğlu) (1420)
 Ebdül (Pir Hüseyin oğlu) (1440)
 Yagub Bey (1440)
 Hasanali Karakoyunlu (1460)
 Div Sultan Rumlu (1515)
 Hüseyin Han Sultan Rumlu (1550)
 Şahgulu Sultan Ustaclı (1550-1575)
 Mehmed Han Tohmag Ustaclı (1576-1583)
 Lala Paşa (1577)
 Hıdır Paşa (1583)
 Muhammed Şerif Paşa (1604)
 Emirgüne Han Kacar (1604/5-1625)
 Tehmasibgulu Han Kacar (1625-1635)
 Ferhat Paşa (1635)
 Kalbalı Han (1636-1639)
 Çağata Kötük Muhammed Han (1639/40-1648)
 Hosrov Han (1648-1652/53)
 Muhammetgulu Han Lala Bey (1652/53-1659/60)
 Necefgulu Han (1659/60-1663)
 Abbasgulu Han Kacar (Emirgüne Han Kacar'ın oğlu) (1663-1666)
 Sefi Han (Alhas Mirze) (1666/67-1674)
 Sarıhan Bey (1674-1675)
 Sefigulu Han (1675-1679)
 Zal Han (1679-1688)
 Murtuzagulu Han (1688-1691)
 Muhammedgulu Han (1691-1694)
 Zöhrab Han (1694-1699)
 Farzeli (Feteli) Han Kacar (1699-1705)
 Ebdül Mehmed Han (1705-1709)
 Mehreli Han (1709-1719)
 Allahkulu Han (1719-1725)
 Recep Paşa (1725-1728)

İbrahim Paşa ve Mustafa Paşa (1728-1734)
 Ali Paşa Defterdar (1734)
 Hacı Hüseyin Paşa (1734)
 Muhammedgulu Han (1735)
 Pir Muhammed Han (1736)²⁹⁵

İrevan Hanları:

1. Mehdi Han Kasımlı (Afşar) (1747-1748)
2. Muhammed Hüseyin Han Geraylı (1748-1751)
3. Halil Han Özbek (1751-1755)
4. Hasanali Han Kaçar (1755-1759)
5. Hüseyinali Han Kaçar (Heseneli Han Kaçar'ın kardeşi) (1759/60 - 1783, Kasım)
6. Gulameli Han Kaçar (Hüseyinali Han Kaçar'ın oğlu) (1783 -1784, yay)
7. Muhammed Hüseyin Han Kaçar (Hüseyinali Han Kaçar'ın oğlu) (1784-1805, Haziran)
8. Aligulu Han Kaçar (Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın kardeşi) (1797, Haziran)
9. Hasan Han Makulu (1797)
10. Mehdikulu Han Kaçar (1805, yay - 1806, Ağustos)
11. Ahmet Han Marağalı (1806, Ağustos-Ekim)
12. Hüseyingulu Han Kaçar (Koyunlu) (1806, Aralık-1827, Ekim)²⁹⁶

İrevan gubernatorları (Valileri)

Valiler:

Nazorov İvan İvanoviç 1849 - 1859 Tuğgeneral

Astafyev Mihail İvanoviç 1860 - 1866 Tuğgeneral

Roslavlev Mihail İvanoviç 1867 - 1880 Korgeneral

²⁹⁵ İrevan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010, s.58-59.

²⁹⁶ İbid, s.60-61.

İREVAN ŞEHİRİ

Şalikov Mihail Yakovleviç 1880 - 1890 Korgeneral

Freze Aleksandr Aleksandroviç 1891-1895 Korgeneral

Tizenhauzen qraf kont Vladimir Fedoroviç 1896 -1916

Vali yardımcıları:

Blavatski Nikifor Vasilyeviç 1849-1861 Saray Danışmanı

Dzübenko Vasili Afanasyeviç 1861-1865 hakiki sivil müşavir

Bucen Karl İqnatyeviç 1865-1873 hakiki sivil müşavir

Cexovski Valeri Afanasyeviç 1873-1890 hakiki sivil müşavir

Tizenhauzen graf kont Vladimir Fedoroviç 1890 -1892 hakiki sivil müşavir

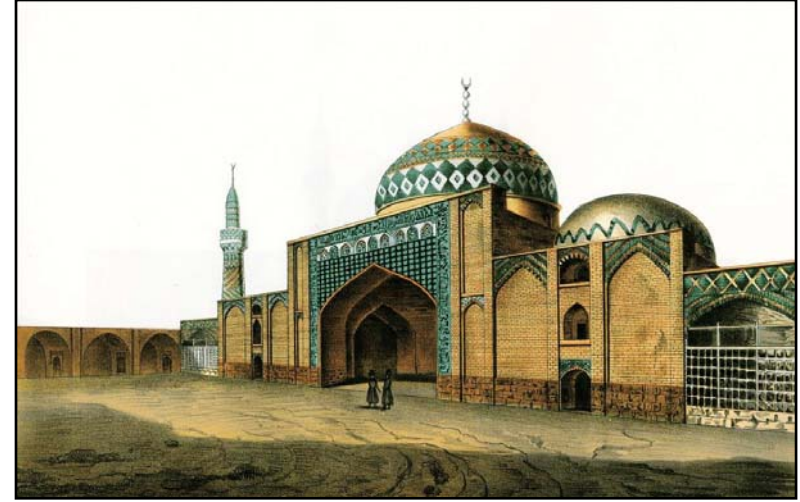
Nakaşidze knyaz Mihail Aleksandroviç 1892-1904 hakiki sivil müşavir

Baranovski Viktor Petroviç 1904 - 1913 Yarbay.

Çeqodayev knyaz Aleksey Pavloviç 1913-1914 Saray Danışmanı

Strelbitski Arkadi Evgenyeviç 1916–1917 Saray Danışmanı²⁹⁷

²⁹⁷ Губернии Российской Империи. История и руководители 1708-1917. Москва, «Объединенная редакция МВД России», 2003, с.376-377, 468.

Gök Camii. Ressam Dübua de Monpere

Emir Seed türbesi. Ceferabad köyü.

XX. yüzyılın başlarında yok edilen Demirbulag Camii

İrevan şehri. Ressam J. Şarden. 1673.

Serdar Camii. Kart postalda. XX. yüzyıl başı.

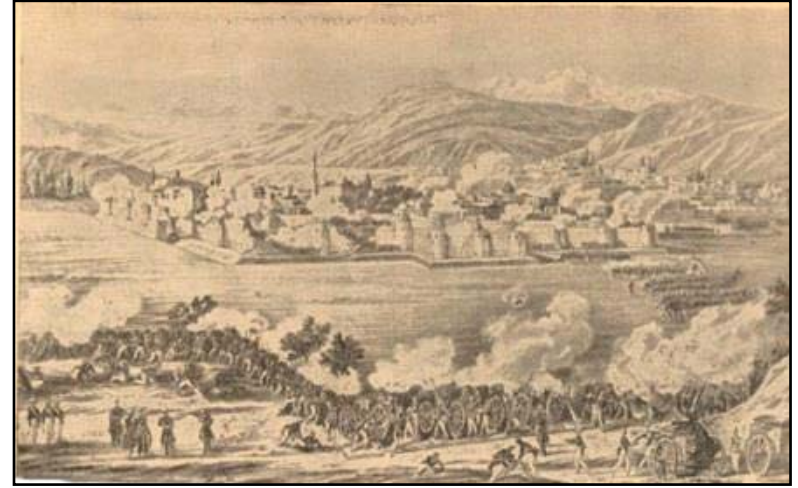
Rus ordusunun İrevan kalesine girmesi. 1827. Ressam F. Rubo

İrevan`da Ermeni ailenin yaşadığı tarihi medrese

Yıkıma uğramış Şah Abbas Camii

İrevan kalesi savaşı. Ressam V. Moşkov.

İrevan`da türbe.
Ressam Vanderburx
Gravürcü Devilliers.
1838.

Nazim Mustafa

(Nazim Yusif oğlu Mustafayev)

1957`de doğmuştur. 1977`de Azerbaycan (şimdi Bakü) Devlet Üniversitesi`nden mezun olmuştur. 1991`den itibaren Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Milli İlişkiler ve Tarih Enstitüsü`nde araştırmacı olarak çalışmıştır. 2004 yılından itibaren Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi şube müdürü görevinde çalışmaktadır. Aynı zamanda Tarih Enstitüsü üyesidir.

Batı Azerbaycan tarihi, orada yaşanan soykırımlar, göçler ve "Ermeni sorunu" ile ilgili Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan`da 200`den fazla makalesi yayınlanmıştır. "Tarihin Kara Sayfaları: Zorunlu göç (deportasiya), soykırım, kaçınıklık" (Bakü 1988), "İrevan Hanlığı" (Bakü 2010), "Kubadlı: Eski Azerbaycan torpağı Zengezurun kapısı" (Baku 2013) kitaplarının yazarlarından. "İrevan guberniyasında Azerbaycanlıların soykırımı (1918-1920)" ve "Tarihi adlara karşı soykırım" kitaplarının yazarıdır.

Tez savunma konusu "1905-1906 İrevan Guberniyası ve Zengezur kazasında Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları toplu katliamlar" olmuştur.

<http://nazimmustafa.info>